

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Παράρτημα
Ιούλιος 2025 **ΣΤ'**

ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Περιοδική έκδοση
του Συλλόγου Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών
Φοιτητών/τριών Ιστορίας-Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

Συναντώντας τον Άλλον

Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας
30 Νοεμβρίου 2024

Παράρτημα ΣΤ΄

Ιούνιος 2025

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΕΚΠΑ

Διοικητικό Συμβούλιο

Κάντζιας - Ρόντε Αλεξάντερ-Κρίστιαν
Κούρκουλος - Αρδίτης Νικήτας
Κωνσταντινίδης Ηλίας
Μιχαλά Μαριάννα
Μπεφάνης Ορέστης
Πρωτοψάλτης Ορφέας
Τριανταφυλλόπουλο Αντώνι

Επιστημονική Επιτροπή

Ζούβελος Κωνσταντίνος
Ζήκα Κωνσταντίνα
Κούρκουλος-Αρδίτης Νικήτας
Μπεφάνης Ορέστης
Πλούμης Νίκος
Πρωτοψάλτης Ορφέας
Φίντζος - Βαβλής Αναστάσης

Επιμέλεια Έκδοσης

Ζήκα Κωνσταντίνα
Κούρκουλος-Αρδίτης Νικήτας
Πλούμης Νίκος

ΟΡΟΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ

Τα δημοσιευμένα κείμενα εκφράζουν τη γνώμη και υπογράφονται από τους συγγραφείς τους, οι οποίοι έχουν και την ευθύνη σε ό,τι αφορά το περιεχόμενό τους. Δεν δημοσιεύονται σύγχρονα λογοτεχνικά έργα ή άρθρα πολιτικού περιεχομένου.

Οι εργασίες πρέπει να είναι γραμμένες στη νεοελληνική γλώσσα κατά το μονοτονικό σύστημα. Χρήση ξένης γλώσσας επιτρέπεται μόνο σε μη ελληνόγλωσσους συνεργάτες. Σε αυτή την περίπτωση, οι εργασίες συνοδεύονται απαραίτητα από ευρεία περίληψη στα ελληνικά. Οι συνεργασίες παραδίδονται στη Επιστημονική Επιτροπή σε ψηφιακό αρχείο, στο οποίο το κείμενο θα εμφανίζεται ως Word document.

Διεθνής Κωδικός αριθμός κυκλοφορίας ISSN 1107-9029

©Φοιτητικός σύλλογος Μεταπτυχιακών Σπουδαστών Α΄ και Β΄ κύκλου Τμήματος Ιστορίας –Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών [χώρος Μουσείου, Κτήριο Φιλοσοφικής, Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου, 15784, Αθήνα]

Επιστημονική ημερίδα «Συναντώντας τον Άλλον»

Σάββατο 30 Νοεμβρίου, 10:00 π.μ.
Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, Σκουφά 45

Σύλλογος Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών
Φοιτητών/τριών Ιστορ.-Αρχαιολ. ΕΚΠΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Η ανάδειξη της ετερότητας μέσα από την αρχιτεκτονική, την τέχνη και την μουσική

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗΣ: Η εικόνα του «Άλλου» μέσα από το τσιμέντο: Ο εμποτισμός του αστικού ιστού με γραπτές συνδηλώσεις (graffiti) και η ψυχολογική ενσάρκωση των τοίχων. Το παράδειγμα της πόλης των Χανίων.....7

ΝΙΚΟΣ ΠΛΟΥΜΗΣ: Μαύρη μουσική στη λευκή Αμερική: Η εισαγωγή αφρικανικών μοτίβων στην αφροαμερικανική τζαζ μουσική ως μέσο επιτονισμού της ετερότητας και σφυρηλάτησης μιας διακριτής ταυτότητας στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά τα μέσα του 20ου αιώνα.....23

Φύλο και Ετερότητα

ΜΑΡΙΑ ΠΛΕΣΣΑ: Αψηφώντας τους κανόνες. Γυναίκες της νότιας Γαλλίας στον ύστερο Μεσαίωνα. Μελέτη μέσα από τα λογιστικά βιβλία των αδελφών Μπονί.....35

ΑΝΤΩΝΙ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ: «Λιλά Τρόμος» - Η λιγότερο γνωστή πλευρά του Μακαρθισμού41

Αμφισβήτηση μιας κυρίαρχης αντίληψης για την εθνοτική καταγωγή

ΕΛΕΝΗ ΓΟΥΡΓΟΥΛΕΤΗ: «*Μινωίτες ή Μυκηναίοι στην Κνωσό*»; Αναδιατυπώνοντας το παλαιό ερώτημα γύρω από την κοινωνική και πολιτισμική αλλαγή της Τελικής Ανακτορικής περιόδου48

Νοηματοδοτήσεις της ανθρωποφαγίας και του διπλού πολιτισμένου/απολίτιστου

ΝΙΚΗΤΑΣ ΚΟΥΡΚΟΥΛΟΣ-ΑΡΔΙΤΗΣ: Η ανθρωποφαγία στον Ηρόδοτο και η δυτική φαντασίωση του κανιβαλισμού63

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΒΑΓΙΑΣ: Υιοθετώντας την ταυτότητα του «Άλλου»: εξιθαγενισμένοι Ευρωπαίοι στην Αμερική κατά τον 16^ο αιώνα. Η περίπτωση του Γκονθάλο Γκερέρο.....72

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑΣ: Νοηματοδοτώντας τον «άλλο»: Η ανθρωποφαγία στον πολιτικό και θρησκευτικό λόγο του Jean de Léry στο *L'Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil* (1578).....82

Ετερότητα στον στρατό, στον σωφρονισμό και στον πόλεμο

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΑΡΛΑΝΤΖΑΣ: Ετερότητα και Ένοπλες Δυνάμεις την περίοδο του Μεσοπολέμου: Όψεις των σχέσεων μεταξύ των αξιωματικών.....90

ΓΑΒΡΙΕΛΛΑ ΚΟΥΡΤΙΔΟΥ: Η εργαλειοποίηση της τέχνης στην προπαγάνδα της ετερότητας κατά τον ισπανικό εμφύλιο: το παράδειγμα του Ignacio Zuloaga99

Αποικιοκρατικές Αυτοκρατορίες και Μετασοβιετικός Κόσμος

ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΙΩΤΕΛΛΗΣ: Αποικιοκρατικός λόγος στην Υποσαχάρια Αφρική: η περίπτωση της Γερμανίας και της Βρετανίας κατά τον ύστερο 19^ο αιώνα.....107

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΥΚΑΣ: Η (συν)ύπαρξη των ετεροτήτων εντός της Ρωσικής Ομοσπονδίας117

Πρόλογος

Τα κείμενα του παρόντος παραρτήματος της Διαχρονίας βασίζονται σε ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στην ημερίδα του Συλλόγου Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών Φοιτητών/τριών Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ με τίτλο «Συναντώντας τον Άλλον». Η ημερίδα, που διεξήχθη στις 30 Νοεμβρίου 2024, στο Ιστορικό Αρχείο του ΕΚΠΑ, αποτελεί συνέχιση μιας μακράς παράδοσης του Συλλόγου μας να διοργανώνει επιστημονικές συναντήσεις με τις οποίες δίνεται η ευκαιρία σε μεταπτυχιακούς και διδακτορικούς φοιτητές/τριες/τά να παρουσιάζουν, σε αρκετές περιπτώσεις για πρώτη φορά, τα πορίσματα της επιστημονικής τους έρευνας σε συνέδρια.

Η ημερίδα «Συναντώντας τον Άλλον» πραγματοποιήθηκε με ιδιαίτερη επιτυχία και αγκαλιάστηκε από τους φοιτητές, γεγονός που μας κάνει να αισιοδοξούμε για ακόμα μεγαλύτερη συμμετοχή από περισσότερα γνωστικά αντικείμενα της ιστορίας και της αρχαιολογίας τις επόμενες χρονιές. Οι ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στις έξι συνεδρίες της ημερίδας έδειξαν το υψηλό επίπεδο των ιστορικών/αρχαιολογικών σπουδών στην Ελλάδα, ενώ κάλυπταν ένα μεγάλο εύρος θεματικών από την τέχνη και τον σεξουαλικό προσανατολισμό, μέχρι την εθνική καταγωγή και την αποικιοκρατία. Από τις ανακοινώσεις αυτές δημοσιεύουμε στα πρακτικά της ημερίδας δώδεκα κείμενα διαιρεμένα σε θεματικές ενότητες με βάση τις συνεδρίες στις οποίες παρουσιάστηκαν.

Ορισμένες διευκρινίσεις είναι απαραίτητες σχετικά με το θέμα της ημερίδας. Όπως υποδηλώνει και ο τίτλος «Συναντώντας τον άλλον», η εκδήλωση είχε στο επίκεντρο τον «άλλο», αποσκοπούσε δηλαδή στο να διερευνήσει την ετερότητα από την αρχαιότητα, μέχρι και την σύγχρονη εποχή. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην παρουσίαση των «άλλων» μέσα από τις πηγές και στη διαδικασία κατασκευής ετεροτήτων, ενώ ορισμένοι προσέγγισαν το θέμα της ετερότητας μέσα από την ώσμωση διαφορετικών πολιτισμών. Ακριβώς εδώ φαίνεται και το πόσο επίκαιρο παραμένει σήμερα το θέμα της ημερίδας. Είναι εφικτό να ζήσουμε σε μια πραγματικά συμπεριληπτική κοινωνία στην οποία θα εξασφαλίζεται η ισότιμη συνύπαρξη των ετεροτήτων, αρκεί να καταβάλλουμε διαρκή προσπάθεια για την κατανόηση των «άλλων», των ανθρώπων που είναι διαφορετικοί από «εμάς». Παράλληλα, είναι χρέος μας ως ανθρώπων να εναντιωθούμε σε κάθε μορφή ρατσισμού και να καταπολεμήσουμε τη μισαλλόδοξη ρητορική που διαρκώς δαιμονοποιεί τους «άλλους» και τους παρουσιάζει ως υπεύθυνους για όλα τα κοινωνικά προβλήματα. Όπως άλλωστε θα διαπιστώσετε και μέσα από τα κείμενα των πρακτικών της ημερίδας, δεν είναι μόνο η μισαλλοδοξία που έχει βαθιές ρίζες, αλλά επίσης η αλληλεγγύη και η πολιτισμική ώσμωση.

Είναι ανάγκη να αφιερώσουμε λίγα λόγια για το περιοδικό Διαχρονία, ως παράρτημα του οποίου εκδίδονται τα πρακτικά της ημερίδας. Το περιοδικό ιδρύθηκε το 1997, τρία χρόνια μετά την σύσταση του Συλλόγου Μεταπτυχιακών Φοιτητών και από τότε αποτελεί το επιστημονικό όργανο του Συλλόγου δίνοντας την ευκαιρία σε

μεταπτυχιακούς φοιτητές/τριες και υποψήφιους διδάκτορες/ισσες να δημοσιεύουν τα αποτελέσματα της έρευνας τους. Από το 1997 έως και το 2016, τα τεύχη και τα παραρτήματα του περιοδικού εκδίδονταν σε έντυπη μορφή. Δυστυχώς, λόγω σημαντικών οικονομικών δυσχερειών ο Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών/τριών έχει περιοριστεί στην έκδοση της Διαχρονίας αποκλειστικά σε ηλεκτρονική μορφή στον ιστότοπο e-Pub, όπου εκδίδονται ηλεκτρονικά τα περιοδικά του ΕΚΠΑ. Φιλοδοξούμε τα επόμενα χρόνια να μπορέσουμε υπό καλύτερες συνθήκες να επανέλθουμε στην έκδοση της Διαχρονίας και σε έντυπη μορφή.

Οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τους καθηγητές του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, Κωνσταντίνο Ράπτη, Δημήτρη Πλάντζο και Δημήτρη Παυλόπουλο, οι οποίοι αποδέχτηκαν με προθυμία την πρόσκληση του Συλλόγου μας να παρευρεθούν στην Ημερίδα, με τους δύο πρώτους να απευθύνουν χαιρετισμό εκπροσωπώντας τον Τομέα Ιστορίας και τον Τομέα Αρχαιολογίας αντίστοιχα. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει και στην Αρέστεια Παπαδημητρίου, η οποία για άλλη μια φορά ανέλαβε να σχεδιάσει το εξώφυλλο των πρακτικών της ημερίδας του Συλλόγου.

Τέλος, αφιερώνουμε αυτό τον τόμο της Διαχρονίας στον συνάδελφο μας Βασίλη Γκόνη, υποψήφιο διδάκτορα Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας και πρώην μέλος του Δ.Σ. του Συλλόγου Μεταπτυχιακών Φοιτητών/τριών. Ο Βασίλης Γκόνης εξακολουθεί να βρίσκεται προφυλακισμένος μετά από επτά μήνες, αντιμετωπίζοντας κατηγορίες για ίδρυση και συμμετοχή σε τρομοκρατική οργάνωση με βάση εντελώς ανεπαρκή αποδεικτικά στοιχεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά από έρευνα της αστυνομίας στο σπίτι του κατασχέθηκαν μια σειρά από επιστημονικά βιβλία με στόχο την εργαλειοποίησή τους, για να εξαχθεί μέσα από αυτά η ενοχή του κατηγορούμενου. Στεκόμαστε στο πλευρό του συναδέλφου μας Βασίλη Γκόνη σε αυτή την καφκική υπόθεση που έχει στήσει για ακόμα μια φορά το αστικό κράτος.

Νικήτας Κούρκουλος – Αρδίτης

Εκ μέρους της Επιστημονικής Επιτροπής και του Δ.Σ. του Συλλόγου Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών Φοιτητών/τριών Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ

**Η εικόνα του «Άλλου» μέσα από το τσιμέντο:
Ο εμποτισμός του αστικού ιστού με γραπτές συνδηλώσεις (graffiti)
και η ψυχολογική ενσάρκωση των τοίχων. Το παράδειγμα της πόλης
των Χανίων.**

*Τιες:
Στην κόλαση... καταδικασμένοι... κολασμένοι...*

*Εστέλλα:
Πάψτε... πάψτε επιτέλους! Σας απαγορεύω να μεταχειρίζεστε χοντροκομμένες λέξεις.²*

Εισαγωγή

Στο θεατρικό έργο του Ζαν Πωλ Σαρτρ «Κεκλεισμένων των θυρών» ο φιλόσοφος σκιαγραφεί τις κοινωνιολογικές - υλικές και άυλες - παραμέτρους των μοντέρνων διαπροσωπικών σχέσεων, μέσα από ένα πολιτισμικό σκηνικό πλαίσιο το οποίο ονομάζει «κόλαση».

Η εν λόγω κόλαση συνίσταται σε ένα περιβάλλον το οποίο στερείται παραθύρων, καθρεπτών, βιβλίων, ύπνου, δακρύων και εν γένει την δυνατότητα εκδήλωσης συναισθημάτων. Συγκειμενοποιώντας το έργο του με την σύγχρονη ηγεμονική φυσιογνωμία των ελληνικών πόλεων, χαρακτηριζόμενη, από αλγοφοβία, έντονη αστυνομική καταστολή και εκτοπισμούς λαϊκών πληθυσμών μέσω του gentrification³, και του μονοπωλίου των εκάστοτε κυρίαρχων πληθυσμών στην πληροφορία και την πρόσβαση, κανείς αντιλαμβάνεται την σημασία της street art, ως γνήσια μορφή ανθρώπινης αντοχής και ανθεκτικότητας. Το παρών άρθρο είναι αφιερωμένο στην ανάδειξη της φιλοσοφίας της πράξης του πολιτικού graffiti και του άυλου και υλικού αστικού τοπίου των Χανίων όπως αυτά προκύπτουν από την σύγκρουση ταυτοτήτων στα πλαίσια του οπτικού παλίμψηστου της πόλης, μέσω της διαδοχής του «Εγώ», του «Άλλου» και του «Εμείς» στον αστικό καμβά.

¹ Ευχαριστώ την φωτογράφο Μαρία Λαδάκη για την φωτογραφική υποστήριξη των επιτόπιων ερευνών και την γενικότερη στήριξη της.

² Ζ. Π. Σαρτρ, *Κεκλεισμένων των Θυρών* (μτφρ. Γ. Γρηγορίου), Αθήνα, Αιγόκερως, 1988, σ. 37.

³ Βλ. Μ. Μπουσδέκη, *Gentrification και εκτοπισμός. Μια μελέτη και μερικές σκέψεις για το τι συμβαίνει στις γειτονιές μας*, Πάτρα, Δυσήνιος Τύπος, 2024.

Οι κώδικές επικοινωνίας και η σύλληψη του “πολιτικού” στα Χανιά

Η πρακτική του graffiti, διαθέτει τους δικούς της κοινωνιογλωσσολογικούς κανόνες.⁴ Ούτως ειπείν, για να αντλήσει κανείς πληροφορίες μέσω του ακτιβιστικού γκράφιτι οφείλει να κατανοήσει τους κανόνες του «παιχνιδιού» του. Καταρχάς, την λειτουργική ποικιλία⁵ και την δομή του. Ειδικότερα, ο πρώτος όρος, αναφέρεται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις χρήσης της γλώσσας μέσα από το εκάστοτε επιλεγμένο ύφος, το οποίο επηρεάζεται από τον συνομιλητή και τον σκοπό του graffiti. Ο δεύτερος αφορά την οπτική φυσιογνωμία του φαινομένου που αντλεί από την εικονόσφαιρα και τα βιώματα του δημιουργού. Όσο ευπροσάρμοστος στις αστικές επιφάνειες είναι ο οπτικός ακτιβισμός, άλλο τόσο εύπλαστη είναι η γλώσσα που χρησιμοποιείται ανά περίπτωση και ανά υλικότητα. Οι writer είναι εξαιρετικοί γνώστες της χωροταξίας της πόλης τους, και συχνά προβαίνουν στην χρήση σημειολογικών συμβολισμών χρησιμοποιώντας μνημεία για την τόνωση της αισθητηριακότητας του μηνύματος τους. Παραδείγματος χάριν, στα Χανιά παρατηρείται επιθετικότερο ύφος σε περιοχές όπου οι δημιουργοί γνωρίζουν ότι το δημόσιο βλέμμα και η πλειονοτική ιδεολογία θα δώσει περισσότερη σημασία, από ότι σε περιοχές “antifa zone” όπου οι τοίχοι είναι λιγότερο διεκδικήσιμοι από άλλες πληθυσμιακές ομάδες και όπου δεν παρατηρείται το «γκράφιτι της σύγκρουσης».⁶

Επιπλέον, οι κανόνες συνομιλίας στο πολιτικό graffiti είναι ετεροχρονισμένοι. Καθότι, η πρακτική είναι συνυφασμένη κυρίως με αναρχικές πολιτικές συλλογικότητες της πόλης, η συνήθης μορφή του διαλόγου δύο διαφορετικών πολιτικών κατανοήσεων, όπως στα παραδείγματα των εικόνων ομολογεί την πρωταρχική παρέμβαση με τον διαγνωστικό τύπο των stencil ή τον παραδοσιακότερο της αφίσας να αφορά την αναρχική τοποθέτηση και σε δεύτερο μεταγενέστερο χρόνο το “bombing” του πρώτου graffiti ή την λεκτική ή εικονική τοποθέτηση ακροδεξιών συλλογικοτήτων.

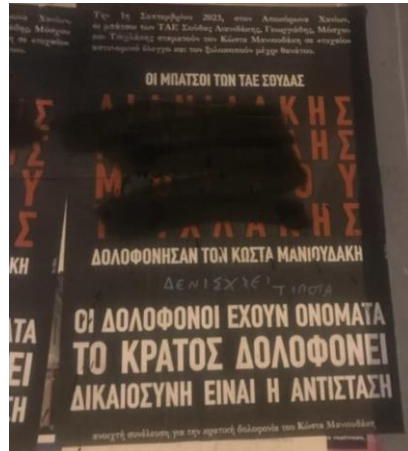

⁴ Γ. Ζαϊμάκης, «Η ετερογλωσσία του γκράφιτι στην ποιοτική έρευνα: Μεθοδολογικές διασταυρώσεις σε ανοίκειους κοινωνικούς χώρους», (επιμ. Α. Μ. Πούρκος) *Δυνατότητες και όρια της μείξης των μεθοδολογιών στην κοινωνική ψυχολογική και εκπαιδευτική έρευνα. Επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα των προοπτικών διεύρυνσης του ερευνητικού σχεδιασμού*, Αθήνα, Των, 2013, σ. 532-535.

⁵ J. Holmes, *Εισαγωγή στην Κοινωνιογλωσσολογία*, Αθήνα, Πατάκη, 2021, σ. 319, 325.

⁶ Y. Zaimakis, «Welcome to the civilization of fear: on political graffiti heterotopias in Greece in Greece in times of crisis», *Visual Communication*, τ. 14 αρ. 3 (2015), σ. 373-396.

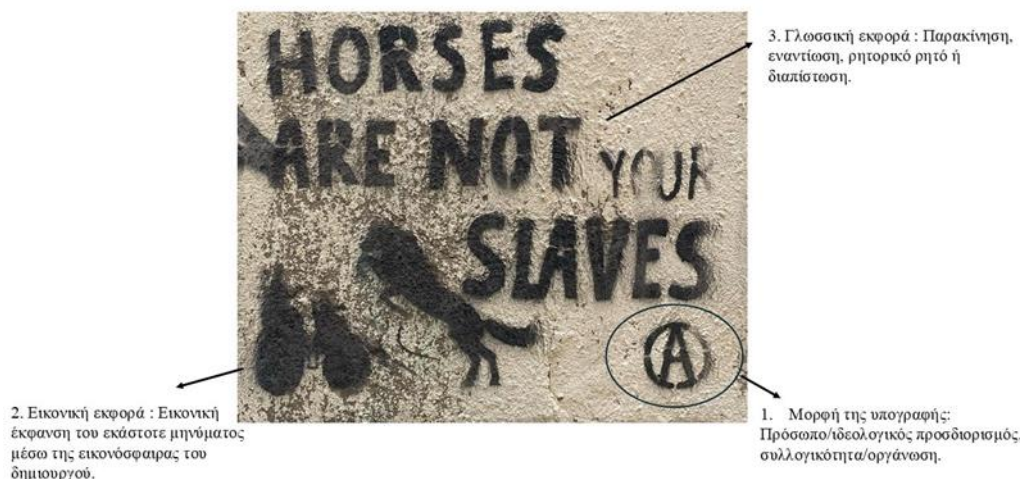
Εικ. 1 Το ιδεολογικό παλίμψηστο μέσα από τις διαδοχικές παρεμβάσεις στον χώρο. Παρατηρείται σε πρώτο χρόνο το stencil , με μπλε χρώμα η ακροδεξιά παρέμβαση και η επανοικειοποίηση του έργου με αναρχική υπογραφή. Οδός Ιακώβου Κουμή, Χανιά.

Εικ. 2 “Bombing” και γλωσσική τοποθέτηση «Δεν ισχύει τίποτα» πάνω σε αφίσα που αφορά την δολοφονία του Κώστα Μανιουδάκη. Οδός Σμύρνης, Χανιά.

Οι κύριοι τύποι graffiti στα Χανιά συνοψίζονται στα λεγόμενα throw up και στα stencil. Τα throw up αποτελούν ευσύνοπτες πολιτικές συνδηλώσεις, κατανοήσεις, παρακινήσεις ή ρητορικά ρητά, τα οποία θίγουν συγκεκριμένες πτυχές της πολιτικής επικαιρότητας ή επικαιροποιώντας διαχρονικά συλλογικά τραύματα της συλλογικής μνήμης της γενιάς των writer. Τα stencil, ένα διαδεδομένο και σχετικά πρόσφατο μέσω οπτικού ακτιβισμού είναι εξίσου εύκολο και γρήγορο στην εφαρμογή του στο πεδίο. Θεωρείται μορφή μετά-graffiti⁷ αφού οικειοποιεί γνωστές εικαστικές φόρμες ή με ψηφιακά μέσα να δημιουργεί καινοτόμες εικαστικές συνθέσεις χρησιμοποιούμενες ως όχημα εννοιολογικής ενίσχυσης της εκάστοτε γλωσσικής εκφοράς. Ενώ τέλος, μαρτυρούνται ορισμένα slogan-ευσύνοπτες φράσεις πολιτικού/υπαρξιακού χαρακτήρα, στα Χανιά κυρίως με την μορφή marker graffiti.

⁷ Βλ. Την σχετική μονογραφία του Πανσανία Καραθανάση για την ιστορία, την χρήση και τη μορφολογία τους, Δ. Θεοδόσης, Π. Καραθανάσης, *Stencil in Athens, τοιχοδρομίες Vol.2*, Αθήνα, Οξύ, 2008.

Εικ. 3 Τα συνήθη δομικά στοιχεία ενός κινηματικού stencil. Οδός Δαιδάλου, Χανιά.

Σύμφωνα, με τον Πανσανία Καραθανάση⁸, για να θεωρηθεί ένα graffiti «πολιτικό», χρειάζεται να εκπληρώνει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ώστε να συγκαταλεχθεί στην έρευνα. Πρώτα από όλα, οφείλει να είναι αυτό-εξουσιοδοτημένο. Να απέχει από τις διαδικασίες διακίνησης του κεφαλαίου και της ιδιοκτησίας, παραμένοντας έτσι αναλλοίωτο από τα περιοριστικά πλαίσια της οικονομικής εξάρτησης στην δημιουργία του, καθιστώντας το ένα τέχνηργο του εμπορευματοποιημένου πολιτισμού. Και δεύτερον, να αποτελεί πτυχή μιας τοπικής, εθνικής ή παγκόσμιας συλλογικής διεκδίκησης.

Φαινομενολογικές προσεγγίσεις στο πολιτικό γκράφιτι

Η ελληνική βιβλιογραφία έχει προσφέρει σημαντικές μελέτες, οι οποίες αφορούν τόσο την ιστορία, την εξέλιξη και τις ιδιαίτερες πτυχές των παραγόντων και της δημιουργίας του κλασικού γκράφιτι⁹, των μεθοδολογικών παραμέτρων και των κοινωνιολογικών προϋποθέσεων γέννησης του την ύπαρξη και την φυσιογνωμία του στα ελληνικά πανεπιστήμια και το αστικό τοπίο,¹⁰ την πολιτισμική βιογραφία τους και την μεταφορά τους στο ψηφιακό περιβάλλον.¹¹

⁸ Π. Καραθανάσης, *Γκράφιτι και πολιτική διεκδίκηση*, Εκδόσεις στο Περιθώριο 2019, σ. 22-26.

⁹ Ο. Πάγκαλος, *Η συνάντηση του writer με την εξουσία*, *To graffiti ως τρόπος επικοινωνίας και ως τέχνη στον δημόσιο χώρο*, Θεσσαλονίκη ΑΠΘ, (διδ. διατριβή), 2017.

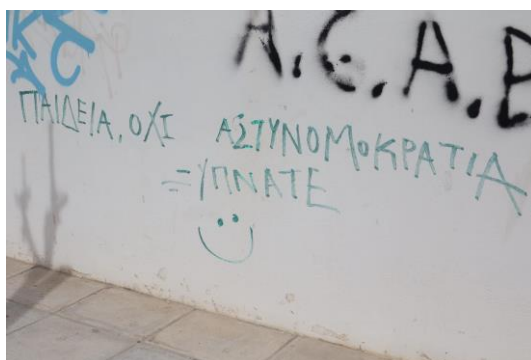
¹⁰ Π. Καλογιαννάκη, Κ. Καρράς, *Η γλώσσα των τοίχων*, Αθήνα, Gutenberg, 2013.

Κ. Ιωσηφίδης, *Το graffiti στην Ελλάδα : το χρώμα της πόλης*, Αθήνα, Ακτή-Οξύ, 2000.

¹¹ Π. Καραθανάσης, "Πολιτισμική βιογραφία των Stencil: Εξετάζοντας μεθόδους για την ανάλυση της πολλαπλότητας των νοημάτων στα ακτιβιστικά stencil" Βίωμα και βασισμένες στην Τέχνη ποιοτικές μέθοδοι Έρευνας: Επιστημολογικά-Μεθοδολογικά ζητήματα και Νέες Προοπτικές., Θεσσαλονίκη, Νησίδες, 2015.

Εικ.4 "Antifa Zone" Η έννοια της «ζώνης» προέρχεται από την αργκό της χιπ χοπ και σηματοδοτεί μια περιοχή επιρροής και ελέγχου, Throw up. Οδούς Δαιδάλου, Χανιά.

Εικ. 5 Slogan, οδός Κύπρου, Χανιά.

Φρονώ ωστόσο, πως ελλείπει εξειδικευμένων μελετών περίπτωσης τοπικών κοινωνικών και πολιτισμικών πλαισίων¹², με την χρήση μεικτών μεθοδολογικών αρχών, και δη της συμπερίληψης της φαινομενολογίας του τοπίου και των ψυχολογικών «εκπολιτισμικοποιημένων» παραμέτρων, όπως διαμορφώνονται από το εκάστοτε κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο αποτελεί τροχοπέδη στην ολιστικότερη ανάδειξη του γκράφιτι- καθρέπτης, ο οποίος αντικατοπτρίζει την «αλήθεια» των πληθυσμών «από τα κάτω». Η συμβολή της δικής μου έρευνας έγκειται στην ώσμωση επιστημονικών κλάδων που μελετούν την ανθρώπινη συμπεριφορά, θεωρητικοποιώντας τις έννοιες της μνήμης και του τραύματος και των ανιχνεύσιμων χωροταξικών απότοκων τους στο αστικό τοπίο.

Σαφώς, είναι δύσκολο να εισχωρήσει κανείς στον ψυχολογικό κόσμο και τις αναμνήσεις του/της writer την στιγμή εκτέλεσης ενός graffiti, δεδομένης της δυσχέρειας διείσδυσης στον προστατευμένο χώρο των εν λόγω κρυμμένων πληθυσμών¹³, ωστόσο ορισμένα διαφωτιστικά αξιώματα είναι δυνατόν να

¹² Όπως για παράδειγμα, Γ. Αντωνακάκη, *Πολιτικό γκράφιτι και κοινωνική διαμαρτυρία σε αποστερημένες κοινότητες: Το παράδειγμα της Αγίας Τριάδας και του Λάκκου στο Ηράκλειο*, Ηράκλειο, ΕΛΜΕΠΑ (διπλωματική εργασία), 2024 https://elocus.lib.uoc.gr/dlib/4/7/3/attached-metadata-dlib-1736416695-151957-31873/20241220_Antonakaki_Galateia_Mc.pdf (πρόσβαση 29/3/2025)

¹³ Πληθυσμιακών δηλαδή ομάδων που συνειδητά επιλέγουν την ανωνυμία και την περιφρούρηση του πεδίου δράσης τους.

αποκωδικοποιήσουν σημαντικές πτυχές των παραμέτρων και της φιλοσοφίας της πρακτικής του.

Πρώτον, το γκράφιτι αποτελεί τόσο μια αυτό-αφήγηση (self-narrative) και ταυτοχρόνως ένας επεκτατικός τύπος «συλλογικής επιστολής» που αισθητικοποιεί και δημιουργεί άυλα - αλλά εξαιρετικά έντονα - όρια μέσα στην αστική χωροταξία. Στα Χανιά, κυριαρχεί κυρίως το δεύτερο σενάριο, ενώ στην Θεσσαλονίκη υπάρχουν και εντελώς «προσωπικές εξομολογήσεις» του «Εγώ». Παρότι, ένας προσεκτικός μελετητής, μπορεί να διαπιστώσει συγκεκριμένα «χέρια»¹⁴ και χρήση χρωμάτων και έτσι να ανασυστήσει τα έργα συγκεκριμένων writer, το «Εγώ» στις υπογραφές των έργων στα Χανιά είναι ρευστό όντας εμποτισμένο με συλλογικά κοινωνικά μηνύματα και πολιτισμικές πρακτικές, καθιστώντας την εκάστοτε υπογραφή ως ταυτόχρονη μνεία ύπαρξης του δημιουργού στο τοπίο, όσο και της πολιτικής ταυτότητας της συλλογικότητας στην οποία ανήκει.

Έτσι, διακρίνεται το Ετεροτοπικό περιβάλλον που προκύπτει. Κατά τον Foucault¹⁵, ως τέτοιο, μπορεί να νοηθεί ένα περιβάλλον χωρικού τύπου γνώσης που κύριο γνώρισμα της διαθέτει την έννοια της σύγκρουσης και της νόησης με την εξουσία δημιουργώντας ορόσημα σκέψης υπερκερνώντας τα αστικά δομημένα ορόσημα. Τα υπό εξέταση Ετεροτοπικά τοπία, ακολούθως, γίνονται προέκταση του σώματος και της κοινωνικής και διανοητικής ενέργειας των διεκδικούντων τους.

Για να το θέσω διαφορετικά, μέσα από εκτενείς επιτόπιες έρευνες στην Κρήτη και στην Θεσσαλονίκη, μου δίνεται η αίσθηση πως οι βουβοί, ανιαροί και απολιτικοποιημένοι χώροι της πόλης στα πλαίσια της αστικής καθημερινότητας αποζητούν το ίδιο με τους writer, νόημα. Συνεπώς, η χωρική και αισθητηριακή σχέση μεταξύ της υλικότητας της πόλης και των δημιουργών είναι αλληλεξαρτούμενη και ζωτικής σημασίας.

Εικ. 6 Προσωπική εξομολόγηση: «Εδώ παραβιάστηκα», Ροτόντα, Θεσσαλονίκη.

¹⁴ Ρευστό είναι και το θέμα της σεξουαλικότητας και του φύλου στο πολιτικό graffiti. Ελλείπει χώρου στο παρόν άρθρο μια καλή θεωρητική συζήτηση της σημειολογίας του φύλου βρίσκει κανείς στο E. M. Bruner, J. P. Kelso, «Gender Differences in Graffiti : A semiotic perspective», *Women's Studies International Quarterly* τ. 3 (1980), σ. 293-252.

¹⁵ M. Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα, Πλέθρον, 2011 και R. J. Topinka, «Foucault, Borges, Heterotopia: Producing Knowledge in Other Spaces», *Foucault studies*, τ. 9 (2010), σ. 64, 66.

Η έννοια του “more than representational heritage”¹⁶ προσφέρει μια πλούσια συγκειμενοποίηση επί τη βάση της ανθρωπολογίας του χώρου στο εν λόγω φαινόμενο. Πιο λεπτομερώς, μέσω της εν λόγω προσέγγισης, αναδύεται η πολυαισθητηριακή ιδιότητα του τοπίου που φιλοξενεί το graffiti, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο εμποτίζει το χώρο με κατάλοιπα της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης μέσω των συναισθηματικών και ενσώματων ανθρώπινων ενεργειών σε ένα σχεσιακό, ενδεχομενικό και δυναμικό πεδίο, της καθημερινής ζωής αποδίδοντας μια πλουσιότερη αίσθηση για τον αστικό τοπίο από τον περιορισμό του στην απλή υλική σύλληψη κι αναπαράσταση του. Τα άνωθεν, δημιουργούν μια «πολιτική ατμόσφαιρα»¹⁷ στην πρόσληψη των κοινωνικών υποκείμενων επί του τοπίου, με την έννοια της λάξευσης της καθημερινής αστικής εμπειρίας μέσω κοινών συναισθηματικών εμπειριών, ξαφνικών συναντήσεων - καθώς κανείς έρχεται απροετοίμαστος σε οπτική επαφή με ένα graffiti - και καθημερινών αισθητηριακών εμπλοκών. Το πιο πρόσφατο ερώτημα της θεωρητικής χωροταξίας ωστόσο είναι εκείνο του : «τι κάνει μια ατμόσφαιρα να είναι δυνατόν να είσαι/κάνεις»¹⁸ και υπό αυτό το πρίσμα θα συζητηθεί εδώ. Στα ασφυκτικά Χανιά, όπου ο δήμος ξεριζώνει τα δημόσια παγκάκια για την προσθήκη καρεκλοκαθισμάτων τουριστικών εστιατορίων, ως απότοκο του «εξευγενισμού» και της βαριάς τουριστικής βιομηχανίας η οποία ετησίως δεσμεύει τους δημόσιους χώρους και αποκαθαίρει και παραγκωνίζει κάθε τι «μη αρεστό» στο δυτικοευρωπαϊκό «σύγχρονο» αστικό βλέμμα, αφ’ ενός οδοί όπως Δασκαλογιάννη διατηρούν την οπτική αντίσταση και την δημόσια αντί-πληροφόρηση επί της εξουσίας κι αφ’ ετέρου τα στενά της παλαιάς πόλης όπως εκείνα στις οδούς Βουρδουμπά Ρούσου, Ιακώβου Κουμή και Γερασίμου διατηρούν το «προστατευμένο πλαίσιο» ελεύθερης έκφρασης των ενσώματων κοινωνικών πολιτισμικών και καλλιτεχνικών δρωμένων των πληθυσμών «από τα κάτω», λόγω της οικειοποίησης και διαμόρφωσης του πολιτισμικού σκηνικού πλαισίου, από τους ίδιους.

¹⁶ L. Nomeikate, «Street art, heritage and embodiment», *Street art and Urban Creativity*, τ. 3 αρ.1 (2017), σ. 44-45.

¹⁷ H. Lorimer, «Cultural geography: the busyness of being 'more-than-representational'», *Progress in Human Geography*, τ. 29 αρ. 1 (2005), σ. 83-94.

¹⁸ G. Böhme, *The Aesthetics of Atmospheres (Ambiances, Atmospheres and Sensory Experiences of Spaces)*, London, Routledge, 2016, σ. 40.

Εικ. 7 Η οδός Δασκαλογιάννη, μια από τις πιο πολυσύχναστες οδούς των Χανιών, ιδανικό σημείο για graffiti αντί-πληροφόρησης.

Μνήμη, υπενθύμιση, φαντασία και φαντασιακό στο πολιτικό graffiti

Η μνήμη και οι αναμνήσεις, μεταξύ άλλων, παρέχουν τα μέσα πρόσληψης ενός τοπίου¹⁹. Για αυτό και παρατηρούνται εντονότερες προσπάθειες της κυρίαρχης ομάδας, για την αποκάθαρση της ψυχολογικής και μνημονικής διαστρωμάτωσης του αστικού τοπίου και την καθιέρωση του μονοπωλίου της πληροφορίας, της κατανόησης και των κοινωνικών σημειολογικών αναπαραστάσεων.

Εικ. 8 Η κατάγραφο οδός Γερασίου, γεμάτη από πολιτικά σχόλια, tags και γραπτές ερωτικές εξομολογήσεις.

Εικ. 9 Οι οδοί Γερασίου και Βουρδουμπά Ρούσου (διαδοχικά), κατάγραφες από πολιτικούς στοχασμούς, ανησυχίες και ερωτικές εξομολογήσεις και υλικά κατάλοιπα.

¹⁹ C. Tilley, *A phenomenology of landscape. Places, Paths and Monuments*, Οξφόρδη, Berg, 1995, σ. 27-28.

Η φαινομενολογική δομή της μνήμης κατά τον Husserl²⁰ μπορεί να συνίσταται στην ώσμωση της «νόησης» της μνήμης (την πράξη) και του νοήματος της (το περιεχόμενο). Η θεωρία του συνομιλεί άμεσα με την επιτελεστική διάσταση της "habit-memory" όπως την συλλαμβάνει ο Bergson²¹. Έναν πρακτικό τρόπο ενθύμησης ο οποίος χρησιμοποιεί το παρελθόν για τον προσανατολισμό στο παρόν, ενίοτε μέσω πράξεων (εν προκειμένω τον οπτικό ακτιβισμό). Έτσι, παράγεται ένα ετερογενές περιβάλλον γνωστό ως «πλαίσιο μνήμης»²² μέσα στο οποίο παρουσιάζεται το περιεχόμενο της μνήμης, παράγοντας έτσι μια ξεχωριστή «ατμόσφαιρα», η οποία επιτρέπει την ανάκτηση μιας μνήμης μέσω του χώρου και του χρόνου κάνοντας δυνατόν μια «μνήμη» να ενσαρκωθεί και να ιστοριοποιηθεί αποκτώντας την διαγνωστική γραπτή της φυσιολογία.

Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η προτομή αγάλματος του Αναγνώστη Σκαλίδη, στην πλατεία 1866, στο κέντρο της πόλης, όπου από την μια υπάρχει η προσπάθεια καθορισμού της μνήμης βασισμένη στο εθνικό φαντασιακό και σε ένα ανδροκεντρικό πατριαρχικό σταθερότυπο και από την άλλη η σύγκρουση με αυτήν, μέσω της αντί-μνήμης που παρέχει το stencil.

Εικ. 10 Γλωσσική σημειολογία και υλικότητα, Πλατεία Σπλάντζιας, Χανιά.

Επίσης, το throw up στο εθνικό στάδιο Χανίων «Αυτοί οι δρόμοι έχουν μνήμη» πιστοποιεί την αναφορά στην «μνήμη» ως πειστήριο ελέγχου της περιοχής από την συλλογικότητα. Το throw up για την κρατική δολοφονία του Κώστα Μανιουδάκη, «1 χρόνο μετά» επικαιροποιεί στον χώρο, τον χρόνο και το δημόσιο βλέμμα άλλη μια υπόθεση την οποία η αστική δικαιοσύνη αδυνατεί να διευθετήσει, ενώ ταυτόχρονα ενισχύει την φαντασία της συλλογικότητας μέσω του ρητορικού ρητού που μαρτυρείται στο πάρκο Ειρήνης και Φιλίας των λαών. Ιδιαίτερη περίπτωση τέλος, αποτελεί το stencil, το οποίο αναγγέλλει και υπενθυμίζει την ώρα και το μέρος της συγκέντρωσης για την υπενθύμιση ενός κοινωνικού γεγονότος.

²⁰ D. Trigg, *A memory of place, the phenomenology of Uncanny*, Athens, Ohio University Press, 2013 σ. 84.

²¹ Trigg 2013, σ. 85-86.

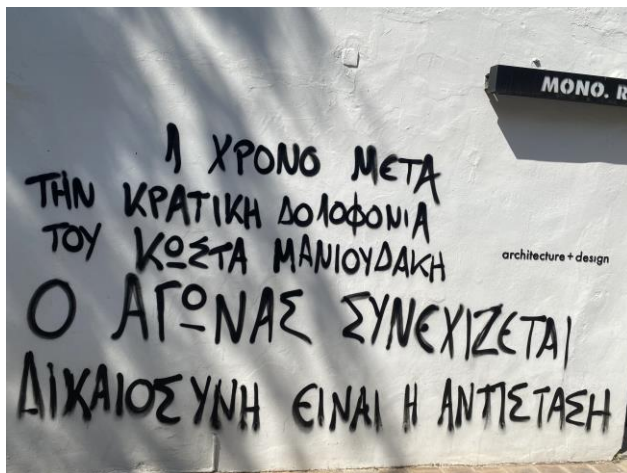
²² Trigg 2013, σ. 87.

Εικ. 11 Throw up, εθνικό στάδιο Χανίων.

Εικ. 12 Η προτομή του Αναγνώστη Σκαλίδη και το πολιτικό σχόλιο ως πράξη «αντί-μνήμης», πλατεία 1866, Χανιά.

Εικ. 11 Throw up κατά της αστικής δικαιοσύνης, οδός Δασκαλογιάννη, Χανιά.

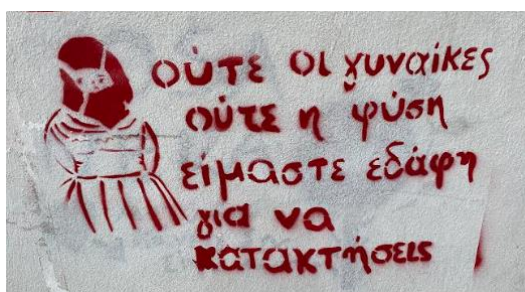
Εικ. 12 Stencil με γνωστό ρητορικό ρητό για την δολοφονία του Κώστα Μανιουδάκη, πάρκο ειρήνης και φιλίας των λαών.

Εικ.13 Stencil υπενθύμισης πορείας, πειραματικό γυμνάσιο Χανίων.

Τραύμα και πολιτικό graffiti

«Ο πόνος είναι πραγματικότητα, παράγει πραγματικότητα»²³. Η συμπερίληψη του φυσικού, κοινωνικού, πολιτισμικού και εκπολιτισμικοποιημένου πόνου στην παρούσα μελέτη, αποτελεί αναπόσπαστο συστατικό για την ει δυνατόν ολιστική αναμέτρηση με το θέμα, όντας καθοριστικός παράγοντας της συμπεριφοράς και της σκέψης των υπό εξέταση πληθυσμών. Οι μελέτες νευροεπιστήμης αποδεικνύουν ότι η συναισθηματική ανταπόκριση του κοινωνικού αποκλεισμού κινεί την ίδια νευρική διαδικασία που σχετίζεται με τον σωματικό πόνο²⁴. Οι καταλληλότερες για την έρευνα μου ταξινομήσεις της κοινωνικής ψυχολογίας οι οποίες σχετίζονται με τον κοινωνικό πόνο, είναι εκείνες του συλλογικού και του πολιτισμικού τραύματος. Το συλλογικό τραύμα εκφύεται μέσα από τον συστηματικό αποκλεισμό και την αποξένωση κοινωνικών υποκειμένων (π.χ. το gentrification, την οικονομική κρίση, την αστυνομική καταστολή, την έμφυλη βία και την ομοφοβία κ.α.), για να αποκτήσει το επίθετο «συλλογικό», χρειάζεται να εκφέρεται μέσω συλλογικοποιημένων αντιδράσεων και κυρίως αντιδράσεων (εν προκειμένω την πολιτική αφίσα, τις πορείες και το πολιτικό graffiti). Το πολιτισμικό τραύμα, προκύπτει μέσω της υποβάθμισης της πολιτισμικής φυσιογνωμίας μιας πληθυσμιακής ομάδας, τους περιορισμούς στην αναπαραγωγή της κουλτούρας τους και την οικειοποίηση της²⁵. Η οικονομικοποίηση και εμπορευματοποίηση του πολιτισμού²⁶ μετατρέπει τα τέχνηρα σε καταναλωτικά αγαθά τα οποία διαιωνίζουν την κουλτούρα της αρέσκειας και της αλγοφοβίας. Όλα τα παραπάνω ενσαρκώνονται στους τοίχους των Χανίων. Από την φτωχοποίηση των κατώτερων τάξεων, την έμφυλη βία, την αστική μοναχικότητα, μετά το πέρας της τουριστικής περιόδου και την αποξένωση στον βουβό χαρακτήρα της χειμωνιάτικης φυσιογνωμίας της πόλης.

Εικ. 14 Stencil, οδός Χατζημιχάλη Γιάνναρη, Χανιά.

²³ Μ.Τ. Χαν, *Η κοινωνία της παρηγοριάς (ο πόνος σήμερα)*, Αθήνα, Εκδόσεις Opera, 2021, σ. 60.

²⁴ S. Abrutyn, «Toward a sociological theory of social pain», *Journal for the theory of Social Behavior*, τ. 53 αρ. 3 (2023), σ. 352.

²⁵ S. Abrutyn, «The Roots of Social Trauma: Collective, Cultural Pain and Its Consequences», *Society and Mental Health*, τ. 14 αρ.3, (2023), σ. 3, 5, 11-12.

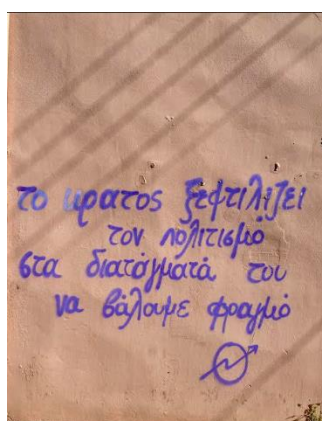
²⁶ Χαν 2021, σ. 14-17.

Εικ. 15 Throw up, οδός Ποτιέ, Χανιά.

Εικ. 16 Throw ups, οδοί Δαιδάλου και Επισκόπου Νικηφόρου.

Εικ. 18 Throw up, οδός Καλλέργων, Χανιά.

Επίλογος

Παραπάνω, έγινε η προσπάθεια να διαδηλωθεί η καίρια σημασία του πολιτικού graffiti για την κατανόηση της σύγχρονης τοπικής ιστορίας και των φωνών από τα κάτω. Η ανάγκη ξεπερνάει τους ερευνητικούς σκοπούς, για την ανάδειξη της κοινωνιολογικής ορατότητας των εν λόγω πληθυσμών και του πολυαισθητηριακού απότοκου των επεμβάσεων τους στο αστικό τοπίο και φτάνει εκείνη της αστικής κοινωνικής δικαιοσύνης. Το ζήτημα που προκύπτει είναι η ρητορική ερώτηση του «τι πόλη θέλουμε να έχουμε»; Μια πόλη που δίνει χώρο στην ενδεχομενικότητα και τις κοινωνικές και πολιτισμικές ανάγκες των κατοίκων της ή εκείνης που αποκαθαίρει και καταστέλλει μορφές ελεύθερης και δημοκρατικής έκφρασης και χρήσης των χώρων της;

Η καταστροφή της άυλης και υλικής πολιτισμικής γεωγραφίας μιας πόλης, αποτελεί ταυτοχρόνως μια επίθεση στις εναλλακτικές κοινωνικοπολιτισμικές ταυτότητες που φιλοξενεί. Το σύγχρονο ακτιβιστικό graffiti αντανακλά τις μνημονικές και συλλογικές ψυχολογικές πτυχές των δύο πιο πρόσφατων γενεών που την κατοικούν.

Εικ. 19 Εργασίες καθαρισμού graffiti και throw up, με την γλωσσική εκφορά του statement graffiti και το graffiti πριν την αποκάθαρση του.

Αλέξανδρος Παπαδοκωνσταντάκης,

Ανεξάρτητος Ερευνητής

Βιβλιογραφία

Αντωνακάκη, Γ., *Πολιτικό γκράφιτι και κοινωνική διαμαρτυρία σε αποστερημένες κοινότητες: Το παράδειγμα της Αγίας Τριάδας και του Λάκκου στο Ηράκλειο*, Ηράκλειο, Ελληνικό Μεσογειακό Πανεπιστήμιο (διπλωματική εργασία), 2024.

Θεοδόσης, Δ., Καραθανάσης, Π., *Stencil in Athens, τοιχοδρομίες, vol 2*, Αθήνα, Εκδόσεις Οξύ, 2008.

Θεοδόσης, Δ. Καραθανάσης, Π., *Γκράφιτι και πολιτική διεκδίκηση*, Αθήνα, Εκδόσεις στο περιθώριο, 2019.

Ζαϊμάκης, Γ., «Η ετερογλωσσία του γκράφιτι στην ποιοτική έρευνα: Μεθοδολογικές διασταυρώσεις σε ανοίκειους κοινωνικούς χώρους», (επιμ. Πούρκος, Α. Μ.) *Δυνατότητες και όρια της μείξης των μεθοδολογιών στην κοινωνική ψυχολογική και εκπαιδευτική έρευνα. Επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα των προοπτικών διεύρυνσης του ερευνητικού σχεδιασμού*, Αθήνα, Ίων, 2013, σ. 531-552.

Ιωσηφίδης, Κ., *Το graffiti στην Ελλάδα : το χρώμα της πόλης*, Αθήνα, Ακτή-Οξύ, 2000.

Καραθανάσης, Π., «Πολιτισμική βιογραφία των Stencil: Εξετάζοντας μεθόδους για την ανάλυση της πολλαπλότητας των νοημάτων στα ακτιβιστικά stencil» Βίωμα και βασισμένες στην Τέχνη ποιοτικές μέθοδοι Έρευνας: Επιστημολογικά-Μεθοδολογικά ζητήματα και Νέες Προοπτικές, Θεσσαλονίκη, Νησίδες, 2015, σ. 182-203,

Καλογιαννάκη, Π. Καρράς, Κ., «Η γλώσσα των τοίχων», Αθήνα, Gutenberg, 2013.

Μπουσδέκη, Μ., *Gentrification και εκτοπισμός. Μια μελέτη και μερικές σκέψεις για το τι συμβαίνει στις γειτονιές μας*, Πάτρα, Δυσήνιος Τύπος, 2024.

Πάγκαλος, Ο., *Η συνάντηση του writer με την εξουσία, Το graffiti ως τρόπος επικοινωνίας και ως τέχνη στον δημόσιο χώρο*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (διδακτορική διατριβή), 2017.

Σαρτρ, Ζ.Π., *Κεκλεισμένων των θυρών*, (μτφρ. Γρηγορίου, Γ.), Αθήνα, Αιγόκερως, 1988.

Χαν, Μ.Τ., *Η κοινωνία της παρηγοριάς (ο πόνος σήμερα)*, (μτφρ. Τσάλης, Β.), Αθήνα, Opera, 2021.

Abrutyn, S., «Toward a sociological theory of social pain». *Journal for the theory of Social Behavior*, τ. 53 αρ. 3, (2023α).

Abrutyn, S., «The Roots of Social Trauma: Collective, Cultural Pain and Its Consequences», *Society and Mental Health*, τ. 14 αρ.3 (2023β).

Böhme, G., *The Aesthetics of Atmospheres (Ambiances, Atmospheres and Sensory Experiences of Spaces)*, London, Routledge, 2016.

Bruner, E. M, Kelso, J. P., «Gender Differences in Graffiti: A semiotic perspective», *Women's Studies International Quarterly*, τ. 3 (1980), 293-252.

Foucault, M., *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, (μτφρ. Μπετζέλος, Τ.), Αθήνα, Πλέθρον, 2011.

Holmes, J., *Εισαγωγή στην κοινωνιογλωσσολογία*, (μτφρ. Λαμπροπούλου, Σ.), Αθήνα, Πατάκη, 2016.

Lorimer, H. (2005) «Cultural geography: the busyness of being 'more-than-representational'» *Progress in Human Geography*, τ. 29 αρ.1 (2005), σ.83-94.

Nomeikate, L., «Street art, heritage and embodiment», *Street art and Urban Creativity*, τ. 3 αρ. 1 (2017), σ. 43-53.

Tilley, C., *A phenomenology of landscape. Places, Paths and Monuments*, Oxford, Berg, 1995.

Trigg, D., *A memory of place, the phenomenology of Uncanny*, Athens, Ohio University Press, 2013.

Zaimakis, Y., «Welcome to the civilization of fear: on political graffiti heterotopias in Greece in Greece in times of crisis», *Visual Communicaiton*, τ. 14 αρ.3 (2015), σ. 373-396.

Μαύρη μουσική στη λευκή Αμερική

Η εισαγωγή αφρικανικών μοτίβων στην αфроαμερικανική τζαζ μουσική ως μέσο επιτονισμού της ετερότητας και σφυρηλάτησης μιας διακριτής ταυτότητας στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα

Ο αγώνας για τα πολιτικά δικαιώματα των Αφροαμερικανών από τη δεκαετία του 1940 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970 ήταν μια εποχή μετασχηματισμού, που σημαδεύτηκε από τις προσπάθειες για την κατάργηση του φυλετικού διαχωρισμού, την εξασφάλιση του δικαιώματος ψήφου και την επίτευξη κοινωνικής και οικονομικής

Stokely Carmichael

ισότητας. Ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, ο Μάλκολμ Χ και ο Στόουκλυ Καρμάικλ υπήρξαν βασικοί ηγέτες στο Κίνημα για τα Πολιτικά Δικαιώματα, ο καθένας με διαφορετικές προσεγγίσεις. Ο Κινγκ υπερασπίστηκε τη μη βίαιη πολιτική ανυπακοή, ηγούμενος εγχειρημάτων όπως το μποϊκοτάζ των λεωφορείων του Μοντγκόμερι (1955-56), η εκστρατεία του Μπέρμιγχαμ (1963) και η πορεία στην Ουάσιγκτον (1963). Ο Μάλκολμ Χ, αρχικά εκπρόσωπος του Έθνους του Ισλάμ, απέρριπτε την ενσωμάτωση και έδινε έμφαση στην αυτάρκεια και την αυτοάμυνα των Αφροαμερικανών. Μετά την αποχώρησή του από το Έθνος του Ισλάμ το 1964, οι απόψεις του εξελίχθηκαν προς έναν πιο περιεκτικό αγώνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο Στόουκλυ Καρμάικλ, ηγέτης της *Επιτροπής Μη Βίαιου Συντονισμού Φοιτητών* (SNCC), προώθησε τη «Μαύρη Δύναμη» (Black Power) υποστηρίζοντας τη φυλετική υπερηφάνεια και την πολιτική αυτοδιάθεση. Οι τρεις αυτές φυσιογνωμίες διαμόρφωσαν το κίνημα και τον διαρκή αντίκτυπό του στον αγώνα για φυλετική δικαιοσύνη. Οργανώσεις βάσης όπως η *Εθνική Ένωση για την Προώθηση των Έγχρωμων Ανθρώπων* και το Κόμμα των Μαύρων Πανθέρων έπαιξαν επίσης καθοριστικό ρόλο.

Οι αγώνες των Αφροαμερικανών ήταν βαθιά συνυφασμένοι με τον Παναφρικανισμό, ένα κίνημα που υποστήριζε την ενότητα και την αλληλεγγύη μεταξύ των ατόμων αφρικανικής καταγωγής παγκοσμίως. Πολλοί Αφροαμερικανοί

Kwame Nkrumah

ηγέτες έβλεπαν τον αγώνα τους για τα πολιτικά δικαιώματα ως μέρος ενός παγκόσμιου ρεύματος κατά της αποικιοκρατίας και του ιμπεριαλισμού, αντλώντας έμπνευση από Αφρικανούς ηγέτες της ανεξαρτησίας, όπως ο Κουάμε Νκρούμα της Γκάνα και ο Τζόμο Κενυάτα της Κένυα. Ο Νκρούμα οδήγησε την Γκάνα στην ανεξαρτησία από τη βρετανική κυριαρχία το 1957, καθιστώντας την το πρώτο αφρικανικό έθνος που πραγματοποίησε το όνειρο της ανεξαρτησίας.

Υπερασπίστηκε τον Παναφρικανισμό, ίδρυσε τον Οργανισμό Αφρικανικής Ενότητας και ακολούθησε σοσιαλιστικές πολιτικές για την εκβιομηχάνιση της Γκάνας. Ο Κενυάτα ηγήθηκε του κινήματος ανεξαρτησίας της Κένυας, έγινε ο πρώτος πρωθυπουργός της το 1963 και αργότερα πρόεδρος της. Και οι δύο ηγέτες συνέβαλαν καθοριστικά στην αποαποικιοποίηση της Αφρικής.

Jomo Kenyatta

Προσωπικότητες όπως ο Μάλκολμ Χ και ο Στόουκλυ Καρμάικλ έδωσαν έμφαση στο κοινό πεπρωμένο των έγχρωμων ανθρώπων στις ΗΠΑ και την Αφρική, προωθώντας τα ιδανικά της αυτοδιάθεσής τους, της υπερηφάνειας και της διεθνούς αλληλεγγύης. Αυτή η σύνδεση γέννησε ένα ευρύτερο απελευθερωτικό όραμα, συνδέοντας τους τοπικούς αγώνες των Αφροαμερικανών με τον παγκόσμιο αγώνα κατά της καταπίεσης.

Ταυτόχρονα, η τζαζ μουσική αποτέλεσε ένα ισχυρό εργαλείο για τη διαμόρφωση και την έκφραση της μαύρης ταυτότητας στις Ηνωμένες Πολιτείες. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, πολλοί Αφροαμερικανοί καλλιτέχνες άρχισαν να ενσωματώνουν αφρικανικά στοιχεία στη μουσική τους, όπως ρυθμούς και αισθητικά θέματα, ως έναν τρόπο επανασύνδεσης με την αφρικανική τους κληρονομιά. Αυτή η «επιστροφή στις ρίζες» προσέδωσε στη τζαζ έναν νέο δυναμισμό, συμβάλλοντας παράλληλα στη δόμηση μιας διακριτής συλλογικής ταυτότητας μέσα σε ένα εχθρικό, λευκοκρατούμενο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Η υιοθέτηση αφρικανικών μοτίβων δημιούργησε μια πλατφόρμα όχι μόνο αναγνώρισης αλλά και περήφανης ανάδειξης της ετερότητας, ενδυναμώνοντας τους Αφροαμερικανούς και ενθαρρύνοντάς τους να διεκδικήσουν το δικό τους συμβολικό χώρο μέσα σε μια κοινωνία όπου αποτελούσαν μειονότητα.

Μετά την απότομη εμφάνιση και την αστραπιαία διάδοσή της κατά τη δεκαετία του 1920, η τζαζ μουσική είχε περάσει εν πολλοίς στα χέρια των λευκών. Το κατά πόσο το πρώτο εκείνο ρεύμα της τζαζ διαφοροποιούνταν από την ευρωπαϊκού τύπου μουσική δεν εμπίπτει σε αυτή την εισήγηση, αξίζει ωστόσο να αναφερθεί ότι ως προς τις ρυθμικές της καινοτομίες και τη ροή της¹, η τζαζ των *χρυσών χρόνων* βρισκόταν σε επικοινωνία με την αφρικανική μουσική παράδοση. Τα κυρίαρχα ρεύματα των δεκαετιών του '30 και του '40 ήταν το σουίνγκ του Μπένυ Γκούντμαν, μια ζωνρή αλλά άκρως προβλέψιμη χορευτική μουσική που αν μη τι άλλο αντλούσε τον ρυθμικό

Charlie Parker

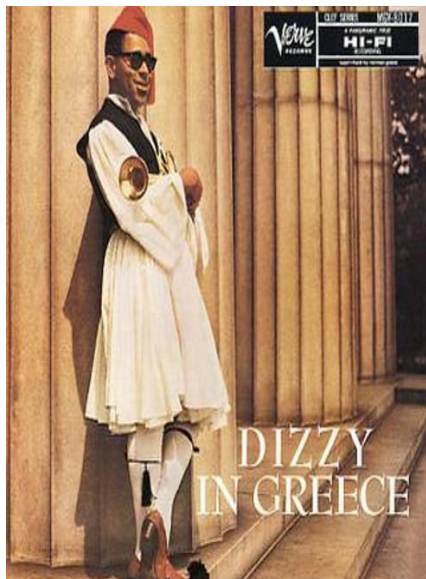
της χαρακτήρα από τη δεκαετία του '20, και οι μπαλάντες του Φρανκ Σινάτρα, ιδίωμα που καταχρηστικά ονομαζόταν τζαζ, καθώς βασιζόταν κατά 9/10 στην ευρωπαϊκή μουσική παράδοση.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1940 ο σαξοφωνίστας Τσάρλι Πάρκερ υπήρξε η αιχμή του δόρατος για το μουσικό ρεύμα της μη-μποπ τζαζ (be-bop), ενός είδους που πατώντας πάνω σε απαιτητικές αρμονίες και περίτεχνους ρυθμούς σκόπευε να αιφνιδιάσει και να ξενίσει το χορευτικό κοινό και να ανοίξει ανεξερεύνητες οδούς αναζήτησης για τους μαύρους οργανοπαίκτες που είχαν βρεθεί να ακολουθούν τις επιταγές της εμπορικότητας και τα αισθητικά κριτήρια του

¹ Το ρεύμα της δεκαετίας του 1920 έφερε στο προσκήνιο της δημοφιλούς μουσικής τον *συγκοπτόμενο* ρυθμό (syncopation), τα ντραμς, τη συνήχηση διαφορετικών πνευστών που εκτελούν ανεξάρτητα μεταξύ τους σόλο (υπάρχει στην κλασική μουσική αλλά με τμήματα της ορχήστρας να εκτελούν αλληλοσυμπληρωματικές μελωδικές γραμμές) και το καθαρά αφρικανικής καταγωγής μοτίβο της ερώτησης – απάντησης.

λευκού ακροατηρίου. Ήταν μια πρώτη προσπάθεια επανοικειοποίησης της τζαζ από τη μαύρη κοινότητα. Στο τυπικό be-bop κομμάτι [Ornithology](#)² ακούμε ξέφρενες ρυθμικές εναλλαγές, που το καθιστούν αδύνατο να χορευτεί, τουλάχιστον με βάση τη λογική του σουίνγκ που επικρατούσε.

Την ίδια περίοδο, ο τρομπετίστας Ντίζυ Γκιλέσπι έγινε ο πρώτος που έφερε στη τζαζ μουσική επιρροές από την Καραϊβική – συγκεκριμένα την Κούβα – αναζητώντας και εκείνος νέους δρόμους αλλά και μια σύνδεση με τις «ιθαγενείς» ρίζες της τζαζ που βρίσκονταν πέρα απ'τη θάλασσα. Στην εισαγωγή του κομματιού [Cubana Bop](#) ακούμε τα μέλη της μπάντας του να τραγουδούν σε μια κρεολή γλώσσα, με μόνη συνοδεία ένα παραδοσιακό τύμπανο, εφαρμόζοντας το μοτίβο της ερώτησης – απάντησης. Εντελώς επιτηδευμένα, ο ήχος αυτός υποβάλλει στον ακροατή την εικόνα κάποιας φυλετικής τελετουργίας ή γιορτής και δεν έχει καμία σχέση με το περιβάλλον των χορευτικών κλαμπ όπου ακούστηκε για πρώτη φορά.

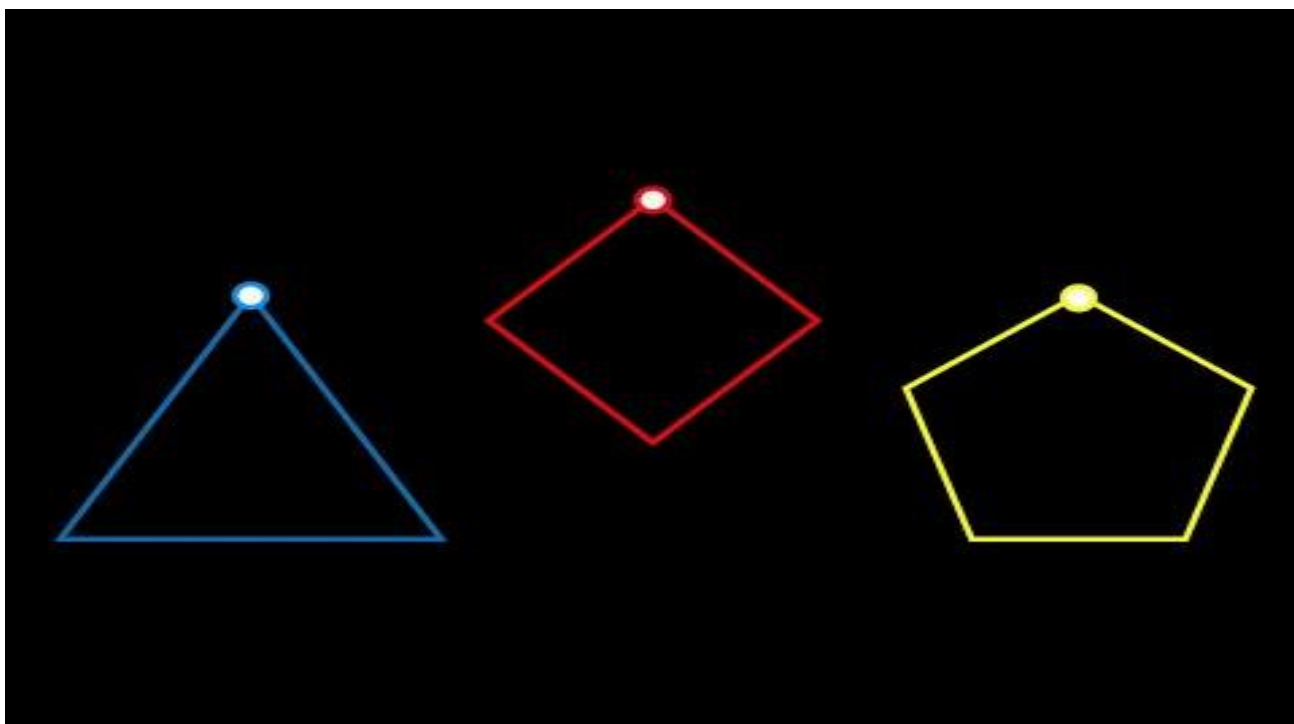
Dizzy Gillespie

Τα κατεξοχήν όργανα της αφρικανικής ηπείρου είναι τα κρουστά · γύρω από αυτά είναι δομημένο ένα σεβαστό κομμάτι της μουσικής της παράδοσης. Επιπλέον, ένα μουσικό μοτίβο που συναντάται συχνότατα στην Αφρική είναι το φαινόμενο του πολύρρυθμου³. Πρόκειται για το ταυτόχρονο άκουσμα πολλών ρυθμικών σχημάτων, για συνήχηση, μέσα σε ένα έργο, τελείως διαφορετικών ρυθμών, για τους οποίους ο ακροατής αντιλαμβάνεται αμέσως ότι δεν αποτελούν υποδιαίρεση ο ένας τού άλλου αλλά έχει ο καθένας άλλη μονάδα μέτρησης και άλλο μέτρο, ενώ μάλιστα μπορούν να μην συμπίπτουν ούτε στις αφετηρίες τους.⁴

² Οι υπερσύνδεσμοι μέσα στο κείμενο οδηγούν σε μικρά τμήματα των μουσικών κομματιών που είναι χαρακτηριστικά των φαινομένων που περιγράφονται και ακούστηκαν κατά την παρουσίαση της εισήγησης. Στο παράρτημα υπάρχει κατάλογος των κομματιών με υπερσυνδέσμους που οδηγούν στις ολόκληρες εκδοχές τους.

³ E. D. Novotney, *The 3:2 Relationship as the Foundation of Timelines in West African Musics*, Urbana IL, University of Illinois Press, 1998, σ. 265.

⁴ D. M. Randel (επιμ.), *The New Harvard Dictionary of Music*, Harvard University Press, 1986, σ. 646.

Επεξηγηματικό [βίντεο](#) με πολυρρυθμούς που συμπίπτουν στις αφετηρίες τους

Στη μουσική, το cross-rhythm (διασταυρούμενος ρυθμός) είναι μια ειδική μορφή πολύρρυθμου. Ο όρος cross rhythm εισήχθη το 1934 από τον μουσικολόγο Arthur Morris Jones, που έζησε ανάμεσα σε φυλές της Ζάμπια και της Ουγκάντα μελετώντας τη μουσική τους. Πρόκειται για την περίπτωση όπου η ρυθμική σύγκρουση που συναντάται στον πολύρρυθμο γίνεται η βάση ενός ολόκληρου μουσικού κομματιού, και αποτελεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό της αφρικανικής μουσικής⁵. Ή μάλλον αποτελούσε.

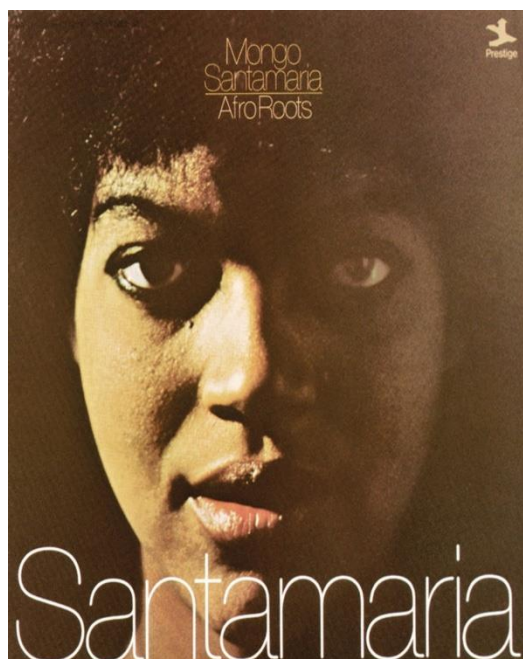
Το [Afro Blue](#) του Μόνγκο Σανταμαρία (1959) είναι το πρώτο τζαζ κομμάτι ευρείας απήχησης που γράφτηκε πάνω σε έναν τυπικό αφρικανικό διασταυρούμενο ρυθμό: 12/8 πάνω σε 3/2. Ο ντράμερ Γουίλυ Μπόμπο παίζει στο ταμπούρο του έναν ρυθμό των Αμπακούα (Abakuá) χρησιμοποιώντας σκούπες για πιο απαλό ήχο. Οι Abakuá είναι μια θρησκευτική σέκτα της Κούβας από το 1836, με ρίζες στη φυλετική ομάδα των Egbo, της Νιγηρίας και του Καμερούν. Τα τύμπανα παίζουν σημαντικό ρόλο στις τελετουργίες των Αμπακούα, όπως και σε άλλες αφροκουβανέζικες παραδόσεις⁶. Πρόκειται για θρησκευτικές και μουσικές παραδόσεις που επιβιώνουν μέχρι και σήμερα στην Καραϊβική και τη Βραζιλία.⁷

Χορευτής των Αμπακούα στη διάρκεια τελετουργικού χορού

⁵ Randel 1986, σ. 216.

⁶ M. T. Vélez, *Drumming For The Gods: The Life and Times of Felipe Garcia Villamil, Santero, Palero and Abakuá*, Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 2000, σ. 18.

I hear a hand stroke on a drum

Shades of delight, cocoa hue

Rich as the night, afro blue

Η χώρα απ' όπου κατάγεται η ψυχή της, το χέρι που χτυπά ένα τύμπανο και οι διάφορες σκουρόχρωμες αποχρώσεις του κακάο συνθέτουν την εικόνα της Αφρικής. Δεν είναι η πρώτη φορά που Αφροαμερικανοί καλλιτέχνες κάνουν αναφορές στην εξωτική τους καταγωγή, είναι όμως οπωσδήποτε μία από τις πρώτες φορές που μιλούν για την Αφρική με νοσταλγία. Το *Afro Blue* επομένως είναι ένα κομμάτι που ανοίγει ρυθμικά και λυρικά τον δρόμο της συλλογικής αναζήτησης στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού μιας πολιτισμικής κληρονομιάς εκ μέρους των έγχρωμων καλλιτεχνών.

Πέρα από το ρυθμό, παρατηρούμε την αφρικανική αισθητική και στο εξώφυλλο του δίσκου, ασυνήθιστο για την εποχή. Η έντονη απεικόνιση της «αφρικανικότητας» των καλλιτεχνών μέσα από τα πρόσωπά τους στα εξώφυλλα είναι ένα μοτίβο που εξαπλώνεται τη δεκαετία του '60.

Την ίδια χρονιά (1959) η τραγουδίστρια Άμπυ Λινκολν δημοσιεύει μια εκτέλεση του [Afro Blue](#) στην οποία περιλαμβάνονται και οι στίχοι του. Η πρώτη στροφή του τραγουδιού έχει ξεκάθαρες αναφορές στην αφρικανική ήπειρο:

*Dream of a land my
soul is from*

Abbey Lincoln

Γενικότερα, το τέλος της δεκαετίας του 1950 σηματοδοτεί μια όλο και πιο συνειδητή και διαρκώς εντεινόμενη απόπειρα συσχέτισης και προσέγγισης της αφροαμερικάνικης μουσικής με τις αφρικανικές της ρίζες.⁸

Το 1960 ο Μαξ Ρόουτς θα βγάλει το δίσκο *Επιμένουμε, ελευθερία τώρα!*, ένα άλμπουμ με ξεκάθαρα πολιτικά μηνύματα ως προς τη θεματολογία του αλλά και γενικότερα ως προς την αισθητική του. Στο κομμάτι [Όλη η Αφρική](#)

⁷ M. Fernández Olmos, L. Paravisini-Gebert, *Creole Religions of the Caribbean: An Introduction from Vodou and Santería to Obeah and Espiritismo*, New York University Press, 2011, σ. 99.

⁸ R. D. G. Kelley, *Africa Speaks, America Answers: Modern Jazz in Revolutionary Times*, Harvard University Press, 2012, σ. 11-40.

η Άμπυ Λινκολν απариθμεί σχεδόν όλες τις φυλές της νοτιοδυτικής Αφρικής (το τμήμα της ηπείρου από το οποίο προέρχονταν οι Αφρικανοί σκλάβοι στην Αμερική), μέσα σε αντίστοιχο μουσικό κλίμα, υπό τους ήχους παραδοσιακών τυμπάνων και ψαλμωδιών – κατά πάσα πιθανότητα σε κάποια διάλεκτο του Κονγκό:

Bantu, Zulu, Watusi, Ashanti, Herero, Grebo, Ibo, Masuto, Nyasa, Ndumbo, Umunda, Bobo, Kongo, Hobo, Kikuyu, Bahutu, Mossi, Kisii, Mbangi, Jahomi, Fongo, Bandjoun, Bassa, Yoruba, Gola, Ila, Mandingo, Mangbetu, Yosee, Bali, Angoli, Biombii, Mbole, Malinke, Mende, Masai

Αλλού, με μοναδική συνοδεία τα ξέφρενα ντραμς και τύμπανα βγάζει επί 2 λεπτά

άναρθρες σπαρακτικές κραυγές, μιμούμενη ιθαγενείς που καταδιώκονται και αιχμαλωτίζονται ως σκλάβοι την εποχή του δουλεμπορίου. Ο δίσκος απαγορεύτηκε στη Νότια Αφρική και αντίγραφά του κατάσχονταν στο Γιοχάνεσμπουργκ και την Κέιπ Τάουν, με την Επιτροπή Λογοκρισίας να δηλώνει πως στο μέλλον θα εξέταζε προσεκτικά όλους τους δίσκους που εισάγονταν από τις Ηνωμένες Πολιτείες με νέγρους καλλιτέχνες, ιδίως όσους χρησιμοποιούσαν τον όρο «ελευθερία» στον τίτλο.⁹

Τα *Μπλουζ του Πράσινου Ακρωτηρίου* (1964) του Χόρας Σίλβερ είναι δίσκος χαρακτηριστικός μιας ακόμα μετάβασης που συντελείται σταδιακά : στόχος πια δεν είναι να αποδοθεί το κλίμα της αμερικανικής μεγαλούπολης όπου γεννήθηκε η τζαζ, αλλά της αφρικανικής ζούγκλας απ' όπου υποτίθεται πως κατάγεται. Επιπλέον, αφήνεται σιγά σιγά όλο και περισσότερος χώρος στα ντραμς, που ως κρουστά εκφράζουν πιο άμεσα τις αφρικανικές επιρροές. Στην αρχή δειλά-δειλά, όπου περισσέυουν λίγα δευτερόλεπτα ανάμεσα σε μελωδικά γυρίσματα, αλλά με τον καιρό ο διαθέσιμος χρόνος αυξάνεται. Το κομμάτι [Η Αφρικανή Βασίλισσα](#) δείχνει πολύ καλά αυτή την υφολογική μετάβαση. Παρατηρείστε

επιπλέον τις αφρικανικές αναφορές στον τίτλο του δίσκου και του κομματιού, όπως και στο εξώφυλλο.

⁹ "[Uhuru Afrika banned by South-African government](#)", Jazz Publicity Service, 5/10/1964.

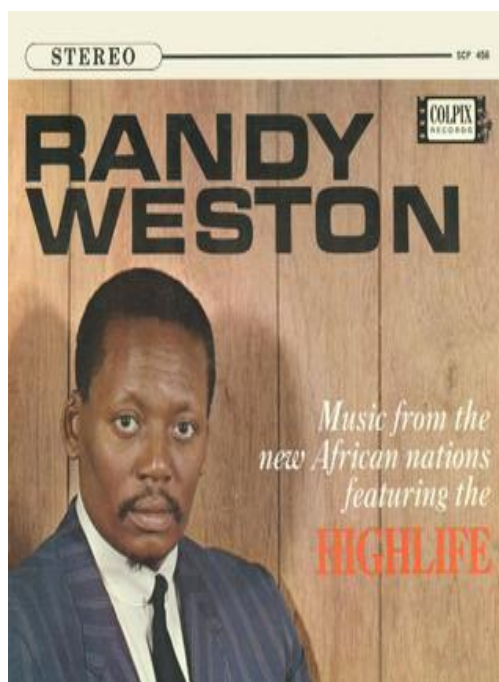
Οι διαδοχικοί δίσκοι του Miles Davis *Miles Smiles*, *Sorcerer*, *Nefertiti* και *Filles de Kilimanjaro*, των ετών 1967 και 1968

Το μεταφορικό ταξίδι του Μάιλς Ντέιβις στην Αφρική: Ο άνθρωπος που οδήγησε τη τζαζ μουσική όσο κανείς άλλος σε νέους ορίζοντες, πέρασε τη δεκαετία του '60 μια σαφή «αφρικανική φάση». Επίτηδες έχω παραθέσει εδώ τα εξώφυλλα των τεσσάρων διαδοχικών δίσκων που την οριοθετούν, καθώς διαφέρουν πλήρως από τις φωτογραφίες της μάντας ή τα αφαιρετικά σχήματα που χρησιμοποιούσε ο Μάιλς Ντέιβις ως τότε αλλά και αργότερα. Παρατηρείστε εκτός από την έμφαση στα αφρικανικά

χαρακτηριστικά του προσώπου, τις αναφορές στη φαράω Νεφερτίτι και

το όρος Κιλιμάντζαρο. Στους δίσκους αυτούς ο καλλιτέχνης κάνει ευρεία χρήση των αφρικανικών ρυθμικών μοτίβων. Το [Footprints](#) είναι μάλλον το πρώτο κομμάτι από μια τυπική μάντα κλασσικής τζαζ που αξιοποιεί τον πολύρρυθμο 3/2 – 6/4 πάνω σε 12/8. Καθόλη τη διάρκεια των 8 λεπτών του, οι μουσικοί μετακινούνται με χαρακτηριστική άνεση ανάμεσα στον πολύρρυθμο και τα 4/4 καταλήγοντας κάποτε σε απροσδόκητους συνδυασμούς.

Στο κομμάτι [Νεφερτίτι](#) από τον ομώνυμο δίσκο, τα ντραμς έχουν αναλάβει πρωτεύοντα ρόλο με τα πνευστά να υποχωρούν σε συνοδευτικό ρόλο, πλήρης αντιστροφή δηλαδή του μουσικού παραδείγματος της δυτικής παράδοσης που θέλει τα κρουστά να δίνουν μονάχα το ρυθμό. Επί εννιάμιση λεπτά τα πνευστά επαναλαμβάνουν την ίδια μακροσκελή φράση ενώ τα ντραμς κινούνται ελεύθερα. Ακόμα και σήμερα θεωρείται τυπικά πειραματική μουσική, επειδή τα αφτιά μας – γαλουχημένα στον δυτικό τρόπο ακρόασης- είναι μαθημένα να αναζητούν τη μελωδία και την ουσία ενός μουσικού κομματιού στα αρμονικά όργανα κι όχι στα ρυθμικά.

Randy Weston – Highlife, 1963

Ο pianίστας Ράντυ Γουέστον το 1960 είχε βγάλει το δίσκο *Uhuru Afrika* (Ελευθερία στην Αφρική), που είχε επίσης απαγορευτεί στη Νότια Αφρική¹⁰ εξαιτίας του φιλελεύθερου μηνύματός του και είχε ξεσηκώσει αντιδράσεις στις Η.Π.Α. καθώς οι στίχοι ήταν οι μισοί στα αγγλικά και οι μισοί στα σουαχίλι. Ο Γουέστον ταξίδεψε στην Αφρική το 1961 για μια σειρά συναυλιών στο Λάγος της Νιγηρίας¹¹, υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Εταιρείας Αφρικανικής Κουλτούρας, και ο δίσκος του *Μουσική από τα νέα Αφρικανικά έθνη* αναδεικνύοντας το *Highlife* (1963) είναι εμπνευσμένος από τη μουσική της αφρικανικής ηπείρου, ιδίως από το είδος *Highlife* της Δυτικής Αφρικής. Το *Highlife* είναι ένα γκανέζικο μουσικό είδος που ξεκίνησε κατά μήκος των παράκτιων πόλεων της σημερινής Γκάνα τον 19ο αιώνα,

κατά τη διάρκεια της ιστορίας της ως αποικίας των Βρετανών και μέσω των εμπορικών δρόμων της στις παράκτιες περιοχές. Περιλαμβάνει πολλαπλές τοπικές συγχωνεύσεις αφρικανικών ρυθμών και δυτικών μελωδιών και χρησιμοποιεί τις μελωδικές και κύριες ρυθμικές δομές της παραδοσιακής αφρικανικής μουσικής, αλλά συνήθως παίζεται με δυτικά όργανα¹². Στο οπισθόφυλλο του δίσκου αναγράφεται :

Το highlife μπορεί να θεωρηθεί ο εθνικός και παραδοσιακός ρυθμός της Δυτικής Αφρικής. Διαδόθηκε στο νεοσύστατο αφρικανικό έθνος της Γκάνα, αν και σήμερα είναι ιδιαίτερα δημοφιλής σε όλη τη δυτικοαφρικανική ακτή σε έθνη όπως η Σιέρα Λεόνε, η Δαχομένη, η Γουινέα, η Γκαμπόν, η Λιβερία, η Δημοκρατία του Τόγκο και η Νιγηρία.

Ξεκινώντας ως φυλετικό είδος μουσικής, το highlife ακούγεται πλέον σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Δυτικής Αφρικής. Στην Γκάνα χορεύεται στις περισσότερες κοινωνικές εκδηλώσεις. Ορισμένοι συγκρίνουν το highlife ως προς το ρυθμό και τον επιτονισμό τόσο με το calypso όσο και με τη samba¹³, και τα δύο αυτά μπορούν να χορευτούν σε ρυθμό highlife.¹⁴

Λίγο πιο κάτω, σημειώνεται για το κομμάτι [Μάμπο του Νίγηρα](#) πως είναι μια σύνθεση του Μπόμπυ Μπένσον, ενός Νιγηριανού και πως «ο Randy γνώρισε τον Benson στην αφρικανική του περιοδεία». Το κομμάτι αυτό κάνει ευρεία χρήση

¹⁰ Jazz Publicity Service, 5/10/1964.

¹¹ Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 σημειώνεται σταδιακά μια κινητικότητα μουσικών μεταξύ Αφρικής και Η.Π.Α. που φτάνει στο συμβολικό της αποκορύφωμα με την αφρικανική περιοδεία του Λούις Άρμυστρονγκ το 1960.

¹² J. Collins, «The Early History of West African Highlife Music», *Popular Music*, τ. 8, αρ. 3 : African Music (Οκτ. 1989), Cambridge University Press, σ. 221 – 230.

¹³ Το calypso είναι μουσικό είδος συνδεδεμένο με το Τρινιτάδ αλλά και γενικότερα με την Καραϊβική. Γνωστότερός εκπρόσωπός του είναι ο Harry Belafonte. Η samba βεβαίως είναι κυρίως συνδεδεμένη με τη Βραζιλία.

¹⁴ [Randy Weston, HIGHLIFE Music from the New African Nations, LP 1963 Colpix CP 456.](#)

δυτικοαφρικανικού πολύρρυθμου και παραδοσιακών κρουστών, συνδυάζοντάς τα όμως με την τυπική σύνθεση μιας τζαζ μπάντας και με μελωδικές επιρροές δυτικού τύπου υποταγμένες σε αφρικανικό ρυθμό. Στον ίδιο δίσκο συμμετέχει ως οργανοπαίκτης και συνθέτης ο Κόφι Γκανάμπα, σημαντικός μουσικός της Γκάνα, που είχε επισκεφθεί τις Ηνωμένες Πολιτείες λίγα χρόνια πριν και είχε συνεργαστεί με διάφορους επιφανείς μουσικούς της τζαζ όπως ο Ντιουκ Έλλινγκτον, σε μια προσπάθεια να (ξανα)φέρει τους Αφροαμερικανούς μουσικούς σε επαφή με τη μουσική της Αφρικής. Η απόπειρές του αυτές εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συνεργασίας μεταξύ Αφρικανών και Αφροαμερικανών μουσικών, που ξεκινά σταδιακά από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και διογκώνεται τα επόμενα χρόνια¹⁵.

Κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 η αθρόα εισαγωγή αφρικανικών στοιχείων στη τζαζ μουσική συνεχίστηκε απρόσκοπτα, όπως και οι πολιτικοί και κοινωνικοί

Pharoah Sanders

αγώνες των Αφροαμερικανών για αναγνώριση και δικαιοσύνη. Με την ευαισθητοποίηση της αμερικανικής κοινωνίας απέναντι στο συστημικό ρατσισμό να γίνεται σταδιακά πιο ορατή, τα μουσικά πάθη ίσως δεν αμβλύνονται αλλά παίρνουν ένα χαρακτήρα που ταιριάζει περισσότερο στην ξένοιαστη δεκαετία του 1980. Το κομμάτι [Africa](#) (1987) του Φερόα Σάντερς¹⁶ αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα διατράνωσης της αφρικανικής καταγωγής των μαύρων Αμερικανών : πολύρρυθμος, ντραμς, τύμπανα και μαράκες, πνευστά που μιμούνται ήχους της ζούγκλας και η επίμονη κραυγή «Άφρικα! Άφρικα!». Η αφροαμερικανική ετερότητα, από σημείο συσπείρωσης, έχει πλέον αναχθεί σε αντικείμενο εορτασμού.

Νίκος Πλούμης,

Κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος Ευρωπαϊκής Ιστορίας, ΕΚΠΑ.

¹⁵ Kelley 2012, σ. 35-40.

¹⁶ Ο Σάντερς είχε ηχογραφήσει το 1973 το κομμάτι [High Life](#) , όπου γίνεται ευρεία χρήση πολύρρυθμου και αφρικανικών κρουστών, και αξιοποιείται η αισθητική της παραδοσιακής φυλετικής μουσικής.

Βιβλιογραφία

Collins J., «The Early History of West African Highlife Music», *Popular Music*, τ. 8, αρ. 3 : African Music, Cambridge University Press, σ. 221 – 230.

Gitler I., *The Masters Of Bebop: A Listener's Guide*, Νέα Υόρκη, Hachette Books, 2009.

Hobsbawm E., *The Jazz Scene*, Λονδίνο, Penguin, 1961.

Jones L. (Amiri Baraka), *Blues People: Negro Music in White America*, Νέα Υόρκη, Paperback, 1999.

Kelley R.D. G., *Africa Speaks, America Answers :Modern Jazz in Revolutionary Times*, Harvard University Press, 2012.

Novotney E. D., *The 3:2 Relationship as the Foundation of Timelines in West African Musics*, Urbana IL, University of Illinois Press, 1998.

Fernández-Olmos M., Paravisini-Gebert L., *Creole Religions of the Caribbean: An Introduction from Vodou and Santería to Obeah and Espiritismo* , New York University Press, 2011.

Peñalosa D., *The Clave Matrix; Afro-Cuban Rhythm: Its Principles and African Origins*, Redway California, Bembe Inc., 2010.

Randel D. M. (επιμ.), *The New Harvard Dictionary of Music*, Harvard University Press, 1986.

Vélez M. T., *Drumming For The Gods: The Life and Times of Felipe Garcia Villamil, Santero, Palero and Abakua*, Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 2000.

Πρωτογενές Υλικό

[Uhuru Afrika banned by South-African government](#), Jazz Publicity Service, 5/10/1964.

[Randy Weston, HIGHLIFE Music from the New African Nations, LP 1963 Colpix CP 456.](#)

Μουσικά Κομμάτια που αναφέρονται

- [Charlie Parker – Ornithology](#)
- [Dizzy Gillespie – Cubana Bop](#)
- [Mongo Santamaria – Afro Blue](#)
- [Abbey Lincoln – Afro Blue](#)
- [Max Roach – All Africa](#)

- [Horace Silver – The African Queen](#)
- [Miles Davis – Footprints](#)
- [Miles Davis – Nefertiti](#)
- [Randy Weston – Niger Mambo](#)
- [Pharoah Sanders – High Life](#)
- [Pharoah Sanders - Africa](#)

Αψηφώντας τους κανόνες. Γυναίκες της νότιας Γαλλίας στον ύστερο Μεσαίωνα. Μελέτη μέσα από τα λογιστικά βιβλία των αδελφών Μπονί

Εισαγωγή

Το Μοντομπάν είναι μία πόλη της νότιας Γαλλίας. Ιδρύθηκε το 1144 από τον κόμητα της Τουλούζης, Αλφόνσο Ζουρντάν, στις όχθες του ποταμού Ταρν σε μια μεγάλη έκταση γης, η οποία αποσπάστηκε από το μοναστήρι των Βενεδικτίνων του Μοντοριόλ. Λόγω της στρατηγικής του θέσης, μεταξύ Κερσί και Λανγκτόκ, έλαβε σημαντικά οικονομικά προνόμια από τους ιδρυτές του, όπως φοροαπαλλαγές και μέτρα προστασίας των εμπορών.¹ Η πόλη αναπτύχθηκε ταχύτατα, με αποτέλεσμα να αναδειχθεί τον 13ο αι. σε μια από τις σπουδαιότερες πόλεις της νότιας Γαλλίας. Έμποροι της πόλης όπως οι Φουκό, οι Καρμπονέλ, Τοζέ, Παζέρν και Μπονί δραστηριοποιούνταν ενεργά για μία ή δύο γενιές, ενώ παράλληλα επέκτειναν τις δραστηριότητές τους αγοράζοντας, για παράδειγμα, σημαντική έγγαιο ιδιοκτησία στα περίχωρα.² Η οικονομική κατάσταση των ευγενών της περιοχής βρισκόταν στον αντίποδα. Και ενώ τα έσοδά τους από τις γαίες συρρικνώνονταν, οι ίδιοι δεν ήταν διατεθειμένοι να εγκαταλείψουν τις δαπανηρές τους συνήθειες.³ Μέσα από τα λογιστικά έγγραφα του Μπονί αναδύεται μέρος της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής του Μοντομπάν των μέσων του 14ου αι. Εκτός από τις εξονυχιστικές λεπτομέρειες για την ευρεία ποικιλία των προϊόντων του, ο έμπορός μας με τη σχολαστική καταγραφή των προσωπικών στοιχείων των πελατών του (όνομα, επάγγελμα, καταγωγή, συγγενικές σχέσεις) φρόντισε να διασωθούν πλήθος πληροφοριών, ώστε να είναι δυνατή η μερική ανασύσταση μιας ποικιλόχρωμης και σφύζουσας από ζωή κοινωνίας.

Γυναικεία Οικονομική Δραστηριότητα

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί στην έρευνα η παρουσία στα βιβλία γυναικών κάθε κοινωνικής προέλευσης ή τάξης. Αυτές είτε λειτουργούν ως δρώντα υποκείμενα, καθώς πηγαίνουν οι ίδιες στο κατάστημα του Μπονί για να προμηθευτούν τα απαραίτητα για εκείνες αντικείμενα, είτε παρουσιάζονται μέσα από τις αγορές των αντρών-αρραβωνιαστικών, συζύγων, πατέρων, θείων- οι οποίοι φροντίζουν για την κάλυψη των πολλαπλών αναγκών τους. Οι γυναίκες, οι οποίες παρέλασαν από το κατάστημα (obrador) του Μπονί, προέρχονταν, στην συντριπτική τους πλειονότητα, είτε από τις ισχυρές ευγενικές οικογένειες των περιχώρων της πόλης είτε από την

¹ H. Le Bret, *Histoire de Montauban*, τομ. 1, Montauban, Chez Rethoré, 1841, σ. 55-56.

² E. Moureau, *Un marchand au moyen age*, Cahors, La Louve, 2012, σ. 11.

³ E. Forestié (επιμ.), *Les Livres de Comptes des frères Bonis: Marchands Montalbanais du XIVe siècle*, τομ. 1, Paris, H. Champion, 1890, σ. 183.

ακμάζουσα αστική τάξη. Δεν λείπουν, ωστόσο, από τα βιβλία των λογαριασμών γυναίκες- κάτοικοι των αγροτικών περιοχών, των οποίων οι αγορές δεν είναι καθόλου αμελητέες. Οι κυρίες των ανώτερων κοινωνικά τάξεων ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για την εξωτερική τους εμφάνιση, γι' αυτό και οι κυριότερες αγορές τους σχετίζονταν με ακριβά υφάσματα, πουγκιά και κοσμήματα. Η πολυτέλεια των υλικών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ίδιες αδιαφόρησαν και παραβίασαν τα μέτρα που είχαν θεσπίσει οι ύπατοι, ήδη το 1274, τα οποία επιβεβαιώθηκαν και ανανεώθηκαν το 1291 και στόχευαν στον περιορισμό της επίδειξης του πλούτου στα γυναικεία ενδύματα, αφού το 1338 ο Μπονί τα πουλούσε σε αφθονία χωρίς ενόχληση από την πλευρά της εξουσίας.⁴ Μεταξύ άλλων προϊόντων που προτιμούσαν ήταν τα τρόφιμα, τα μπαχαρικά ή τα φάρμακα. Αγορές έκαναν και για άλλες ομόφυλές τους ως δώρα, για κάποιον γάμο, γέννηση ή βάφτιση ενός παιδιού. Τις βλέπουμε συχνά να συνάπτουν δάνεια και να βάζουν ενέχυρο πολύτιμα αντικείμενα, ενώ έκαναν δωρεές σε μονές, φρόντιζαν για άπορες χήρες ή τον γάμο φτωχών κοριτσιών. Από το κατάστημα του Μπαρτελεμί Μπονί δεν απουσιάζουν και οι μοναχές, οι οποίες δεν υπολείπονταν καθόλου των κοσμικών κυριών στην απόκτηση πολυτελών προϊόντων.

Μελέτη περίπτωσης: Μαρί ντε Πεν

Η Μαρί ντε Πεν ανήκε σε μια οικογένεια ευγενών της περιοχής του Albi (Labastide-de-Penne), η οποία συνδεόταν μέσω γαμήλιων συμμαχιών με ισχυρές οικογένειες του Quercy, όπως οι Tolvieu, οι Pelfort, και οι Rocafort. Ο αδελφός της, Bertrand αποκαλείτο ντονζέλ (άρχοντας), ενώ ανιψιοί της ήταν οι Pons και Gaillard, οι οποίοι έφεραν το όνομα των Cos, μιας επίσης, παλαιάς οικογένειας του Μοντομπάν.⁵

Μία από τις στρατηγικές της οικογένειας για τη σύναψη δικτύου συμμαχιών ήταν η αφιέρωση μελών της σε μονές, όπως αυτή του Saint-Theodard ήδη από το 1140.⁶ Έτσι, το 1342 βρίσκουμε τη Μαρί μοναχή στη μονή των Κλαρισσών του Μοντομπάν, της οποίας από το 1345 ήταν ηγουμένη.⁷ Κατά τα έτη 1350 και 1352 πρωτοστάτησε στην αγορά από τον ευγενή Μολινιέ, εκ μέρους του μοναστηριού, ιδιωτικών κατοικιών στο Μοντομπάν, στη συνοικία του Moustier, κοντά στη rue Laserre. Αυτές οι αγορές στάθηκαν εξαιρετικά χρήσιμες, όταν το 1368 οι μοναχές αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το μοναστήρι τους, χτισμένο, ήδη από το 1262, στην περιοχή του Montmurat έξω από τα τείχη της πόλης. Στην απόφασή τους αυτή καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν η αγγλογαλλική σύγκρουση του Εκατονταετούς Πολέμου (1337-1453) και οι επιδρομές των routiers που λυμαίνονταν τα περίχωρα του Μοντομπάν.⁸

Η Μαρί ντε Πεν έκανε τις αγορές της αρκετά συχνά στο μαγαζί του Μπονί, κατά τη διάρκεια των ταραγμένων χρόνων του Εκατονταετούς Πολέμου και του Μαύρου

⁴ Forestié 1890, σ. 58-59.

⁵ D. Panfili, «Alliances et réseaux aristocratiques dans la grande guerre méridionale: la creation de Montauban et l' election d' Amiel (1149-1177), abbé de Saint-Thé», *Annales du Midi: revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale*, τ. 115, αρ. 4 (2003), σ. 505-507.

⁶ Panfili 2003, σ. 511.

⁷ E. Moureau, *Vivre en ville au temps des papes d'Avignon: Montauban (1317-1378)*, Cahors, La Louve, 2009, σ. 131.

⁸ Moureau 2012, σ. 15.

Θανάτου (1348-1349). Την βλέπουμε να διευθετεί έναν λογαριασμό σχετικά με ένα χρυσό δαχτυλίδι με ζαφείρι που άφησε ως ενέχυρο μία από τις Κλαρίσσες μοναχές. Το κόσμημα ερχόταν ξανά στην κατοχή της με αντάλλαγμα ένα σεντούκι.⁹ Το 1345 δεν δίστασε να βάλει ενέχυρο δύο δισκοπότηρα για την απόκτηση μιας ευρείας γκάμας ακριβών και πολυτελών προϊόντων, όπως κεριά, γλυκά, υφάσματα, σιτάρι, αλλά και τις πρώτες ύλες για να παρασκευάσει φάρμακα, αφού ήταν άρρωστη. Μάλιστα, έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ή και ανησυχία για την υγεία της, αφού συμβουλευτήκε τρεις διαφορετικούς γιατρούς διαδοχικά.¹⁰

Κατά την χειροτονία της ως ηγουμένης, στις 6 Ιουνίου του 1345 προέβη σε μια σειρά αγορών, μερικές από τις οποίες κόστιζαν πολύ ακριβά. Μεταξύ άλλων προϊόντων βρίσκονταν μπαχαρικά, κρασί, υφάσματα, αμύγδαλα, κεριά, ζάχαρη και ένα μεταξωτό τσαντάκι. Και πάλι ενεχυρίασε ένα δισκοπότηρο.¹¹ Η προμήθεια ποικίλων προϊόντων από το κατάστημα του Μπονί, κάποια από τα οποία πρόσφερε και σε άλλες κυρίες του Μοντομπάν, συνεχιζόταν και το 1347. Σιτάρι, ξηροί καρποί, ζάχαρη, ακριβά υφάσματα, μπαχαρικά βρίσκονται στους λογαριασμούς του Μπονί, γεγονός που αποδεικνύει έναν τρυφηλό βίο σε μια ευημερούσα μονή εν μέσω της αγγλογαλλικής σύγκρουσης. Η ίδια φαίνεται ότι ήταν μία αρκετά αξιόπιστη προσωπικότητα, ώστε να εγγυάται τις αγορές μιας άλλης μοναχής του Μοντομπάν, της Sezelia de Pelissier.¹²

Λίγο πριν ξεσπάσει η επιδημία του Μαύρου Θανάτου, η Μαρί ντε Πεν, τον Μάρτιο του 1348, παρήγγειλε και πάλι φάρμακα, τα οποία συνταγογράφησε γιατρός της πόλης και δανείστηκε σιτηρά. Οι αγορές της ήταν, πλέον, σαφώς πιο λιτές.¹³ Μεταξύ των ετών 1348 και 1352 απουσιάζει από τους λογαριασμούς, ενδεχομένως επειδή μεσολάβησαν τα δύσκολα χρόνια της Πανούκλας, η οποία πλήττει το Μοντομπάν από το καλοκαίρι του 1348. Επανήλθε το 1352 με την προμήθεια κρασιού και σιταριού,¹⁴ ενώ δύο χρόνια αργότερα, το 1354, αγόρασε ένα ασημένιο κύπελλο.¹⁵

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι βασικοί κανόνες του τάγματος των Κλαρισσών, όπως τους διαμόρφωσε η ίδια η Αγία Κλάρα κατά την ίδρυση του τάγματός της στα 1212, δηλαδή πως οι αδελφές δεν έπρεπε να κατέχουν περιουσία, είτε άμεσα, είτε μέσω οποιουδήποτε άλλου¹⁶ δεν τηρούνταν πιστά στη μονή του Μοντομπάν. Η μονή, τουλάχιστον όσο ήταν ηγουμένη η Μαρί ντε Πεν, ήταν αρκετά αποστασιοποιημένη από τους αυστηρούς κανόνες των Φραγκισκανών. Η ίδια προερχόμενη από μία εύπορη ευγενική οικογένεια είχε τη δυνατότητα να απολαμβάνει αγαθά που δεν συνάδουν με τη μοναχική ζωή του 14ου αιώνα, είτε πρόκειται για τρόφιμα, μπαχαρικά είτε πρόκειται για πολυτελή υφάσματα για να στολίσουν το ράσο της, όπως οι δαντέλες, μεταξωτές κορδέλες και τσαντάκια.

⁹ Forestié 1890, τομ. 1, σ. 9.

¹⁰ Forestié 1890, τομ. 1, σ. 75-76.

¹¹ Forestié 1890, τομ. 2, σ. 25.

¹² Forestié 1890, τομ. 1, σ. 121.

¹³ Forestié 1890, τομ. 2, σ. 319.

¹⁴ Forestié 1890, τομ. 2, σ. 339-340.

¹⁵ Forestié 1890, τομ. 2, σ. 375.

¹⁶ C.H. Lawrence, *Medieval Monasticism*, τέταρτη έκδοση London, Routledge, 2015, σ. 247.

Μελέτη περίπτωσης: Εσμενγκάρντ ντε Λωτρέκ

Η Εσμενγκάρντ ντε Λωτρέκ γεννημένη γύρω στα 1290, ήταν κόρη του Σικάρ του 9ου, υποκόμη του Λωτρέκ, και της Φιλίππα ντε Ουζέ. Η οικογένειά της είναι διαρκώς παρούσα στις ιστορικές πηγές του 14ου αιώνα, ειδικά στις εξελίξεις τις σχετιζόμενες με τον Εκατονταετή Πόλεμο. Παντρεύτηκε τον Μπερνάρ ντε Καρνταϊγιάκ, προερχόμενο από μία πολύ ισχυρή οικογένεια του Κερσί, άρχοντα του Μπιούλ και άλλων περιοχών, πρώτο μετρ του Παρλαμέντου-του ανώτατου δικαστηρίου- του Παρισιού. Το κάστρο του Μπιούλ ανακατασκευάστηκε με τις φροντίδες τους και η εκκλησιά του χωριού μεταβλήθηκε σε παρεκκλήσιο για κηδείες. Απέκτησαν τέσσερις κόρες και τέσσερις γιους. Οι κόρες της παντρεύτηκαν με εξέχοντες άντρες της ευρύτερης περιοχής, ενώ η μητέρα τους φρόντιζε για αυτές, όπως προκύπτει από τους λογαριασμούς του Μπονί, ακόμα και μετά τον γάμο τους καλύπτοντας ποικίλες ανάγκες τους, όπως σε υφάσματα ή σεντόνια.¹⁷ Οι γιοι της ακολούθησαν εκκλησιαστική σταδιοδρομία, όχι όμως και ο Hugues ο οποίος ανέλαβε την περιουσία του πατέρα τους. Ήταν αυτός που κατασκεύασε τα κανόνια για την υπεράσπιση του Καμπραί ενάντια στους Άγγλους (1339).¹⁸

Ο σύζυγός της πέθανε το 1336 και στην κηδεία του παρευρέθηκε όλη η αριστοκρατία του Κερσί. Μεταξύ άλλων ήταν παρόντες τέσσερις επίσκοποι, όλοι στενοί συγγενείς του.¹⁹ Ήδη το 1336 η Εσμενγκάρντ ζήτησε από τον γιο της Hugues την επιστροφή της προίκας της, καθώς σύμφωνα με τους νόμους της εποχής σε περίπτωση χηρείας έπρεπε να επιστραφεί στην ίδια τη χήρα ή την οικογένειά της. Εν προκειμένω επρόκειτο για 2500 λίβρες, ασημικά αντικείμενα και διάφορες φεουδαρχικές προσόδους. Ο ίδιος ο Μπερνάρ στη διαθήκη του που συνέταξε στις 20/6/1336 αναγνώριζε ότι είχε λάβει ως προίκα από τα χέρια του Σικάρ, του πατέρα της, του αδελφού της και του παππού της Αλμαρίκ, το ποσό των 5000 λιβρών.²⁰ Ο Φορεστιέ, ο οποίος εξέδωσε τα λογιστικά βιβλία των αδελφών Μπονί, υπολόγιζε το ποσό σε 1500 λίβρες μαζί με το δικαίωμα προσαύξησης και τα κληροδοτήματα που έκανε ο άντρας της.²¹ Σε αυτή την πρώτη της απαίτηση πρόσθεσε και την καταβολή ετήσιας αποζημίωσης. Ο γιος της επιβαρυνμένος από τα βαριά χρέη που είχε δημιουργήσει ο πατέρας του, κάτι που συνηθιζόταν στην τάξη των ευγενών του 14^{ου} αιώνα, καθώς και τα πολυάριθμα κληροδοτήματα του τελευταίου, δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στο αίτημα της μητέρας του. Πράγματι, ο πατέρας του προέβλεψε να δοθούν υψηλά χρηματικά ποσά και ενδύματα στους φτωχούς και τις νεαρές άγαμες κοπέλες των κτημάτων του. Από τότε η Εσμενγκάρντ δεν σταμάτησε να υποβάλλει καταγγελίες εναντίον του γιου της για να λάβει αποζημίωση από αυτόν: στον σενεσκάλο του Κερσί (1336), το 1341 μπροστά στο Παρλαμέντο στο Παρίσι- παρά τις προσπάθειες κατευνασμού που έγιναν το 1339 από τον Γκιγιόμ ντε Καρνταϊγιάκ,

¹⁷ Forestie 1890, τομ. 2, σ. 67-68.

¹⁸ Forestie 1890, τομ. 1, σ. 65.

¹⁹ Moureau 2009, σ. 24-25.

²⁰ *Histoire General de Languedoc, avec des notes & les pieces justificatives*, Toulouse, E. Privat, 1872, τομ. 4, σ. 531-534.

²¹ Forestie 1890, τομ. 1, σ. 156-157.

επίσκοπο του Μοντομπάν, και τον Ζαν ντε Καρνταϊγιάκ, επίσκοπο της Ορένς. Το 1343 φαίνεται ότι αυτή γνώριζε για τις προσόδους που καταβλήθηκαν στον γιο της, ο οποίος το 1345 άρχισε σταδιακά να πληρώνει ορισμένα χρηματικά ποσά.²² Αν κρίνουμε, ωστόσο, από τις συχνές αγορές της δαπανηρών προϊόντων, όπως πολυτελή μεταξωτά υφάσματα από τη Λούκκα, γλυκά, μπαχαρικά, ακόμη και άλογο ιππασίας, δεν διήγε στερημένο βίο, παρά τη μη απόδοση της προίκας της. Μετά την καταβολή, όμως, των πρώτων ποσών από τον γιο της οι επισκέψεις της στο κατάστημα του Μπονί αυξήθηκαν σε συχνότητα και σε ύψος του κόστους των αγορών της.²³

Τέλος, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι αν και χήρα, δεν ζούσε στο περιθώριο της κοινωνίας, αφού την συναντούμε σε έναν λογαριασμό του Μπερνάντ Μολινιέ, ενός άλλου εξέχοντος άντρα της περιοχής, να παρευρίσκεται μαζί με τις κόρες της στη χοροεσπερίδα που διοργάνωσε ο ίδιος για τον γάμο των γιων του, λίγα μόλις χρόνια μετά την απώλεια του συζύγου της.²⁴ Από την έως τώρα έρευνά μου δεν προκύπτει με ακρίβεια η χρονολογία θανάτου της.

Ήταν, λοιπόν, μία αρκετά δραστήρια και δυναμική γυναίκα, η οποία παράλληλα με τα μητρικά της καθήκοντα, διεκδικούσε όσα δικαιωματικά της ανήκαν, όπως η προίκα της. Ενδεχομένως, έχοντας συνείδηση της ισχυρής θέσης της πατρικής της οικογένειας έλαβε το θάρρος να έρθει σε αντιπαράθεση με τους συγγενείς του άντρα της.²⁵ Το πείσμα της πάντως την δικαίωσε, αφού ο γιος της βρέθηκε υποχρεωμένος να της πληρώσει αποζημίωση μόλις έλαβε τα ανάλογα χρηματικά ποσά από τα φέουδά του.

Συμπεράσματα

Οι γυναίκες στο Μοντομπάν του 14ου αιώνα δεν ήταν παθητικοί δέκτες οικονομικών συνθηκών αλλά ενεργά, δρώντα υποκείμενα. Μέσα από τις αγορές τους, τις επενδύσεις και τις νομικές τους διεκδικήσεις, συμμετείχαν ενεργά στο οικονομικό γίγνεσθαι της εποχής. Η Μαρί και η Εσμενγκάρντ αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Η περαιτέρω έρευνα στα λογιστικά αρχεία αναμένεται να αποκαλύψει περισσότερες πτυχές της γυναικείας οικονομικής δραστηριότητας στον ύστερο Μεσαίωνα.

Μαρία Πλέσσα

Υποψήφια Διδασκτόρισα Ευρωπαϊκής Ιστορίας, ΕΚΠΑ.

²² Moureau 2012., σ. 26-27.

²³ Forestie 1890, τομ. 2, σ. 176-178.

²⁴ Forestie 1890, τομ. 1., σ. 109-110.

²⁵ Forestie 1890, τομ. 1, σ. 109-100.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Forestié E. (επιμ.), *Les Livres de Comptes des frères Bonis , Marchands Montalbanais du XIVe siècle*, Paris, H. Champion, 1890.

Δευτερογενείς πηγές

Histoire General de Languedoc, avec des notes & les pieces justificatives, τόμος τέταρτος, Toulouse, E. Privat, 1872.

Lawrence C. H., *Medieval Monasticism*, τέταρτη έκδοση, London, Routledge, 2015.

Le Bret H., *Histoire de Montauban*, τόμος πρώτος, Montauban, Chez Rethoré, 1841.

Moureau E., *Vivre en ville au temps des papes d'Avignon: Montauban (1317-1378)*, Cahors, La Louve, 2009.

Moureau E., *Un marchand au moyen age*, Cahors, La Louve, 2012.

Panfili D., «Alliances et réseaux aristocratiques dans la grande guerre méridionale: la creation de Montauban et l' élection d' Amiel (1149-1177), abbé de Saint-Thé», *Annales du Midi: revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale*, τ. 115, αρ. 4 (2003), σ. 501-514.

«Λιλά Τρόμος» - Η λιγότερο γνωστή πλευρά του Μακαρθισμού

Ο όρος «Λιλά Τρόμος» (Lavender Scare) καθιερώθηκε στην ιστοριογραφία από τον Αμερικανό ιστορικό Ντέιβιντ Κ. Τζόνσον, ο οποίος, στο ομώνυμο βιβλίο του, ανέδειξε μέσα από τις μελέτες του πως ταυτόχρονα με τα γνωστότερα αντικομμουνιστικά φαινόμενα του Μακαρθισμού και του Δεύτερου Ερυθρού Τρόμου, η αμερικανική κοινωνία των δεκαετιών του 1950 και 1960 χαρακτηρίστηκε από άλλη μια, ελάχιστη γνωστή, μα εξίσου κρατικά μεθοδευμένη εκστρατεία δίωξης, η οποία είχε ως κύριο στόχο της τους ομοφυλόφιλους που εργάζονταν στη γραφειοκρατία των αμερικανικών ομοσπονδιακών υπηρεσιών. Το εν λόγω βιβλίο άντλησε τον τίτλο του από τον όρο "lavender lads" (λιλά παλικάρια), ο οποίος χρησιμοποιούταν επανειλημμένα από το γερουσιαστή Έβερετ Ντίρκσεν για να χαρακτηρίσει τους ομοφυλόφιλους άνδρες. Το 1952, ο Ντίρκσεν είπε συγκεκριμένα ότι μια νίκη των Ρεπουμπλικάνων στις εκλογές του Νοεμβρίου θα σήμαινε την οριστική απομάκρυνση των λεγόμενων «λιλά παλικαριών» από το Στέιτ Ντιπάρτμεντ.¹

Ξεκινώντας ήδη από το 1947, στις απαρχές του Ψυχρού Πολέμου, το Στέιτ Ντιπάρτμεντ έθεσε σε εφαρμογή ένα σύνολο εκστρατειών επιδιώκοντας να απαλλαχθεί στο εσωτερικό του από στελέχη και υπαλλήλους που η διοίκησή του θεωρούσε ότι έθεταν σε κίνδυνο την εθνική ασφάλεια των Ηνωμένων Πολιτειών. Οι εκστρατείες αυτές καθιέρωσαν στην πορεία ένα σύνολο καθορισμένων αρχών ασφαλείας (security principles), σύμφωνα με τα κριτήρια των οποίων, τα άτομα που εν δυνάμει μπορούσαν να υπονομεύσουν τα συμφέροντα του αμερικανικού κράτους περιλάμβαναν τους κομμουνιστές, τους συνεργάτες τους και εκείνους που είχαν κριθεί ένοχοι για κατασκοπεία, καθώς και εκείνους που ήταν γνωστοί για, μεταξύ άλλων, συνήθη μέθη, σεξουαλική διαστροφή και ηθική αυθάδεια, κριτήρια τα οποία μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως αιτιολογήσεις για την απόλυση και την απάρνηση απασχόλησης ανά πάσα στιγμή. Οι αρχές αυτές κατέστησαν αργότερα πρότυπες και για άλλες κρατικές υπηρεσίες, καθώς και τα θεμέλια ενός ευρύτερου προγράμματος υπεράσπισης της εσωτερικής ασφάλειας που ξεκίνησε να διαπερνά την κρατική διοίκηση από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, κατά την περίοδο της θητείας τού Προέδρου Ντουάιτ Αϊζενχάουερ. Με τη συμπερίληψη της «σεξουαλικής διαστροφής» μεταξύ των χαρακτηριστικών που θεωρούνταν επικίνδυνα, οι διακρίσεις κατά των ομοφυλόφιλων ενσωματώθηκαν σιωπηρά στα κυβερνητικά πρωτόκολλα των ομοσπονδιακών υπηρεσιών.²

Ταυτόχρονα με τις παραπάνω εξελίξεις, το 1947 ο Πρόεδρος Χάρι Τρούμαν υπέγραψε εκτελεστικό διάταγμα που απαιτούσε την αξιολόγηση όλων των ομοσπονδιακών υπαλλήλων ώστε να ελεγχθεί η πιθανή τους σύνδεση με οργανώσεις που θεωρούνταν, μεταξύ άλλων, «ολοκληρωτικές, φασιστικές, κομμουνιστικές ή

¹ S.J. Whitfield, *The culture of the Cold War*, δεύτερη έκδοση, Βαλτιμόρη, JHU Press, 1996, σ. 44.

² D.K. Johnson, *The lavender scare: The Cold War persecution of gays and lesbians in the federal government*, University of Chicago Press, 2004, σ. 21.

ανατρεπτικές». Η κατάρρευση της συμμαχίας που είχε ευκαιριακά συναφθεί εν καιρώ πολέμου με τη Σοβιετική Ένωση και, το επόμενο έτος, το πραξικόπημα στη Τσεχοσλοβακία από το εγχώριο Κομμουνιστικό Κόμμα, αύξησε την ανησυχία στα κράτη της Δύσης για μια ενδεχόμενη κατάληψη της εξουσίας από κομμουνιστικές οργανώσεις και την πιθανότητα ανατροπής των κυβερνήσεών τους. Το Φεβρουάριο του 1950, ο γερουσιαστής Τζόζεφ Μακάρθου ισχυρίστηκε ότι 205 κομμουνιστές εργάζονταν στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ, κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου για τον εσωτερικό εχθρό που έχει καταφέρει να παρεισφρήσει στην κρατική γραφειοκρατία. Ως απάντηση, ο υφυπουργός του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, Τζον Πιουρφόου, υποστήριξε την εν λόγω υπηρεσία με το να αρνηθεί πως υπήρχαν κομμουνιστές εργαζόμενοι εντός της και πως μάλιστα η διοίκησή της έχει ήδη κατορθώσει να ωθήσει 91 ομοφυλόφιλα στελέχη σε παραίτηση, επιδεικνύοντας πως το ζήτημα των εσωτερικών κινδύνων είχε ληφθεί υπόψιν. Κατόπιν αυτών των γεγονότων, όμως, η διοίκηση του Χάρι Τρούμαν άρχισε να κατηγορείται πως δεν έλαβε αρκετά σοβαρά υπόψιν της την απειλή της ομοφυλοφιλίας.³ Στις 19 Απριλίου 1950, ο πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ρεπουμπλικανικού κόμματος, Γκάι Τζορτζ Γκάμπριελσον, τόνισε πως «οι σεξουαλικά διεστραμμένοι που έχουν διεισδύσει στην κυβέρνησή μας τα τελευταία χρόνια» ήταν «ίσως τόσο επικίνδυνοι όσο και οι πραγματικοί κομμουνιστές».⁴

Η είδηση ότι το Στέιτ Ντιπάρτμεντ είχε απολύσει 91 ομοφυλόφιλους, έδωσε αξιοπιστία στις ασαφείς κατηγορίες του Μακάρθου περί εσωτερικών εχθρών σε κυβερνητικές θέσεις και ενίσχυσε τη δημόσια θέση του, παρά το γεγονός ότι αυτά τα στελέχη δεν είχαν απομακρυνθεί λόγω του κομμουνισμού τους. Αν και δεν είχε συμμετάσχει ούτε στην απομάκρυνσή τους ούτε και στην αποκάλυψη της απομάκρυνσής τους, ο Μακάρθου σύντομα έλαβε τα εύσημα και για τα δύο.⁵ Εν μέσω της κατακραυγής αυτής κατά της διοίκησης του Προέδρου Τρούμαν, ο Μακάρθου ανέθεσε στον εισαγγελέα Ρόι Κον τη θέση του επικεφαλής συμβούλου της υποεπιτροπής του Κογκρέσου που θα αναλάμβανε να καθαρίσει το Στέιτ Ντιπάρτμεντ από τον κίνδυνο των εσωτερικών υπονομευτών. Ο Μακάρθου και ο Κον ήταν από κοινού υπεύθυνοι για την απόλυση δεκάδων ομοφυλόφιλων από ομοσπονδιακές θέσεις, ενώ ταυτόχρονα σιωπούσαν πολλούς από τους πολιτικούς τους αντιπάλους χρησιμοποιώντας την ομοφυλοφιλία ως μέθοδο διαπόμπευσης εναντίον τους.⁶ Ο Μακάρθου, συγκεκριμένα, χρησιμοποιούσε συχνά τις υπονοήσεις και κατηγορίες για ομοφυλοφιλία ως τακτική δυσφήμισης στις αντικομμουνιστικές διώξεις που υποκινούσε, συνδυάζοντας έτσι τον αντικομμουνισμό με την ομοφοβία. Σε μια αξιοσημείωτη περίπτωση, έφτασε στο σημείο να ισχυριστεί στους δημοσιογράφους: “If you want to be against McCarthy, boys, you've got to be either a Communist or a cocksucker”.⁷

Μάλιστα, το κυρίαρχο αφήγημα της εποχής εκείνης συχνά συνέδεε τους κομμουνιστές με τους ομοφυλόφιλους, με την κοινή γνώμη να θεωρεί και τους δύο ως

³ H.S. Heatley, *"Commies and Queers": Narratives That Supported the Lavender Scare*, University of Texas at Arlington College of Liberal Arts (διπλωματική εργασία), 2007, σ. 103.

⁴ Heatley 2007, σ. 105.

⁵ Johnson 2004, σ. 19.

⁶ Johnson 2004, σ. 22.

⁷ N. Shibusawa, «The lavender scare and empire: Rethinking Cold War antigay politics.», *Diplomatic History* τ. 36, αρ. 4 (2012), σ. 725.

ηθικά αδύναμους και ψυχολογικά διαταραγμένους, ταυτόχρονα με την πεποίθηση πως ήταν όλοι τους άθεοι και ότι υπονόμευαν τις παραδοσιακές οικογενειακές αξίες.⁸ Επιπλέον, στις Ηνωμένες Πολιτείες της μεταπολεμικής περιόδου, Αμερικανοί ακαδημαϊκοί ειδήμονες και πολιτικοί ηγέτες ανησυχούσαν ιδιαιτέρως για την ικανότητα του έθνους τους να μεταλαμπαδεύσει «τη δάδα του δυτικού πολιτισμού», όχι μόνο υπό την πίεση της σοβιετικής απειλής, αλλά και εντός του πλαισίου των εθνοαπελευθερωτικών αγώνων των αποικιοκρατούμενων λαών. Υπό το πρίσμα των εν λόγω συνθηκών, η σεξουαλικότητα κατέστη σημαίνουσα στον ορισμό του «σωστού» Αμερικανού άνδρα πολίτη στις αρχές του Ψυχρού Πολέμου. Η ρητορική της περιόδου υποστήριζε ότι οι προηγμένοι άνθρωποι τηρούσαν τους κώδικες της σεξουαλικής «ευπρέπειας», εν αντιθέσει με τους «υπερπολιτισμένους» που ήταν παρηκμασμένοι και στερούνταν των κατάλληλων ηθών. Αυτή η ανησυχία για τη διατήρηση ενός «ανδροπρεπούς» πολιτισμού, προηγμένου μεν, αλλά όχι σε αποσύνθεση, βοηθά να εξηγηθούν μερικά από τα υπαρξιακά διακυβεύματα που τέθηκαν την περίοδο του Λιλά Τρόμου. Ο ηθικός πανικός για τους εν δυνάμει προδότες ομοφυλόφιλους, επομένως, προήλθε από τις προσπάθειες να διακριθεί ο αμερικανικός πολιτισμός, ή ακόμη και η ίδια η νεωτερικότητα, όχι μόνο από τους «εκφυλισμένους Σοβιετικούς», αλλά και από τις «απολίτιστες μάζες» του αποαποικιοποιούμενου κόσμου.⁹

Παρ' όλο που οι προαναφερθείσες εξελίξεις αποτελούν την έναρξη των διώξεων που σχετίζονται με το Λιλά Τρόμο, ήδη πολύ πριν από το ξέσπασμα του 1950 οι θεσμοί των Ηνωμένων Πολιτειών είχαν αναπτύξει ένα περίπλοκο και αποτελεσματικό σύστημα κανονισμών που σκοπό είχε την εύρεση πιθανών ομοφυλόφιλων εργαζομένων σε καίριες θέσεις ισχύος και το οποίο θα μετατρεπόταν στους μηχανισμούς επιβολής που χαρακτήρισαν την ψυχροπολεμική περίοδο. Το σύστημα αυτό σχετιζόταν με τη γενικότερη επέκταση του γραφειοκρατικού κράτους κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, με θεσμούς που κατηγοριοποιούσαν όλο και συστηματικότερα τους ανθρώπους σε κατάλληλους και ακατάλληλους, συμπεριλαμβανομένων και των ομοφυλόφιλων.¹⁰ Παραδείγματος χάριν, κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η ποινικοποίηση των ομοφυλόφιλων στρατιωτών κωδικοποιήθηκε για πρώτη φορά στο αμερικανικό στρατιωτικό δίκαιο, ενώ κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι ομοφυλόφιλοι απαγορεύτηκαν από όλα τα τμήματα του στρατού το 1943.¹¹

Συγκεκριμένα, το 1940, ο Πρόεδρος Ρούσβελτ και οι σύμβουλοί του πείστηκαν από ψυχιάτρους για την ανάγκη εφαρμογής προγραμμάτων προσυμπτωματικού ελέγχου με σκοπό τον προσδιορισμό της ψυχικής υγείας των πιθανών στρατιωτών, ώστε να μειωθεί το κόστος της ψυχιατρικής αποκατάστασης για τους βετεράνους που επέστρεφαν από το μέτωπο. Αν και το αρχικό σχέδιο για ψυχιατρικούς ελέγχους στρατιωτών δεν περιλάμβανε άμεσες αναφορές στην ομοφυλοφιλία, μέσα σε ένα

⁸ J. Adkins, «"These people are frightened to death" Congressional Investigations and the Lavender Scare.», *Prologue-Quarterly of the National Archives and Records Administration* τ. 48, αρ. 2 (2016), σ. 6-7.

⁹ Shibusawa 2012, σ. 727-28.

¹⁰ Shibusawa 2012, σ. 728.

¹¹ R. Shilts, *Conduct unbecoming: Gays and lesbians in the US military*, New York: St. (1993), σ. 15-17.

χρόνο αυτές οι αναφορές προστέθηκαν, μια εξέλιξη που συνέβαλε στην ώθηση της ενασχόλησης του στρατού με την ομοφυλοφιλία κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Οι νέες οδηγίες για ψυχιατρικό έλεγχο εισήγαγαν στο στρατό την ιδέα ότι οι ομοφυλόφιλοι ήταν ακατάλληλοι να υπηρετήσουν στις ένοπλες δυνάμεις επειδή ήταν ψυχικά ασθενείς, αντίληψη που αποτελούσε αλλαγή από τον έως τότε τρόπο που ο στρατός αντιμετώπιζε την ομοφυλοφιλία, δηλαδή ως έγκλημα.¹² Παρ' όλα αυτά, ο αποκλεισμός των ομοφυλόφιλων από τη δημόσια διοίκηση, δεν αποτελούσε ζήτημα υπό συζήτηση πριν από τον Ψυχρό Πόλεμο. Σε αντίθεση με άλλους θεσμούς, το Στέιτ Ντιπάρτμεντ αδιαφορούσε για τους ομοφυλόφιλους την περίοδο του πολέμου.¹³

Το 1953, ο Πρόεδρος Αϊζενχάουερ υπέγραψε το Εκτελεστικό Διάταγμα 10450, το οποίο κωδικοποιούσε και επίσημα σε νομικό επίπεδο τα πρότυπα ασφαλείας που όφειλαν να πληρούν οι ομοσπονδιακοί υπάλληλοι, απαγορεύοντας έτσι στους ομοφυλόφιλους να εργάζονται σε οποιαδήποτε ομοσπονδιακή υπηρεσία. Οι περιορισμοί που τέθηκαν σε εφαρμογή υπήρξαν η αιτία για τη διαπόμπευση και την απόλυση εκατοντάδων ομοφυλόφιλων στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ. Ως αποτέλεσμα των περιορισμών αυτών, νέοι μηχανισμοί δημιουργήθηκαν για τον εντοπισμό και την απομάκρυνση των ομοφυλόφιλων από κυβερνητικές θέσεις. Οι νέες αυτές διαδικασίες εξέταζαν διάφορες πιθανές ενδείξεις σεξουαλικού προσανατολισμού, από εκφράσεις και χειρονομίες, μέχρι και τα μέρη που επισκέπτονταν συχνά οι πιθανοί ύποπτοι, καθώς και την ύπαρξη προσώπων εντός του στενού τους κύκλου τα οποία μπορεί επίσης να θεωρούνταν ύποπτα για ομοφυλοφιλία. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950, παρόμοιες διωκτικές πολιτικές είχαν πλέον τεθεί σε ισχύ και στις πολιτειακές και στις τοπικές κυβερνήσεις, οι οποίες επέκτειναν τις απαγορεύσεις απασχόλησης των ομοφυλόφιλων σε σημείο που πλέον αφορούσαν περίπου δώδεκα εκατομμύρια εργάτες, περισσότερο από το είκοσι τοις εκατό του εργατικού δυναμικού των Ηνωμένων Πολιτειών, οι οποίοι πλέον έπρεπε να υπογράψουν όρκους που πιστοποιούσαν την ηθική τους αγνότητα για να λάβουν ή να διατηρήσουν την εργασία τους.¹⁴

Ιδιαίτερα σημαντικές για τις ευρύτερες απόψεις περί ομοφυλοφιλίας στην Αμερική κατά τη διάρκεια του Λιλά Τρόμου, ήταν και οι προσπάθειες «κάθαρσης» των δημοσίων χώρων από την υποτιθέμενη ηθική απειλή των ομοφυλόφιλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε η λεγόμενη «Εκστρατεία Εξάλειψης Διεστραμμένων» (Pervert Elimination Act), η οποία ξεκίνησε το 1947. Ως αποτέλεσμα της εν λόγω εκστρατείας, που περιλάμβανε αυξημένες περιπολίες στα πάρκα Λαφαγιέτ και Φράνκλιν της Ουάσιγκτον, εκατοντάδες ομοφυλόφιλοι άνδρες συνελήφθησαν και κατηγορήθηκαν για άσεμνη συμπεριφορά, προσβολή δημοσίας αιδούς ή κάποια άλλη παραβίαση. Περίπου τέσσερις φορές περισσότεροι προσάχθηκαν, ανακρίθηκαν και αφέθηκαν ελεύθεροι χωρίς σύλληψη. Στις περιπτώσεις που τα στοιχεία εναντίον τους δεν ήταν επαρκή για να δικαιολογήσουν την έναρξη ποινικής διαδικασίας, η αστυνομία πάρκων δεν μπόρεσε να τους φέρει ενώπιον δικαστή. Αντίθετα, τους άφησε υπό κράτηση για εκτεταμένο χρονικό

¹² A. Bérubé, *Coming out under fire: The history of gay men and women in World War II*, Βαλτιμόρη, University of North Carolina Press, 2010, σ. 11, 33.

¹³ Shibusawa 2012, σ. 728.

¹⁴ Bérubé 2010, σ. 269.

διάστημα, έτσι ώστε να μπορέσει να πάρει τα δακτυλικά τους αποτυπώματα, να τους φωτογραφήσει και να καταγράψει τα ονόματα και τα επαγγέλματά τους. Αυτές οι πληροφορίες έπειτα εισήχθησαν σε ένα «αρχείο διεστραμμένων» (pervert file).¹⁵

Το 1950, όταν πλέον είχαν εδραιωθεί οι αντιλήψεις περί ομοφυλόφιλων που είχαν διεισδύσει στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση και ενεργούσαν ως σοβιετικοί πράκτορες, οι άνδρες που συλλαμβάνονταν στα πάρκα φαινόταν πλέον να απειλούν την ίδια την επιβίωση του αμερικανικού έθνους. Τα ονόματα και τα υπόλοιπα στοιχεία των ομοφυλόφιλων που είχαν συλληφθεί ή προσαχθεί στα πάρκα Λαφαγιέτ και Φράνκλιν, γρήγορα έγιναν αντιληπτά ως ζήτημα εθνικής ασφάλειας. Τόσο οι τοπικές όσο και οι ομοσπονδιακές υπηρεσίες επιβολής του νόμου άρχισαν να παρέχουν αναφορές για τέτοιες συλλήψεις σε κυβερνητικές υπηρεσίες, επιτροπές του Κογκρέσου, ακόμη και στο Λευκό Οίκο. Ο βουλευτής του Κογκρέσου, Άρθουρ Μίλερ, ανησυχούσε ότι τα γκέι μπαρ και άλλοι χώροι συνάντησης προσέλκυαν ξένους πράκτορες. «Είναι γνωστό ότι πολλά εστιατόρια, κλαμπ και άλλες επιχειρήσεις λαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της υποστήριξής τους από αυτούς τους σεξουαλικά διεστραμμένους», σημείωσε ο Μίλερ. «Πόσα κυβερνητικά μυστικά έχουν διαρρεύσει», αναρωτήθηκε, «επειδή οι διεστραμμένοι [...] γίνονται ανεκτοί στην Περιφέρεια της Κολούμπια;».¹⁶

Ο συνολικός αριθμός ομοφυλόφιλων που επλήγησαν από τις διώξεις του Λιλά Τρόμου είναι ουσιαστικά ανυπολόγιστος. Οι περισσότερες ομοσπονδιακές υπηρεσίες δεν κρατούσαν αρχεία τέτοιου είδους απολύσεων, ενώ πολλές περιπτώσεις δεν καταγράφηκαν καν ως απολύσεις, αφού το εκάστοτε ύποπτο άτομο, αντιμέτωπο με τις κατηγορίες για ομοφυλοφιλία, παραιτούνταν «οικειοθελώς». Ωστόσο, ορισμένα δημοσιευμένα στοιχεία δίνουν μια αίσθηση της κλίμακας των διώξεων κατά των ομοφυλόφιλων. Σύμφωνα με τα στατιστικά μιας επιτροπής του Κογκρέσου, κατά τη διάρκεια των περίπου τεσσάρων ετών μεταξύ του Ιανουαρίου 1947 και του Νοεμβρίου 1950, περισσότεροι από 400 ομοσπονδιακοί υπάλληλοι παραιτήθηκαν ή απολύθηκαν λόγω σεξουαλικής διαστροφής, περίπου 100 άτομα ετησίως. Στα δύο χρόνια μεταξύ του Μαΐου 1953 και του Ιουνίου 1955, καθώς οι διώξεις είχαν εντατικοποιηθεί, πάνω από 800 ομοσπονδιακοί υπάλληλοι είτε παραιτήθηκαν είτε απολύθηκαν λόγω αρχείων που περιείχαν πληροφορίες οι οποίες υποδείκνυαν κατηγορίες σεξουαλικής διαστροφής, περίπου 400 ετησίως. Το 1953, ο υφυπουργός του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, Ντόναλντ Μπ. Λούρι, κατέθεσε ενώπιον μιας επιτροπής του Κογκρέσου ότι οι απολύσεις ομοφυλόφιλων ήταν κατά μέσο όρο «περίπου μία κάθε μέρα» μόνο στην υπηρεσία του. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, το Στέιτ Ντιπάρτμεντ είχε απολύσει περίπου 1000 υπαλλήλους ύποπτους για ομοφυλοφιλία. Αυτά τα επιμέρους στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι ο συνολικός αριθμός των ομοσπονδιακών υπαλλήλων που απολύθηκαν λόγω ομοφυλοφιλίας ανερχόταν σίγουρα σε χιλιάδες άτομα.¹⁷

Ο αντίκτυπος των διώξεων δεν περιορίστηκε στους ομοσπονδιακούς υπαλλήλους. Εκατομμύρια υπάλληλοι του ιδιωτικού τομέα, οι οποίοι εργάζονταν για κρατικούς εργολάβους, όφειλαν να έχουν πιστοποιητικά ασφαλείας από την κυβέρνηση. Όπως

¹⁵ Johnson 2004, σ. 59-60.

¹⁶ Johnson 2004, σ. 63.

¹⁷ Johnson 2004, σ. 166.

υποστήριξε ο Μπερνάρντ Φ. Φιτζσίμονς, αξιωματικός ασφαλείας της Douglas Aircraft, σε επιτροπή του Κογκρέσου το 1955, «Αισθανόμαστε ότι εάν ένας άνδρας αποτελεί κίνδυνο για την ασφάλεια όταν έχει πρόσβαση σε απόρρητο υλικό, αποτελεί κίνδυνο για την ασφάλεια όπου κι αν βρίσκεται στο εργοστάσιό μας». Άλλες ιδιωτικές βιομηχανίες, ακόμη και χωρίς άμεσες ομοσπονδιακές συμβάσεις, υιοθέτησαν επίσης τις πολιτικές της ομοσπονδιακής κυβέρνησης. Σύμφωνα με τον ομοφυλοφιλικό τύπο της δεκαετίας του 1950, περισσότεροι από τους μισούς τεχνικούς μιας αεροπορικής εταιρείας της Δυτικής Ακτής απολύθηκαν λόγω κατηγοριών σεξουαλικής διαστροφής. «Σχεδόν καμία εταιρεία ή άλλη ιδιωτική επιχείρηση δεν θα προσλάβει έναν άνθρωπο με τέτοιο στίγμα στο αρχείο του», προειδοποίησε ένας ψυχίατρος της Ουάσιγκτον. «Εάν το σημερινό κύμα του δημόσιου αισθήματος συνεχιστεί, ορισμένοι άνδρες και γυναίκες ομοφυλόφιλοι θα γίνουν άτομα χωρίς χώρα, καθώς μπορεί να είναι πρακτικά αδύνατο να εξασφαλίσουν τα προς το ζην».¹⁸

Εντούτοις, σε αντίθεση με τους κομμουνιστές, οι ίδιοι οι ομοφυλόφιλοι δεν εντάχθηκαν ποτέ στη δημόσια συζήτηση, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950. Ενώσω η μοίρα τους συζητούνταν στις εφημερίδες ολόκληρης της χώρας, στο Κογκρέσο, ακόμη και στο Λευκό Οίκο, εκείνοι προτίμησαν να προστατέψουν τους εαυτούς τους με το να αποφύγουν όσο ήταν δυνατόν τη δημόσια έκθεση. Όπως έγραψε ο δημοσιογράφος Μαξ Λέρνερ τον Ιούλιο του 1950: «Αυτή είναι μια ιστορία στην οποία μόνο οι κατήγοροι και οι κυνηγοί, οι ανακριτές της Γερουσίας, οι αξιωματικοί ασφαλείας, οι αξιωματούχοι της αστυνομίας, δημοσιεύουν τα ονόματά τους στις εφημερίδες. Οι κυνηγημένοι παραμένουν ανώνυμοι, απροσδιόριστοι, αμέτρητοι, άνευ ονόματος άνδρες». Σε μια εποχή γνωστή για το φαινόμενο της πολιτικά μεθοδευμένης διαπόμπευσης, η σχεδόν πλήρης ανωνυμία των χιλιάδων ομοφυλόφιλων που επηρεάστηκαν από τις διώξεις είναι αξιοσημείωτη. Αυτή η στρατηγική της σκόπιμης απόκρυψης εξυπηρέτησε καλά τους διώκτες τους. Επέτρεψε σε μια φαντασιακή εικόνα σεξουαλικών διεστραμμένων να κυριαρχεί χωρίς το αντισταθμιστικό βάρος οποιασδήποτε αναφοράς στην πραγματικότητα. Οι ομοφυλόφιλοι, ακόμη περισσότερο και από τους κομμουνιστές, ήταν αχυράνθρωποι, στους οποίους μπορούσαν να προβληθούν οι οποιοδήποτε φόβοι για τη φθίνουσα πορεία της ηθικής κατάστασης των Ηνωμένων Πολιτειών.¹⁹

Αν και, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, κανένας ομοφυλόφιλος δεν βγήκε δημόσια για να καταδικάσει το Λιλά Τρόμο, καθημερινά ασκούνταν πιο διακριτικές μορφές αντίστασης. Η μη συνεργασία με αξιωματούχους ασφαλείας ήταν ένας απλός, συνηθισμένος τρόπος να αντισταθεί κανείς στη διαδικασία απομάκρυνσης των ομοφυλόφιλων, είτε αρνούμενος να τους κατονομάσει, είτε λέγοντας ενεργά ψέματα στις αρχές. Άλλοι ομοφυλόφιλοι, σε θέσεις εξουσίας, πρόσφεραν ο ένας στον άλλο πιο ισχυρές μορφές προστασίας. Εκτός από την άσκηση αυτών των ατομικών μορφών αντίστασης, οι διώξεις έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός οργανωμένου κινήματος, τόσο σε εθνικό, όσο και σε τοπικό επίπεδο. Την ίδια στιγμή που οι μαζικές απολύσεις γίνονταν πρωτοσέλιδα στην Ουάσιγκτον, μια μικρή ομάδα ομοφυλόφιλων ανδρών στην Καλιφόρνια ίδρυσε τη

¹⁸ Johnson 2004, σ. 167-68.

¹⁹ Johnson 2004, σ. 38.

Mattachine Society, την πρώτη πολιτική οργάνωση ομοφυλόφιλων στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αντίστοιχα, μια ομάδα οκτώ ομοφυλόφιλων γυναικών στο Σαν Φρανσίσκο ίδρυσε πολιτική οργάνωση με την ονομασία Daughters of Bilitis, το Σεπτέμβριο του 1955.²⁰ Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, το αναδυόμενο αυτό κίνημα άρθρωσε μια διαρκή κριτική στο πρόγραμμα ασφάλειας της ομοσπονδιακής κυβέρνησης και των επιπτώσεών του στους ομοφυλόφιλους άνδρες και γυναίκες, κυρίως μέσω των εντύπων που εξέδιδαν.²¹

Αντώνι Τριανταφυλλόπουλο,
Μεταπτυχιακό φοιτητό Ευρωπαϊκής Ιστορίας, ΕΚΠΑ.

Βιβλιογραφία

Adkins, J., «"These people are frightened to death" Congressional Investigations and the Lavender Scare», *Prologue-Quarterly of the National Archives and Records Administration* τ. 48, αρ. 2 (2016), σ. 6-20.

Bérubé, A., *Coming out under fire: The history of gay men and women in World War II*, δεύτερη έκδοση, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2010.

Heatley, H.S., *"Commies And Queers": Narratives That Supported The Lavender Scare*, University of Texas at Arlington College of Liberal Arts (διπλωματική εργασία), 2007.

Johnson, D.K., *The lavender scare: The Cold War persecution of gays and lesbians in the federal government*, University of Chicago Press, 2004.

Marino, M.M., «Different daughters: A history of the Daughters of Bilitis and the rise of the lesbian rights movement.», *Oral History Review* τ. 36 (2009), σ. 296-298.

Shibusawa, N., «The lavender scare and empire: Rethinking Cold War antigay politics.», *Diplomatic History* τ. 36, αρ. 4 (2012), σ. 723-752.

Shilts, R., *Conduct unbecoming: Gays and lesbians in the US military*, New York: St., 1993.

Whitfield, S.J., *The culture of the Cold War*, δεύτερη έκδοση, Baltimore, JHU Press, 1996.

²⁰ M.M. Marino, «Different daughters: A history of the Daughters of Bilitis and the rise of the lesbian rights movement.», *Oral History Review* τ. 36 (2009), σ. 296.

²¹ Johnson 2004, σ. 169.

**«Μινωίτες ή Μυκηναίοι στην Κνωσό;»: Αναδιατυπώνοντας το
παλαιό ερώτημα γύρω από την κοινωνική και πολιτισμική αλλαγή
της Τελικής Ανακτορικής περιόδου**

Το χρονικό της μετάβασης στην Μετανακτορική περίοδο

Η παρούσα ανακοίνωση¹ αποπειράται την επανερμηνεία του εκμυκηναϊσμού της Κνωσού κατά την Τελική Ανακτορική περίοδο, δηλαδή της εμφάνισης στοιχείων μυκηναϊκού χαρακτήρα στον υλικό πολιτισμό και ειδικότερα στις ταφικές πρακτικές. Αυτή η εμφάνιση παραδοσιακά θεωρείται απόδειξη της εγκατάστασης Μυκηναίων στην Κνωσό. Η πραγματικότητα ωστόσο παρουσιάζεται πιο σύνθετη.

Η Κνωσός εξαιρείται από την ευρύτερη εικόνα καταστροφών και συρρίκνωσης που σηματοδοτεί το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (ΥΕΧ), με το ανάκτορο να επεκτείνει την επικράτειά του². Οι στρατηγικές διαχείρισης των πολυεπίπεδων κρίσεων φαίνονται, προσωρινά τουλάχιστον, επιτυχείς³. Έχει επομένως ξεχωριστό ενδιαφέρον πως σε αυτή την περίοδο το ταφικό πεδίο επενδύεται ιδεολογικά και υλικά με ένταση μοναδική στο Αιγαίο.

Ταφικές πρακτικές στην Κνωσό κατά την Τελική Ανακτορική περίοδο

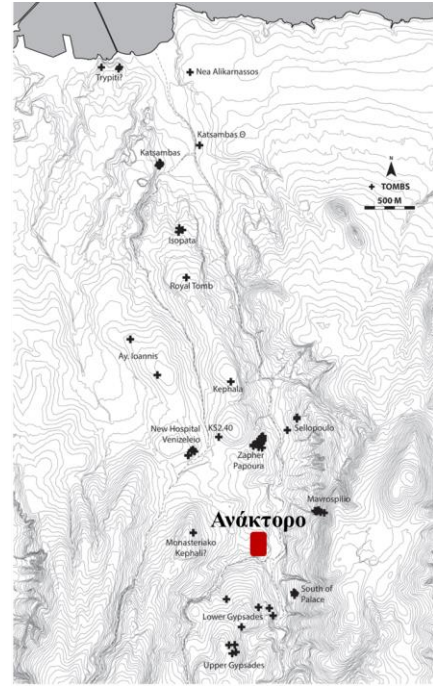
Κατά την Τελική Ανακτορική περίοδο (Εικ.1), αυξάνεται ραγδαία η επένδυση σε αρχαιολογικά ορατές ταφές. Τα νέα νεκροταφεία καταλαμβάνουν νευραλγικές θέσεις στο τοπίο γύρω από το ανάκτορο⁴, φτάνοντας συνολικά τους σχεδόν 200 τάφους στην Κνωσό, κατά την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ.

¹ Ευχαριστίες οφείλω στον Σύλλογο Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών Φοιτητών/-τριών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, για την οργάνωση της Ημερίδας και την ευκαιρία δημοσίευσης μέρους της ΜΔΕ μου, με τίτλο «Μηχανισμοί κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής κατά τη μετάβαση στη Μετανακτορική περίοδο: η περίπτωση του ταφικού πεδίου στην περιοχή της Κνωσού».

² J. Driessen - C. Macdonald, *The Troubled Island: Minoan Crete before and after the Santorini Eruption*. *Aegaeum* 17, 1997, σ. 105-106, 112.

³ Driessen - Letesson 2023, σ. 27-29.

⁴ Y. Galanakis, «Neither 'Minoan' nor 'Mycenaean': The burial record of Knossos and the materialisation of a new social order, 1600-1400 BC'». *One State, Many Worlds: Crete in the LM II-III A2 early period* (επιμ. D'Agata κ.α), 2022, σ. 139-178., 149,152. M. Miller, *The Funerary Landscape at Knossos: A Diachronic Study of Minoan Burial Customs with Special Reference to the Warrior Graves*, 2011, 62. L. Preston, «A Mortuary Perspective on Political Changes in Late Minoan II- III B Crete», *AJA* τ. 108 αρ. 3 (2004α), σ. 138.

Εικόνα 1. Το ταφικό πεδίο της Κνωσού κατά την YM II (αριστερά) και YM IIIA1 (δεξιά) περίοδο (Galanakis 2022).

Υστερομινωική II: πειραματισμοί στην ταφική επένδυση

Χαρακτηριστική της YM II είναι η ίδρυση νέων νεκροταφείων κατά μήκος του Καίρατου ποταμού, στα οποία διαφορετικοί τύποι τάφων και ταφικών πρακτικών χρησιμοποιούνται παράλληλα.

Στην YM II επικρατούν οι θαλαμοειδείς τάφοι με επικλινή δρόμο και μονό θάλαμο, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο συχνά σε πλαγιές λόφων⁵. Στην Κνωσό, θαλαμοειδείς ανασκάφηκαν στις θέσεις Κατσαμπάς⁶, Ισόπατα⁷, Άγιος Ιωάννης⁸ και «Βενιζέλειο» Νοσοκομείο⁹, στην Ακρόπολη¹⁰, καθώς και μεταξύ του «Τάφου-Ιερού» και των Κάτω Γυψάδων¹¹.

Αρχιτεκτονικά παράλληλα του τύπου με τους πολλαπλούς θαλάμους και σύγχρονα με τα παραδείγματα της Κνωσού δεν έχουν αναγνωριστεί στην ηπειρωτική Ελλάδα.

⁵ Miller 2011, σ. 40-44.

⁶ Σ. Αλεξίου, *Υστερομινωικοί τάφοι λιμένος Κνωσού (Κατσαμπά)*, Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1967, σ. 3-6, 12-13, 13-18, 26-40.

⁷ A.J. Evans, «The 'Tomb of the Double Axes' and Associated Group, and the Pillar Rooms and Ritual Vessels of the 'Little Palace' at Knossos», *Archaeologia* τ. 65 (1914), σ. 1-59, 526-562.

⁸ M.S.F. Hood - P. de Jong, «Late Minoan Warrior-Graves from Ayios Ioannis and the New Hospital Site at Knossos», *BSA* τ. 47 (1952), σ. 245-246.

⁹ Hood - de Jong 1952, σ. 248-252, 245-246, 251-252.

¹⁰ A.J. Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, Vol. IV, 1935, σ. 849.

¹¹ L. Preston, *A Mortuary Approach to Cultural Interaction and Political Dynamics on Late Minoan II-III B Crete*, University College London (διδ. διατριβή), 2000, σ. 115.

Εκεί αντίθετα επικρατεί ο δεύτερος τύπος με τον επικλινή δρόμο και τον μονό θάλαμο (Πρόσυμνα, Δενδρά και Καλκάνι)¹².

Για τους λακκοειδείς, πρότυπο θεωρούνται οι πρωιμότεροι στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών¹³. Στην Κνωσό, στα νεκροταφεία του Αγ. Ιωάννη και του «Βενιζέλειου» λακκοειδείς συνυπάρχουν με τους προαναφερθέντες θαλαμοειδείς¹⁴. Μολονότι πρόκειται πράγματι για λάκκους ορθογώνιας κάτοψης υπενδεδυμένους με λίθινες πλάκες, οι διαφορές ανάμεσα σε εκείνους της Κνωσού και των Μυκηνών δεν θα πρέπει να αποσιωπώνται, είτε αφορούν τη μορφή του τάφου, είτε την καθαυτή χρήση τους¹⁵.

Τέλος, για την ΥΜ ΙΙ ένας φρεατιοειδής τάφος ίσως είχε εντοπιστεί στο Βενιζέλειο (τάφος ΙV) και στο Μαύρο Σπήλιο (τάφος ΧΙ)¹⁶. Οι φρεατιοειδείς, όπως οι λακκοειδείς, επικρατούν στην αμέσως επόμενη ΥΜ ΙΙΑ1 περίοδο. Ο τύπος θα μπορούσε να συνδυάζει τους δύο προηγούμενους διαθέτοντας δρόμο που οδηγεί σε θάλαμο συχνά θυμίζοντας σπήλαιο¹⁷. Στην ηπειρωτική Ελλάδα ο τύπος σπανίζει, τουλάχιστον μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ¹⁸.

Χαρακτηριστικός σε αυτούς τους τάφους είναι ο αισθητά μικρότερος αριθμός νεκρών, που σε αντίθεση με την Νεοανακτορική περίοδο και ό, τι συμβαίνει στη σύγχρονη ηπειρωτική Ελλάδα, δεν ξεπερνά ποτέ τον μονοπήφιο¹⁹. Κατά κανόνα, οι ΥΜ ΙΙ τάφοι δεν επαναχρησιμοποιούνται. Αυτή η αλλαγή στην ταφική πρακτική δεν οφείλεται σε μια ξαφνική διακοπή στη χρήση των τάφων και των νεκροταφείων. Αντίθετα, βάσει της διάδοσής της φαίνεται πως επιλεγόταν συνειδητά (Εικ.2).

¹² Alberti 2018, σ. 341-343. Miller 2011, σ. 38-39, 44-48.

¹³ Miller 2011, σ. 49-55.

¹⁴ M.S.F. Hood, «Another Warrior-Grave at Ayios Ioannis near Knossos», *BSA* τ. 51 (1956), 81-99. Miller 2011, σ. 20.

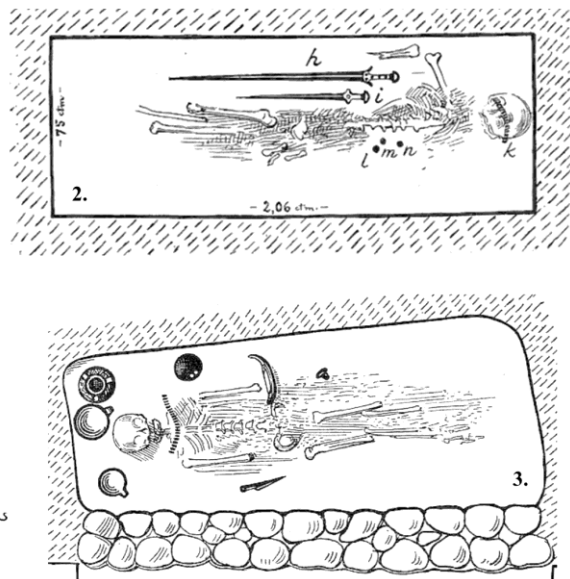
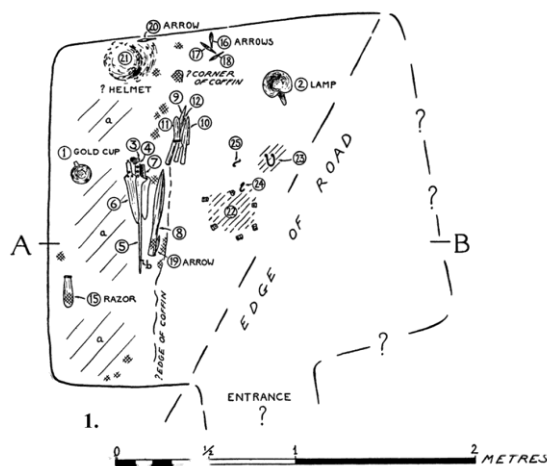
¹⁵ Ε. Γουργουλέτη, *Μηχανισμοί κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής κατά τη μετάβαση στη Μετανακτορική περίοδο: η περίπτωση του ταφικού πεδίου στην περιοχή της Κνωσού*, ΕΚΠΑ (ΜΔΕ), 2024, σ. 23-24, 58-62.

¹⁶ Hood - de Jong 1952, σ. 252.

¹⁷ Miller 2011, σ. 56-57, 58-61.

¹⁸ Miller 2011, σ. 56.

¹⁹ Galanakis 2022, σ. 157. Preston 2000, σ. 116-117.

Εικόνα 2. [1.] Θαλαμοειδής τάφος (Αγ. Ιωάννης, Hood 1956), [2.] Λακκοειδής τάφος (Τζαφέρ Παπούρα, Evans 1905), [3.] Φρεατιοειδής τάφος (Τζαφέρ Παπούρα, Evans 1905).

Οι μνημειώδεις τάφοι της περιόδου συγκεντρώνονται βόρεια από το ανάκτορο, κατά μήκος της οδού που το συνέδεε με το λιμάνι²⁰. Σε αυτούς, συγκαταλέγονται ο κτιστός θολωτός «Βασιλικός Τάφος»²¹ και οι θαλαμοειδείς τάφοι 1, 2, 5 των Ισοπάτων²² όπως και ο θολωτός της Κεφάλας²³. Δεν αναπαράγουν τους γνωστούς τύπους, αλλά τους τροποποιούν, καθιστώντας τους τάφους ορατά και μόνιμα σημεία αναφοράς, άρα και επίδειξης στο τοπίο²⁴.

Κοινά χαρακτηριστικά είναι οι μεγάλες διαστάσεις, η επιμελημένη αρχιτεκτονική και η συνθετότητα τόσο του εξωτερικού (μακρύτεροι δρόμοι, περίτεχνα στόμια και προσόψεις) όσο και του εσωτερικού τους (πεσσοί, θρανία, κόγχες) (Εικ.3)²⁵.

²⁰ T. Whitelaw, «Knossos during LM II-III B: Dynamism and Development». *One State, Many Worlds: Crete in the LM II-III A2 early period*, (επιμ. D'Agata κ.α), 2022, σ. 53.

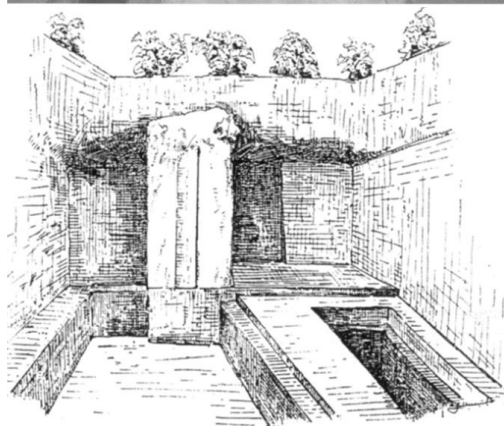
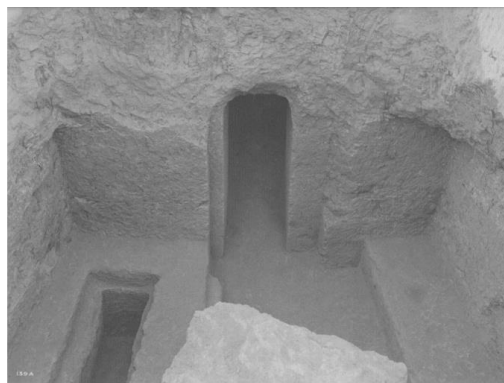
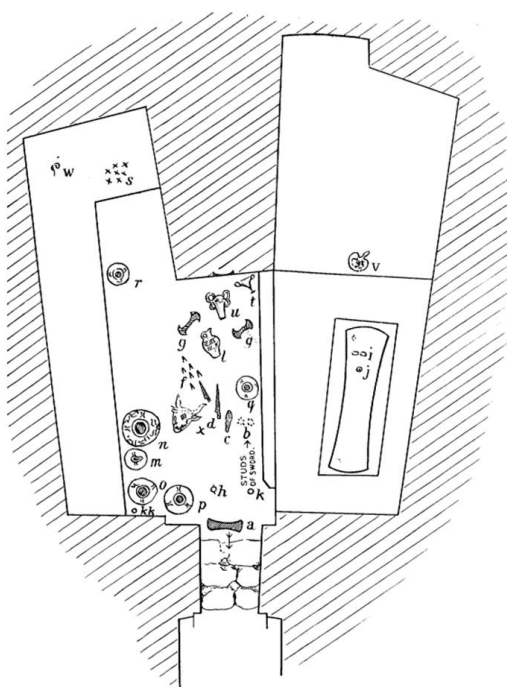
²¹ Preston 2000, σ. 125-129.

²² L. Preston «The Isopata Cemetery at Knossos», *BSA* τ. 102, 2007, σ. 257-314.

²³ L. Preston - R. L. Gowland, «The Kephala Tholos at Knossos: a study in the reuse of the past», *BSA* τ. 100 (2005), σ. 61-123.

²⁴ Whitelaw 2022, σ. 51.

²⁵ Miller 2011, σ. 44.

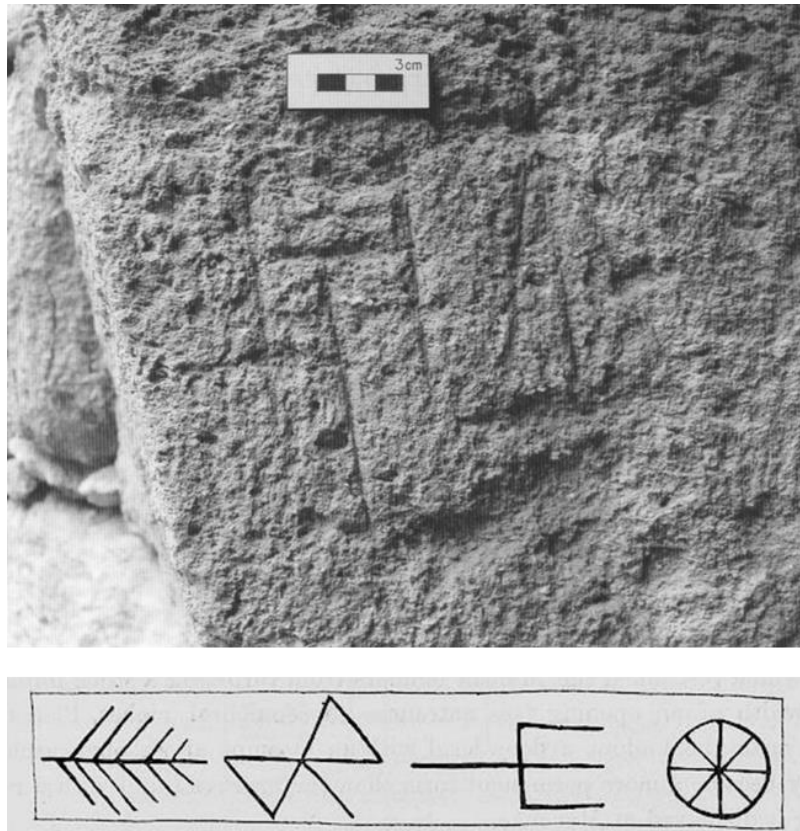

Εικόνα 3. Τάφος 2 («Τάφος των Διπλών Πελέκεων»), Ισόπατα. Κάτοψη ταφικού θαλάμου (αριστερά), άποψη του εσωτερικού (πάνω), σχεδιαστική αναπαράσταση του πεσσοῦ (κάτω) (Evans 1914).

Τέλος, κοινή είναι και η ενσωμάτωση Νεοανακτορικών στοιχείων με συμβολικές προεκτάσεις. Μεταξύ αυτών σημειώνεται η χρήση ασβεστόλιθου και γυψόλιθου²⁶ ή η επανάχρηση λίθων που έφεραν τεκτονικά σημεία (Εικ.4), αλλά και η απόθεση ιδεολογικά φορτισμένων αντικειμένων όπως το ρυτό σε σχήμα κεφαλής ταύρου και οι διπλοί πέλεκες στα Ισόπατα²⁷.

²⁶ Galanakis 2022, σ. 163.

²⁷ Preston 2007α, σ. 299-300.

Εικόνα 4. Εγχάρακτα σημεία στο θολωτό της Κεφάλας (πάνω) και στον «Βασιλικό Τάφο» των Ισοπάτων (κάτω) (Preston και Gowland 2005, Evans 1905).

Τα κτερίσματα της ΥΜ ΙΙ διαφέρουν από της Νεοανακτορικής ως προς το είδος, την ποσότητα αλλά και την ποιότητα²⁸. Συχνότερα αποτίθεται κεραμική συμπεριλαμβάνοντας παλαιότερους και νέους, όπως οι απιόσχημοι πιθαμορείς «Ανακτορικού Ρυθμού», ο αβαθής σκύφος, η εφυραϊκή κύλικα²⁹ και το πεπιεσμένο αλάβαστρο³⁰. Τα δύο τελευταία είναι περισσότερο διαδεδομένα στην ηπειρωτική Ελλάδα και εμφανίζονται μάλλον ξαφνικά στην Κρήτη³¹. Σταδιακά, προστίθενται μετάλλινα αλλά και λίθινα αγγεία³², κάποια εισηγμένα εκτός Αιγαίου³³. Η απόθεση μετάλλινων αγγείων είναι πιο συνηθισμένη στην ηπειρωτική Ελλάδα, όχι όμως και η απόθεση λίθινων³⁴.

Στο νεκρό σώμα, επενδύονται περισσότερο «προσωπικά» ή βιογραφικά αντικείμενα, όπως όπλα, εργαλεία και κοσμήματα³⁵. Λόγω της ξαφνικής τους

²⁸ Preston 2000, σ. 117.

²⁹ Miller 2011, σ. 84, 88, 95-96.

³⁰ Miller 2011, σ. 84, 88.

³¹ L. Alberti, «The Late Minoan II-III A1 warrior graves at Knossos: the burial assemblages». *Knossos: palace, city, state: Proceedings of the conference in Herakleion* (επιμ. G. Cadogan κ.α), Λονδίνο, 2004, σ. 127-136, 134.

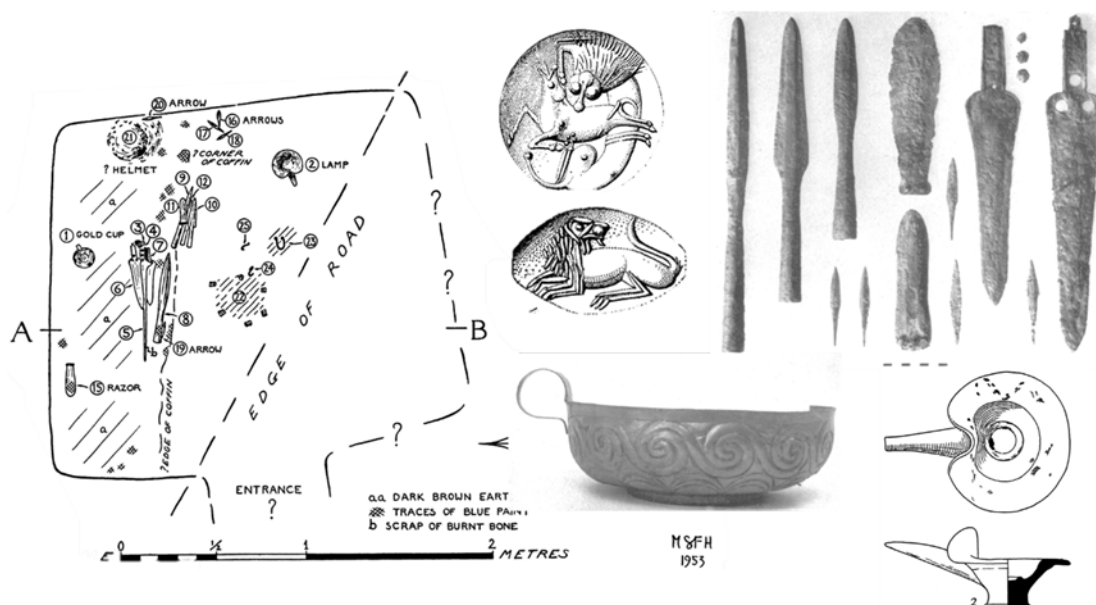
³² Preston 2000, σ. 143.

³³ Preston 2007α, σ. 297-298.

³⁴ Miller 2011, σ. 97, 108.

³⁵ Alberti 2004, σ. 127-136.

εμφάνισης και εξάπλωσης, οι ταφές με όπλα έχουν μονοπωλήσει το ενδιαφέρον της έρευνας ως «ταφές πολεμιστών» (Εικ.5)³⁶.

Εικόνα 5. ΥΜ ΙΙ «τάφος πολεμιστή» με ενδεικτικά κτερίσματα, «Τάφος του Χρυσού Κυπέλλου», Αγ. Ιωάννης. Κάτοψη (Hood 1956).

Υστερομινωική IIIA1: τυποποίηση στην ταφική επένδυση

Οι λιγοστές ταφές με ασφαλή ΥΜ ΙΙΑ1 χρονολόγηση διαφέρουν σημαντικά από εκείνες της ΥΜ ΙΙ. Διαφορετικές θα ήταν επομένως και οι στρατηγικές που υπαγόρευαν τις κνωσιακές ταφικές πρακτικές στο τέλος και στην αρχή της Τελικής Ανακτορικής περιόδου αντίστοιχα³⁷.

Γενικότερα, η πρακτική της παράλληλης χρήσης διαφορετικών τύπων τάφων στο ίδιο νεκροταφείο απαντά και στην ΥΜ ΙΙΑ1³⁸. Έτσι, στο Σελόπουλο και στους Άνω Γυνάδες θαλαμοειδείς και λακκοειδείς συνυπάρχουν³⁹. Στην Τζαφέρ Παπούρα, στο σύνολο των 100 τάφων εντοπίζονται θαλαμοειδείς, λακκοειδείς αλλά και φρεατιοειδείς⁴⁰.

Ωστόσο, απουσιάζουν οι ιδιόμορφοι θολωτοί και θαλαμοειδείς τάφοι της προηγούμενης περιόδου⁴¹, ενώ μειώνεται η επένδυση ενέργειας, δεξιотeχνίας και πόρων στην ταφική αρχιτεκτονική⁴². Όπως αποκαλύπτει η αύξηση των

³⁶ Alberti 2004. Georganas 2018.

³⁷ Preston 2004a, σ. 325.

³⁸ Miller 2011, σ. 64.

³⁹ Miller 2011, σ. 23-24.

⁴⁰ A.J. Evans, «The Prehistoric Tombs of Knossos», *Archaeologia* τ. 59 αρ. 2 (1905), σ. 391-393.

⁴¹ Preston 2000, σ. 138.

⁴² Preston 2000, σ. 139.

θαλαμοειδών⁴³, αλλά κυρίως των λακκοειδών⁴⁴ και των φρεατιοειδών⁴⁵, προτιμώνται πιο ταπεινοί τάφοι.

Επιπλέον, περιορίζεται η χρήση ασβεστόλιθου, γυψόλιθου και λίθων με τεκτονικά σημεία έτσι περιορίζονται και οι αναφορές στη Νεοανακτορική περίοδο⁴⁶. Όπως και στην περίπτωση της αρχιτεκτονικής, έτσι και στην κτέριση των νεκρών περιορίζονται οι ιδεολογικά φορτισμένες αναφορές της Νεοανακτορικής που αξιοποιούνταν στις ΥΜ ΙΙ ταφές⁴⁷.

Αυτό το νέο «πακέτο» αλλαγών στην ταφική επένδυση αρχικά συγκεντρώνεται στην Κνωσό⁴⁸. Το γεγονός πως προσομοιάζει με της ηπειρωτικής Ελλάδας, τώρα σε μεγαλύτερη ένταση και συχνότητα, συνιστά τη βάση για όσους αποδίδουν τις αλλαγές αυτές σε μια μυκηναϊκή κατάκτηση⁴⁹.

Κριτική του παλαιού ερωτήματος: «Ποιος Μινωίτης και ποιος Μυκηναίος;»

Ομολογουμένως, η έρευνα προσπάθησε να αναδιατυπώσει το ζήτημα του εκμυκηναϊσμού της Κνωσού εστιάζοντας στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνιστώσες της ένταξης της Κρήτης στην μυκηναϊκή πολιτισμική σφαίρα από την ΥΜ ΙΙ και εξής⁵⁰. Παρ' όλα αυτά, η ολοκληρωτική απελευθέρωσή της ερμηνευτικά και μεθοδολογικά, εκκρεμεί.

Το ερώτημα Μινωίτης ή Μυκηναίος, αναπαράγει το πολιτισμικό-ιστορικό αρχαιολογικό παράδειγμα, ταυτίζοντας υλικό και ανθρώπινο πολιτισμό⁵¹. Βάσει χαρακτηριστικών που θεωρεί εγγενή στον εκάστοτε υλικό πολιτισμό, χαρτογραφεί την πορεία του διαχρονικά και χωρικά, όπως ο εκμυκηναϊσμός της Κνωσού. Ωστόσο, έτσι στερεί από τους ανθρώπους την αυτενέργεια, την ικανότητα για αλλαγή ως επιλογή αντί για επιβολή⁵².

⁴³ Miller 2011, σ. 47-48.

⁴⁴ Miller 2011, σ. 50-55.

⁴⁵ Miller 2011, σ. 64.

⁴⁶ Preston 2004α, σ. 327.

⁴⁷ Preston 2004α, σ. 328.

⁴⁸ E. Hatzaki, «Mortuary practices and ideology in Bronze Age-Early Iron Age Crete and Cyprus: comparative perspectives». *Parallel Lives. Ancient Island Societies in Crete and Cyprus* (επιμ. G. Cadogan κ.α.) BSA τ. 20 (2012), σ. 309-310.

⁴⁹ Alberti 2004. M.H. Wiener, «The Mycenaean Conquest of Minoan Crete». *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus Presented to Gerald Cadogan* (επιμ. C.F. Macdonald κ.α), 2015, σ. 131-142.

⁵⁰ Whitelaw 2022, σ. 35-38.

⁵¹ M. Johnson, *Αρχαιολογική Θεωρία: Μια εισαγωγή* (μτφρ. Θ. Γιαννόπουλος), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2018, σ. 58-63.

⁵² M.J. Boyd, «Distributed practice and cultural identities in the 'Mycenaean' period». *Of Odysseys and Oddities: Scales and modes of interaction between prehistoric Aegean societies and their neighbours* (επιμ. B. Molloy), *Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 10 (2016), σ. 386-387.

Το ίδιο ερώτημα προωθεί την εντύπωση διακριτών οντοτήτων, των «Μινωιτών» και των «Μυκηναίων» που ως σύγχρονη σύμβαση⁵³ δεν αντιπροσωπεύει την πραγματικότητα ούτε στην Κρήτη ούτε στην ηπειρωτική Ελλάδα⁵⁴. Ελλείπει μάλιστα δεδομένων από τη Γραμμική Β, αγνοούμε τους όρους και τα κριτήρια που οι ίδιοι θα επέλεγαν για να αυτό/-και έτερο/- προσδιορισμό τους⁵⁵.

Η αδυναμία ταύτισης μιας πρακτικής αμιγώς μινωικής ή μυκηναϊκής για την ΥΜ Π-ΠΙΑ1 και άρα προέλευσής της εντός ή εκτός του νησιού⁵⁶, δεν αποτελεί έκπληξη. Άλλωστε, ούτε η ηπειρωτική Ελλάδα διακρίνεται από ομοιόμορφα τυπικές «μυκηναϊκές» πρακτικές. Αρκεί κανείς να σταθεί στις αποκλίσεις μεταξύ σύγχρονων και «μυκηναϊκών» νεκροταφείων σε Αργολίδα, Μεσσηνία και Αχαΐα⁵⁷.

Κανείς δεν αρνείται πως οι άνθρωποι της ΥΕΧ μετακινούνταν, ατομικά ή και ομαδικά, μόνιμα ή προσωρινά, ειρηνικά ή βίαια. Αυτό ωστόσο δεν (πρέπει να) σημαίνει ότι η διαφορετική καταγωγή τους μπορεί να εξακριβωθεί από τις ταφές τους. Ακόμα και αν κάποια από τις ταυτότητες επιλεγόταν να προβληθεί στο θάνατο, είναι αβέβαιο εάν θα ήταν ως «Μινωίτης», «Μυκηναίος», «πολεμιστής» ή άλλο. Ως εκ τούτου, το ερώτημα σχετικά με το αν Μινωίτης και Μυκηναίος, γεννιέσαι ή γίνεσαι⁵⁸ και πώς τελικά θάβεσαι, παραμένει ανοιχτό και αναπάντητο.

Θεωρητικές προσεγγίσεις της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής

Το παλαιό ερώτημα χρήζει αναδιατύπωσης. Για να γίνει αυτό, απαιτείται μια περισσότερο δυναμική κατανόηση των μηχανισμών που οδήγησαν στην ανάμειξη μινωικών και μυκηναϊκών στοιχείων στις ταφές. Για αυτό το σκοπό τα στοιχεία επανεξετάζονται υπό το πρίσμα του πολιτισμικού υβριδισμού με την ταφική τελετουργία στο ρόλο αυτού του μηχανισμού ανάμειξης.

Στο έργο του “The Location of culture”, ο Homi Bhabha επανέφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της διαπολιτισμικής διεπαφής. Με επίκεντρο τις μεταποικιοκρατικές κοινωνίες εστίασε στον πολιτισμικό υβριδισμό χωρίς περιοριστικά δίπολα όπως αποικιοκράτης και αποικιοκρατούμενος, περισσότερο και λιγότερο ισχυρός πολιτισμός⁵⁹.

Στη διεπαφή με την πολιτισμική διαφορά αναγνώρισε τη δυνατότητα (ανά-)συγκρότησης πολιτισμικών ταυτοτήτων μέσω της αντιπαραβάλλοντας ακριβώς του

⁵³ Galanakis, Y., «‘Islanders vs. Mainlanders,’ ‘The Mycenaean Wars,’ and Other short Stories: An Archival Visit to an Old Debate». *Carl W. Blegen: Personal and Archaeological Narratives*, (επιμ. Ν. Vogeikoff-Brogan κ.α), 2015, σ. 99-120.

⁵⁴ Boyd 2016, σ. 388-404.

⁵⁵ J. Maran, «Archaeological Cultures, Fabricated Ethnicities and DNA Research: Minoans” and “Mycenaeans” as Case Examples», *Material, Method, and Meaning: Papers in Eastern Mediterranean Archaeology in Honor of Ilan Sharon, Ägypten und Altes Testament*, 2022, σ. 7-26.

⁵⁶ Preston 2004β, σ. 322.

⁵⁷ Boyd 2016, σ. 390-397.

⁵⁸ Για οστεολογικές συγκριτικές αναλύσεις των νεκρών της περιόδου Nafplioti 2008, 2012. Για γενετικές αναλύσεις Clemente et al. 2021. Lazaridis κ.α 2017.

⁵⁹ H.K. Bhabha, *The Location of Culture*, Λονδίνο, Routledge, 1994, σ. 4, 35-37.

«εμείς» με το «αυτοί»⁶⁰. Όρισε το σημείο της διεπαφής ως «τρίτο χώρο»⁶¹. Εκεί οι εμπλεκόμενοι αντιμετωπίζουν το άγνωστο, το ανοίκειο «άλλο» και το αποκωδικοποιούν έτσι ώστε να το αφομοιώσουν.

Για να γίνει αυτό, οι εμπλεκόμενοι αναδιαπραγματεύονται την ιδέα του «άλλου», εγκαινιάζοντας μια διαδικασία αμοιβαίας από-δόμησης και ανά-δόμησης αυτής. Τα συστατικά χαρακτηριστικά του καθενός επανερμηνεύονται ή και παρερμηνεύονται⁶². Ακολουθώντας, το αποτέλεσμα της διεπαφής δεν είναι ποτέ ή μόνο ο ένας ή μόνο ο άλλος. Είναι πάντα κάτι και από τους δύο - είναι υβρίδιο.

Κάθε διεπαφή για να λειτουργήσει προϋποθέτει αυτό το αμοιβαίο άνοιγμα μετά το οποίο κανείς από τους εμπλεκόμενους δεν είναι όπως πριν. Η συγκρότηση υβριδίων είναι μάλλον αναπόφευκτη. Στο πλαίσιο της μεταποικιοκρατικής λογικής, ο Bhabha αναδεικνύει έτσι τον υβριδισμό και ως πράξη αντίστασης απέναντι στην ισοπέδωση της δια/- ή πολύ/- πολιτισμικότητας⁶³.

Ο υβριδισμός ταιριάζει με ανάμεικτα «μυκηναϊκά» και «μινωικά» ταφικά δεδομένα της ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 Κνωσού. Για να εφαρμοστεί το μοντέλο του Bhabha σε ένα αρχαιολογικό πλέον πλαίσιο, χρειάζεται να αναπροσαρμοστεί⁶⁴. Ακολουθώντας, αναζητείται ο τρόπος με τον οποίο εδώ, η ταφική τελετουργία υπήρξε ο «τρίτος χώρος»⁶⁵, όπου ντόπια και ξένα στοιχεία ήρθαν σε επαφή και εν τέλει αφομοιώθηκαν σε κάτι νέο.

Ο θάνατος δεν είναι μόνο βιολογικό, αλλά και κοινωνικό φαινόμενο. Διαταράσσει την πραγματικότητα όπως γινόταν αντιληπτή καθημερινά⁶⁶. Είναι απώλεια, εν δυνάμει και ευκαιρία, δοκιμάζοντας τις κοινωνικές σχέσεις. Δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την αναδόμηση των ταυτοτήτων και των σχέσεων χωρίς τον νεκρό⁶⁷, εκθέτοντάς τες στην αμφισβήτηση⁶⁸.

Με την ολοκλήρωση της ταφικής τελετουργίας όμως, ό, τι ανεστάλη, πρέπει να αποκατασταθεί εκ νέου σε αυτή τη νέα, μεταθανάτια πραγματικότητα⁶⁹. Η ταφική τελετουργία θα μπορούσε επομένως να λειτουργήσει ως ο «τρίτος χώρος» για τη δημιουργία υβριδίων.

Η αποτελεσματικότητά της εξαρτάται από την ικανότητα των συμμετεχόντων να ακολουθήσουν τις ενδείξεις που θα επέτρεπαν την επιτέλεση και περάτωσή της⁷⁰. Τις

⁶⁰ Bhabha 1994, σ. 12, 58-59.

⁶¹ Bhabha 1994, σ. 38-39, 54-56.

⁶² Maran 2012, σ. 63.

⁶³ Bhabha 1994, σ. 207, 224-225.

⁶⁴ P.W. Stockhammer, «Conceptualizing Cultural Hybridization in Archaeology». *Conceptualizing Cultural Hybridization: A Transdisciplinary Approach*, (επιμ. P. W. Stockhammer), 2012, σ. 45-47. G. Vavouranakis, «The mechanics of cultural hybridization in the southern Aegean during the third millennium BC», *JEMAHS* τ. 8 αρ. 3-4 (2020), σ. 303-304.

⁶⁵ Vavouranakis 2020, σ. 304-309.

⁶⁶ Garwood 2011, σ. 263-264.

⁶⁷ V. Turner, *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, Cornell University Press, 1960, σ. 93-95, 126-129.

⁶⁸ Turner 1960, σ. 167, 177-178.

⁶⁹ P. Garwood, «Rites of Passage», *Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion* (επιμ. T. Insoll), 2011, σ. 261-264.

⁷⁰ C.M. Bell, *Ritual. Perspectives and dimensions*, Oxford University Press, 1997, σ. 140-142.

ενδείξεις αυτές παρέχει η υλική επένδυση. Η επιλογή συνεπώς της επένδυσης με υβριδοποιημένο υλικό πολιτισμό θα καθόριζε το αποτέλεσμα της τελετουργίας.

Ως υβριδική, δυνητικά ενσωμάτωνε ταυτόχρονα διαφορετικές ενδείξεις για την (ανά-) κατεύθυνση της τελετουργίας καθιστώντας τις εκούσια αμφίσημες. Αυτό, επέτρεπε στους συμμετέχοντες να τις αναγνωρίσουν και να επιτελέσουν αποτελεσματικά την τελετουργία. Αφετέρου, εξέθετε τις ενδείξεις κι άρα την τελετουργία σε αλληπάλληλες και διαφορετικές αναγνώσεις με κάθε νέα επιτέλεση. Αποτέλεσμα ήταν εξίσου η σταθεροποίηση αλλά και η αποσταθεροποίηση της τελετουργίας, σε μια ταυτόχρονη από- και ανά- δόμηση⁷¹.

Στρατηγικές ταφικής επένδυσης στην Τελική Ανακτορική Κνωσό

Η συνοπτική παρουσίαση των διαθέσιμων αρχαιολογικών δεδομένων της στρατηγικής ταφικής επένδυσης επισήμανε δύο διαφορετικές τάσεις επένδυσης για την αρχή της περιόδου (YM II) και το τέλος (YM IIIA1), από τον πειραματισμό προς την τυποποίηση.

Στην YM II, η ανάμειξη «μινωικών» και «μυκηναϊκών» στοιχείων δεν απέβλεπε σε μια ρήξη με το παρελθόν αλλά στην επανασύνδεση με αυτό μέσω της ανανοηματοδότησής του – κρατώντας μόνο τα στοιχεία που εξυπηρετούσαν τις στρατηγικές των αναδυόμενων και ανταγωνιστικών ηγεμονικών ομάδων της Κνωσού. Από αυτόν τον πειραματισμό με υλικούς και ιδεολογικούς πόρους προέκυψε ένα διευρυμένο ταφικό λεξιλόγιο, δίνοντας ευκαιρίες για διαφοροποιημένη δράση.

Στην YM IIIA1, η εικόνα αλλάζει. Η ταφική επένδυση διατηρεί τα υβριδικά της χαρακτηριστικά όχι όμως στον ίδιο βαθμό με την YM II. Σταδιακά, ο πειραματισμός υποχωρεί και περιορίζεται. Στο πλαίσιο αυτό, οι αλλαγές στη σύνθεση των κτερισμάτων θα μπορούσαν να αποτυπώνουν αντίστοιχες αλλαγές στην ταφική τελετουργία της YM IIIA1 και του ρόλου τους σε αυτή⁷². Ίσως συνδέονται με μια μεταφορά της έμφασης σε άλλα στάδια αυτής, εκτός της ταφής, χωρίς ισχυρό υλικό αποτύπωμα.

Η απουσία επένδυσης ανάλογης με εκείνης της YM II, περιόριζε αποφασιστικά τις ευκαιρίες για διαφοροποιημένη δράση μεταξύ των συμμετεχόντων. Όσο το ταφικό λεξιλόγιο γινόταν περισσότερο κωδικοποιημένο, γινόταν ακόμα πιο ελεγχόμενο καθορίζοντας και περιορίζοντας ποιος θα το εφαρμόσει και πώς.

Εφόσον το ταφικό πεδίο δεν ερημώνει, οι λόγοι πίσω από την YM IIIA1 τάση εκτός από οικονομικοί θα μπορούσαν να είναι πολιτικοί και κοινωνικοί, καθιστώντας την εμφατική ταφική επένδυση της YM II ακατάλληλη ή περιττή.

⁷¹ Bell 1997, σ. 84-85, 87.

⁷² Preston 2004β, σ. 328-329.

Συμπεράσματα - Αναδιατυπώνοντας το ερώτημα από το «ποιος;» στο «πώς;»

Η ταφική επένδυση αναγνωρίζεται ως μία από τις στρατηγικές ανάδειξης και τελικά νομιμοποίησης των ελίτ που τέθηκαν σε ισχύ στη ρευστότητα της ΥΜ ΙΙ- ΙΙΑ περιόδου σε μια προσπάθεια διεκδίκησης μιας θέσης στη νέα τάξη πραγμάτων⁷³.

Ίσως να ήταν Κρήτες που ενστερνίζονταν και χειραγωγούσαν στοιχεία μυκηναϊκά ή αντίστοιχα Ελλαδίτες που υιοθετούσαν στοιχεία μινωικά προκειμένου να επανεφεύρουν τη θέση τους στην κοινωνία της Τελικής Ανακτορικής Κνωσού. Δεν αποκλείεται η κνωσιακή κοινωνία περιλάμβανε εξίσου άτομα ντόπια και ξένα ή και υβριδοποιημένα. Ωστόσο, η παρούσα ανακοίνωση απέφυγε να υπερτονίσει το ρόλο που θα διαδραμάτιζε η παρουσία τους στις αλλαγές του ταφικού πεδίου γύρω από το ανάκτορο.

Για την αποτελεσματικότητα της στρατηγικής, μιλά ο χρόνος. Η ταφική τελετουργία ως ο «τρίτος χώρος» ίσως επέτρεψε τη διεπαφή των μεν και δε, είτε Μινωιτών είτε Μυκηναίων και τελικά μια σύντηξη γνώριμου και άγνωστου. Ταυτόχρονα, η δυνατότητα για από/- και ανά/- δόμηση ως «τρίτος χώρος» ενθάρρυνε την επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων και της κοινωνικής συνοχής. Τελικά όμως, στην ΥΜ ΙΙΑ2⁷⁴ ή στις αρχές της ΥΜ ΙΙΒ⁷⁵, η Κνωσός θα κάνει την τελευταία της υπόκλιση.

Ελένη Γουργουλέτη,

Κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ.

Βιβλιογραφία

Alberti, L., «The Late Minoan II-III A1 warrior graves at Knossos: the burial assemblages». *Knossos: palace, city, state: Proceedings of the conference in Herakleion* organised by the BSA and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's excavations at Knossos (επιμ. Cadogan, G. κ.α), Λονδίνο, 2004, σ. 127-136.

Αλεξίου, Σ., *Υστερομινωικοί τάφοι λιμένος Κνωσού (Κατσαμπά)*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1967.

Bell, C. M., *Ritual. Perspectives and dimensions*. Oxford University Press, 1997.

⁷³ Driessen και Schoep 1999, 390-395. J. Driessen – C. Langohr, «Rallying 'round a 'Minoan' Past: The Legitimation of Power at Knossos during the Late Bronze Age», *Rethinking Mycenaean Palaces II, Coatsen Institute of Archaeology at UCLA*, (επιμ. M.L. Galaty κ.α), 2007, σ. 178-179.

⁷⁴ Preston 2004β, σ. 323.

⁷⁵ Whitelaw 2022, σ. 47-49.

- Bhabha, H. K., *The Location of Culture*, Λονδίνο, Routledge, 1994.
- Boyd, M., J. «Distributed practice and cultural identities in the 'Mycenaean' period». *Of Odysseys and Oddities: Scales and modes of interaction between prehistoric Aegean societies and their neighbours* (επιμ. Molloy B.), *Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 10 (2016), σ. 385-410.
- Γουργουλέτη, Ε. *Μηχανισμοί κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής κατά τη μετάβαση στη Μετανακτορική περίοδο: η περίπτωση του ταφικού πεδίου στην περιοχή της Κνωσού*, ΕΚΠΑ (ΜΔΕ), 2024.
- Driessen, J. και Langohr, C., «Rallying 'round a 'Minoan' Past: The Legitimation of Power at Knossos during the Late Bronze Age». *Rethinking Mycenaean Palaces II, Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, Monograph 60* (επιμ. Galaty, M., L. κ.α), 2007, σ. 178-189.
- Driessen, J. και Macdonald, C., *The Troubled Island: Minoan Crete before and after the Santorini Eruption*. *Aegaeum* 17, 1997.
- Evans, A.J., «The Prehistoric Tombs of Knossos», *Archaeologia* τ. 59 αρ. 2 (1905), σ. 391-562.
- Evans, A.J., «The 'Tomb of the Double Axes' and Associated Group, and the Pillar Rooms and Ritual Vessels of the 'Little Palace' at Knossos», *Archaeologia* τ. 65 (1914), σ. 1-94.
- Evans, A.J., *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, Vol. IV, 1935.
- Galanakis, Y., «'Islanders vs. Mainlanders,' 'The Mycenaean Wars,' and Other short Stories: An Archival Visit to an Old Debate». *Carl W. Blegen: Personal and Archaeological Narratives* (επιμ. N. Vogeikoff-Brogan κ.α), 2015, σ. 99-120.
- Galanakis, Y., «'Neither 'Minoan' nor 'Mycenaean': The burial record of Knossos and the materialisation of a new social order, 1600-1400 BC'». *One State, Many Worlds: Crete in the LM II-III A2 early period*, SMEA NS Supplemento 2 (επιμ. D'Agata κ.α), 2022, σ. 139-178.
- Garwood, P., «Rites of Passage». *Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion* (επιμ. T. Insoll), 2011, σ. 201-24.
- Hatzaki, E., «Mortuary practices and ideology in Bronze Age-Early Iron Age Crete and Cyprus: comparative perspectives». *Parallel Lives. Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*, (επιμ. Cadogan, G. κ.α.) *British School of Athens* τ. 20 (2012), σ. 307-313.
- Hood, M.S.F., de Jong P., «Late Minoan Warrior-Graves from Ayios Ioannis and the New Hospital Site at Knossos», *British School of Athens* τ. 47 (1952), σ. 243-277.
- Hood, M.S.F., «Another Warrior-Grave at Ayios Ioannis near Knossos», *British School of Athens* τ. 51 (1956), σ. 81-99.

Johnson, M., *Αρχαιολογική Θεωρία: Μια εισαγωγή* (μτφρ. Θ. Γιαννόπουλος), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2018.

Maran, J., «Archaeological Cultures, Fabricated Ethnicities and DNA Research: Minoans” and “Mycenaeans” as Case Examples». *Material, Method, and Meaning: Papers in Eastern Mediterranean Archaeology in Honor of Ilan Sharon*, Ägypten und Altes Testament, Band 110, 2022, σ. 7-26.

Miller, M., *The Funerary Landscape at Knossos: A Diachronic Study of Minoan Burial Customs with Special Reference to the Warrior Graves*. BAR International Series 2201, 2011.

Preston, L., *A Mortuary Approach to Cultural Interaction and Political Dynamics on Late Minoan II-III B Crete*, University College London (διδακτορική διατριβή), 2000.

Preston, L., «A Mortuary Perspective on Political Changes in Late Minoan II- III B Crete». *American Journal of Archaeology* τ. 108 αρ. 3 (2004), σ. 321-348.

Preston, L. «The Isopata Cemetery at Knossos», *British School of Athens* τ. 102, 2007, σ. 257-314.

Preston, L. και R. L. Gowland, «The Kephala Tholos at Knossos: a study in the reuse of the past», *Annual of the British School of Athens*, τ. 100 (2005), σ. 61-123.

Schoep, I., «Building the Labyrinth: Arthur Evans and the Construction of Minoan Civilization», *American Journal of Archaeology* τ. 122, αρ. 1 (2018), σ. 5–32.

Stockhammer, P. W., «Conceptualizing Cultural Hybridization in Archaeology». *Conceptualizing Cultural Hybridization: A Transdisciplinary Approach*, P. W. Stockhammer, 2012, σ. 43–58.

Turner, V., *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Cornell University Press, 1960.

Vavouranakis, G., «The mechanics of cultural hybridization in the southern Aegean during the third millennium BC». *JEMAHs* τ. 8 αρ. 3-4 (2020), σ. 298-312.

Voutsaki, S., «The Hellenization of the prehistoric past: the search for Greek identity in the work of Christos Tsountas». *Ancient Monuments and Modern Identities: A critical history of archaeology in 19th and 20th century Greece* (επιμ. S. Voutsaki, P. Cartledge), 2017, σ. 130-137.

Whitelaw, T., «Knossos during LM II-III B: Dynamism and Development». *One State, Many Worlds: Crete in the LM II-III A2 early period*, (επιμ. D’Agata, A.L., Girella κ.α.), SMEA NS Supplemento 2, 2022, σ. 35-70.

Wiener, M., H., «The Mycenaean Conquest of Minoan Crete». *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus Presented to Gerald Cadogan*, (επιμ. Macdonald C.F. κ.α.), 2015, σ. 131-142.

Η ανθρωποφαγία στον Ηρόδοτο και η δυτική φαντασίωση του κανιβαλισμού

Πρόλογος

Η ιδέα για την συγγραφή της παρούσας μελέτης προέκυψε κατά την ανάγνωση του βιβλίου *Ουελελέ*, του πατέρα μου, Νικόλαου Κούρκουλου,. Η μελέτη είναι αφιερωμένη στη μνήμη του.

Ο κανιβαλισμός αποτελεί ένα θέμα που έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ανθρωπολόγους αλλά και τους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η ερμηνεία του κανιβαλισμού ως πολιτισμικού φαινομένου σε διάφορες κοινωνίες εξακολουθεί ακόμα να προκαλεί έντονες αντιπαραθέσεις, ενώ έχει αμφισβητηθεί ακόμα και η ύπαρξη του για λόγους τους οποίους θα εκθέσουμε. Ο κύριος λόγος που με ώθησε στην απόφαση να ασχοληθώ με το θέμα είναι η τάση που υπάρχει μέχρι και σήμερα στην έρευνα να ερμηνεύονται φαινόμενα κανιβαλισμού μέσα από ένα δυτικοκεντρικό πρίσμα. Θεώρησα σκόπιμο να ανατρέξω στην μαρτυρία του Ηροδότου, του πρώτου ανθρώπου που ασχολήθηκε συστηματικά με τη μελέτη της ανθρωποφαγίας και γενικότερα των εθίμων άλλων λαών στις *Ιστορίες* του. Ο στόχος της μελέτης μου είναι η εξαγωγή συμπερασμάτων για την ερμηνεία της ανθρωποφαγίας ως πολιτισμικής πρακτικής.

Η δυτική φαντασίωση του κανιβαλισμού

Πέρα από μια πολιτισμική πρακτική, ο κανιβαλισμός αποτελεί μια φαντασίωση. Η εικόνα των άγριων, σκουρόχρωμων ιθαγενών, οι οποίοι βράζουν λευκούς στα καζάνια τους, αποτελεί μια κατασκευή που αποσκοπεί στο να δαιμονοποιήσει άλλους λαούς και να αναδείξει την υποτιθέμενη πολιτισμική υπεροχή του δυτικού κόσμου. Ήδη από την αρχαιότητα, η ανθρωποφαγία αποτελούσε ένα από τα χαρακτηριστικά με βάση τα οποία οι λαοί διαχωρίζονταν σε «πολιτισμένους» και «απολίτιστους».¹ Κοινώς, εμείς είμαστε πολιτισμένοι και τρώμε σαν άνθρωποι, ενώ οι άλλοι είναι άγριοι και τρώνε σαν ζώα.

Οι αρχαίοι συγγραφείς και οι περιηγητές του Μεσαίωνα συνήθως τοποθετούσαν τους ανθρωποφάγους στις παρυφές του τότε γνωστού κόσμου.² Ήταν πολύ φυσικό να οργιάζουν οι φήμες για περιοχές που βρίσκονταν μακριά από τις εμπορικές οδούς,

¹ βλ. W. Arens, *The Man-Eating Myth: Anthropology and anthropophagy*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1979.

² Για την αρχαία και μεσαιωνική παράδοση των κειμένων για ανθρωποφαγία βλ. K. Watson, *Insatiable Appetites: Imperial Encounters with Cannibals in the North Atlantic World*, New York University Press, 2015, σ. 23-48. Για νοηματοδοτήσεις της ανθρωποφαγίας στην αρχαιότητα, C. Weimer, *Eating People is Might: Power and the Representation of Anthropophagy in Antiquity*, Νέα Υόρκη, CUNY (διδακτορική διατριβή), 2022.

στα έσχατα της οικουμένης και οι κάτοικοί τους να παρουσιάζονται άγριοι και αφιλόξενοι. Αυτό που διαχωρίζει τον Ηρόδοτο από μεταγενέστερους συγγραφείς είναι η μεγαλύτερη προσοχή με την οποία πραγματεύτηκε το θέμα του κανιβαλισμού.³

Οι λαοί που κατοικούσαν εκτός του «πολιτισμένου» κόσμου δεν ήταν οι μόνοι που μπορούσαν να κατηγορηθούν για κανιβαλισμό. Κατά την ρωμαϊκή περίοδο κυκλοφορούσαν φήμες σύμφωνα με τις οποίες οι Χριστιανοί έτρωγαν ανθρώπινη σάρκα σε μυστικές τελετές. Σύμφωνα με τον Χριστιανό συγγραφέα Αθηναγόρα, οι Χριστιανοί κατηγορούνταν για αθεΐα, θυέστεια δείπνα (δηλαδή ανθρωποφαγία) και αιμομιξία.⁴ Ήταν πολύ συχνό να συνδέεται η ανθρωποφαγία με μη αποδεκτή σεξουαλική συμπεριφορά.⁵ Οι ίδιοι οι Χριστιανοί εκτόξευαν για πολλούς αιώνες ανάλογες κατηγορίες στους δικούς τους κατ' εξοχήν «άλλους»: τους αιρετικούς, τις μάγισσες και τους Εβραίους, οι οποίοι εξακολουθούσαν μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα να γίνονται στόχος βίαιων πογκρόμ με βάση τη λεγόμενη συκοφαντία του αίματος.

Μετά την ανακάλυψη της Αμερικής από τον Κολόμβο το 1492 έχουμε μια έξαρση των μαρτυριών σχετικά με τον κανιβαλισμό και γενικότερα την βάνανση συμπεριφορά των ιθαγενών του Νέου Κόσμου. Οι Ευρωπαίοι επικαλούνταν συστηματικά τέτοιες αφηγήσεις, για να αναδείξουν την πολιτισμική τους υπεροχή έναντι των ιθαγενών. Η ανθρωποφαγία αποτέλεσε ένα ισχυρό προπαγανδιστικό εργαλείο στα χέρια των ευρωπαϊκών αποικιοκρατικών χωρών, καθώς τους επέτρεπε να δικαιολογήσουν την επιβολή της κυριαρχίας τους στις χώρες των ιθαγενών στα πλαίσια της «εκπολιτιστικής αποστολής».⁶

Την ιδιαίτερα προβληματική φύση πολλών αφηγήσεων για κανιβαλισμό ανέδειξε ο ανθρωπολόγος William Arens στη μονογραφία του *The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthropophagy*. Στο έργο αυτό ο Arens κατέληξε στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα δεν υπήρξε ποτέ κάποια θεσμοθετημένη μορφή κανιβαλισμού, θεωρώντας πως δεν διαθέτουμε αξιόπιστες πρωτογενείς μαρτυρίες. Παρά την αναμφίβολα σημαντική θέση που κατέχει το βιβλίο αυτό στην έρευνα, χαρακτηρίζεται από δύο σημαντικά ελαττώματα. Αφενός υιοθετεί μια ευρωκεντρική θεώρηση με βάση την οποία όλοι οι άνθρωποι μοιράζονται τις ηθικές αξίες του δυτικού κόσμου και θεωρούν απαράδεκτη την ανθρωποφαγία,⁷ αφετέρου αποσιωπά μαρτυρίες για ανθρωποφαγία που δεν έχουν κάποιο ρατσιστικό πρόσημο. Έτσι, αποφεύγει να αναφερθεί και στα περισσότερα σχετικά χωρία από τον Ηρόδοτο.⁸

³ Watson 2015, σ. 26.

⁴ Αθην. Πρεσβεία περί Χριστιανών, 3.1.

⁵ Watson 2015, σ. 36.

⁶ Watson 2015, σ. 46, 180, C.R. King, «The (Mis)uses of Cannibalism in Contemporary Cultural Critique», *Diacritics* τ. 30, αρ.1 (2000), σ. 109.

⁷ Weimer 2022, σ. 10.

⁸ Στο βιβλίο του αναφέρεται μόνο το χωρίο για τους Ανδροφάγους (βλ. παρακάτω), οι οποίοι παρουσιάζονται ιδιαίτερα αρνητικά, Arens 1979, σ. 10.

Ο κόσμος του Ηροδότου

Ο Ηρόδοτος, ο «πατέρας της ιστορίας», γεννήθηκε στην Αλικαρνασσό της Καρίας, στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία γύρω στο 485 π.Χ. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας παραδίδονται από την Σούδα, η μητέρα του ιστορικού ονομαζόταν Δρυώ, ενώ ο πατέρας του Λύξις είχε καρικό όνομα, όπως και ο θεός του Πανύασσις.⁹ Επομένως, είναι πολύ πιθανό ο Ηρόδοτος να ήταν παιδί μεικτού γάμου. Άλλωστε, στην Αλικαρνασσό συνυπήρχε το τοπικό καρικό στοιχείο με το ελληνικό δωρικό.¹⁰ Επιπλέον, την περίοδο που γεννήθηκε ο Ηρόδοτος η πατρίδα του βρισκόταν υπό περσική κυριαρχία. Το γεγονός πως ο ιστορικός μεγάλωσε μέσα σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον συνέβαλλε στο να διαμορφώσει μια πιο ανεκτική στάση απέναντι στους «βαρβάρους». Ο Cartledge επισημαίνει σωστά “Herodotus’ attitude to non-Greeks, however, was hugely untypical”.¹¹

Ακριβώς αυτή η ανεκτικότητα απέναντι στα έθιμα ξένων λαών έκανε τον συντηρητικό συγγραφέα Πλούταρχο να χαρακτηρίσει τον Ηρόδοτο *φιλοβάρβαρο* (Πλούτ. *Περί της Ηροδότου κακοηθείας*, 857a). Βέβαια, ο Ηρόδοτος δεν ήταν εντελώς απαλλαγμένος από τις κυρίαρχες προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που υπήρχαν για τους μη Έλληνες στην εποχή του. Όπως όλοι οι άνθρωποι ο Αλικαρνασσέας ιστορικός διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της εποχής του. Ταυτόχρονα όμως, μέσα από τις εμπειρίες που αποκόμισε στα ταξίδια του μπόρεσε να υπερβεί ορισμένες κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής του.

Ο Ηρόδοτος ήταν ο πρώτος άνθρωπος που ασχολήθηκε συστηματικά με την καταγραφή άλλων πολιτισμών. Στα πλαίσια αυτής της ενασχόλησης δεν τον άφησαν αδιάφορο οι αφηγήσεις για ανθρωποφαγία που άκουσε κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του. Άλλωστε, ο Ηρόδοτος επικεντρωνόταν κυρίως στην παρουσίαση εθίμων που φαίνονταν εντελώς ξένα και περίεργα για τους Έλληνες του 5ου αι. π.Χ.¹²

Οι ανθρωποφάγοι του Ηροδότου

Μέσα στις *Ιστορίες* του Ηροδότου συναντάμε πέντε διαφορετικούς λαούς που παρουσιάζονται ως ανθρωποφάγοι. Όλοι τους ζούσαν στις παρυφές του γνωστού κόσμου για τους Έλληνες, σε περιοχές που ο ίδιος δεν έφτασε στα ταξίδια του με ό,τι αυτό συνεπάγεται για το πόσο αξιόπιστες πληροφορίες μπορούσε να διαθέτει. Κατά την εποχή του Ηροδότου κυκλοφορούσαν ευρύτατα ψευδείς πληροφορίες ακόμα και για λαούς με τους οποίους οι Έλληνες έρχονταν σε στενή επαφή. Ο Ηρόδοτος φροντίζει κάποιες φορές να επιλύσει παρεξηγήσεις που υπήρχαν μεταξύ των Ελλήνων όπως θα δούμε.

Ο πρώτος λαός ανθρωποφάγων που συναντάμε στον Ηρόδοτο είναι οι Μασσαγέτες, που κατοικούσαν ανατολικά της Κασπίας Θάλασσας στο σημερινό

⁹ Σούδα λ. Ηρόδοτος.

¹⁰ Η Αλικαρνασσός ήταν αποικία Δωριέων από την περιοχή της Τροιζήνας.

¹¹ P. Cartledge, *The Greeks: A Portrait of Self and Others*, Oxford University Press, 1993, σ. 38.

¹² Βλ. Ηρόδ. 2.35-36, όπου παρουσιάζεται ένας κατάλογος με συνήθειες των Αιγυπτίων που είναι αντίθετες από εκείνες των Ελλήνων.

Καζακστάν. Οι Μασσαγέτες είχαν αποκρούσει με επιτυχία μια περσική εισβολή υπό τον Κύρο τον Πρεσβύτερο (περίπου το 530 π.Χ.) και μάλιστα ο Αχαιμενίδης μονάρχης έχασε την ζωή του σε αυτή την εκστρατεία.¹³ Ανάμεσα στα έθιμά τους ξεχωρίζει η αναφορά του Ηροδότου πως θυσιάζαν όσους είχαν γεράσει πολύ και στη συνέχεια οι συγγενείς τους συγκεντρώνονταν για να φάνε το κρέας τους (Ηρόδ. 1.216.2). Εφάρμοζαν αυτό που οι ανθρωπολόγοι ονομάζουν ενδοκανιβαλισμό,¹⁴ δηλαδή την κατανάλωση της σάρκας που γίνεται αποκλειστικά από συγγενείς. Πάντως, οι Μασσαγέτες δεν έτρωγαν το κρέας των ανθρώπων που πέθαιναν από κάποια αρρώστια, αλλά τους έθαβαν στη γη και τους θεωρούσαν δυστυχισμένους που δεν έφτασαν στην ηλικία για να θυσιαστούν.¹⁵

Η θανάτωση όσων έχουν γεράσει (χωρίς να συνοδεύεται απαραίτητα από κανιβαλισμό) είναι ένα φαινόμενο για το οποίο υπάρχουν ανθρωπολογικά παράλληλα από πολλές περιοχές του κόσμου.¹⁶ Ο Στράβων παρουσιάζει τα έθιμα των Δερβίκων (11.11.8) με τρόπο που θυμίζει ύποπτα την αφήγηση του Ηροδότου για τους Μασσαγέτες. Την αντίληψη πως οι Δέρβικες σκότωναν όσους έφταναν τα εβδομήντα έτη συναντάμε και στον συγγραφέα του 3ου αι. μ.Χ. Αιλιανό, ο οποίος παραδίδει μια ανάλογη πληροφορία για τους κατοίκους της Σαρδηνίας. Το έθιμο της θανάτωσης των γερόντων φαίνεται πως υπήρχε και στο νησί της Κέας στις Κυκλάδες.¹⁷ Πολλές φορές το φαινόμενο ερμηνεύεται μέσα από ένα μαλθουσιανό πρίσμα. Υποστηρίζεται δηλαδή πως η πρακτική αυτή υπάρχει κυρίως σε περιοχές όπου οι διαθέσιμοι πόροι δεν επαρκούν για την συντήρηση ολόκληρου του πληθυσμού με αποτέλεσμα να θυσιάζονται τα γηραιότερα μέλη της κοινότητας. Ωστόσο, είναι πιθανό πίσω από την θανάτωση των υπερηλίκων να κρύβεται μια διαφορετική αντίληψη για την ανθρώπινη ζωή, σύμφωνα με την οποία δεν αξίζει να ζουν όσοι άνθρωποι δεν μπορούν πλέον να αυτοεξυπηρετηθούν.¹⁸

Στην Ινδία ο Ηρόδοτος εντοπίζει την ανθρωποφαγία σε δύο λαούς: τους Παδαίους και τους Καλλατίες. Οι Παδαίοι δεν θυσιάζαν μόνο όσους έφταναν στα γηρατειά αλλά και όσους αρρώστειναν βαριά προτού φτάσουν σε προχωρημένη ηλικία. Στον κανιβαλισμό τους υπήρχε επίσης μια έμφυλη διάσταση, καθώς όταν ο νεκρός ήταν άντρας το κρέας του το έτρωγαν μόνο οι οικείοι του άντρες και αντίστοιχα όταν ήταν γυναίκα το κρέας της έτρωγαν οι γυναίκες με τις οποίες είχε οικειότητα.¹⁹

Για τους Καλλατίες ο Ηρόδοτος δεν παρέχει ιδιαίτερες λεπτομέρειες, ωστόσο αξίζει να παραθέσω το χωρίο που αναφέρεται σε αυτούς, διότι μέσα από αυτό ο Ηρόδοτος υποστηρίζει τον σεβασμό στα έθιμα άλλων λαών καθώς και την σχετικότητα των ηθικών αξιών. Το χωρίο ακολουθεί την περιγραφή μιας σειράς

¹³ Για την εκστρατεία αυτή, Ηρόδ. 1.204-214.

¹⁴ Στον Ηρόδοτο κυριαρχεί η περιγραφή πρακτικών ενδοκανιβαλισμού, J.P. Mallory- E.M. Murphy, «Herodotus and the Cannibals», *Antiquity* τ. 74 (2000), σ. 388.

¹⁵ Ηρόδ. 1.216.3.

¹⁶ D. Asheri- A.Lloyd- A. Corcella, *A Commentary on Herodotus Books I-IV*, Oxford University Press, 2007, σ. 436.

¹⁷ Στράβ. 10.5.6.

¹⁸ Πρβλ. το χωρίο του Αιλιανού για τους Σαρδηνούς, Ποικίλη Ιστορία 4.1 : «Είναι νόμος των Σαρδηνών οι γιοι να σκοτώνουν τους γερασμένους πατέρες τους χτυπώντας τους με ρόπαλα και να τους θάβουν, θεωρώντας αισχρό να ζει ακόμα αυτός που είναι υπέργηρος, διότι το σώμα δεν βαστάει, λόγω της καταπόνησης των γηρατειών» (δική μου μετάφραση).

¹⁹ Ηρόδ. 3.99.2.

ασεβών πράξεων που υποτίθεται ότι διέπραξε ο Πέρσης βασιλιάς Καμβύσης απέναντι στους αιγυπτιακούς θεούς, μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου.²⁰

«Απ' όλα αυτά είναι για μένα φανερό πως ο Καμβύσης ήταν τελείως τρελός. Αλλιώς δεν θα προσπαθούσε να κοροϊδέψει ιερά και έθιμα. Γιατί αν πρότεινε κάποιος σε όλους τους ανθρώπους και τους παρακινούσε να διαλέξουν απ' όλους τους νόμους τους καλύτερους, θα τους εξέταζαν και θα διάλεγαν ο καθένας τους δικούς του. Δεν είναι λοιπόν φυσικό να κοροϊδεύει κανείς αυτά τα πράγματα παρά μόνο αν είναι τρελός. Ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν σχετικά με τους νόμους αυτές τις πεποιθήσεις μπορεί κανείς να συμπεράνει από πολλές αποδείξεις, αλλά και από αυτή. Ο Δαρείος όταν ήταν βασιλιάς, κάλεσε τους Έλληνες που είχε γύρω του και τους ρώτησε για πόσα χρήματα θα δέχονταν να φάνε τους πατέρες τους όταν πέθαιναν. Αυτοί απάντησαν πως δεν θα έκαναν τέτοια πράγματα με κανένα τρόπο. Ύστερα, ο Δαρείος κάλεσε τους Ινδούς, τους λεγόμενους Καλλατίες που τρώνε τους γονείς τους και μπροστά στους Έλληνες που τα λεγόμενα τους τα μετέφραζε διερμηνέας, τους ρώτησε με πόσα χρήματα θα δέχονταν να καίνε τους πατέρες τους όταν πέθαιναν. Αυτοί έβαλαν τις φωνές και του συνέστησαν να λέει καλύτερα πράγματα. Έτσι είναι αυτές οι πεποιθήσεις και νομίζω σωστά λέει ο Πίνδαρος στο ποίημα του ότι ο νόμος²¹ είναι ο βασιλιάς των πάντων» (μτφρ. Λ. Ζενάκου με δικές μου τροποποιήσεις).

Είναι εντυπωσιακό το πως ο Ηρόδοτος καταδικάζει απερίφραστα την έλλειψη ανεκτικότητας, ειδικά όταν αυτή αφορά την θρησκεία.²² Το κεντρικό του επιχείρημα είναι πως δεν υπάρχει αντικειμενικός τρόπος να αξιολογήσουμε τα έθιμα κάθε λαού και να ορίσουμε ποια είναι τα καλύτερα. Επομένως, δεν πρέπει να κρίνουμε τα ξένα έθιμα με βάση τις ηθικές μας αξίες. Γιατί όπως οι Έλληνες βρίσκουν αποτρόπαιο το να φάνε τους γονείς τους, έτσι και οι Καλλατίες νιώθουν φρίκη με το ενδεχόμενο της καύσης τους. Για τον Ηρόδοτο τα έθιμα των άλλων λαών αξίζουν τον σεβασμό μας, ακόμα κι όταν μας φαίνονται ακατανόητα και βάρβαρα. Με τη διακήρυξη του πως ο νόμος είναι ο βασιλιάς των πάντων ο Ηρόδοτος παίρνει θέση στη διαμάχη *φύσει-νόμω* που δέσποζε στο πνευματικό περιβάλλον της Ελλάδας του 5ου αι. π.Χ.²³ Ο Αλικαρνασσεάς ιστορικός ουσιαστικά υποστηρίζει πως τα άτομα και οι λαοί διαμορφώνονται κυρίως μέσα από τις κοινωνικές συμβάσεις, τους νόμους που εφαρμόζουν και όχι μέσα από βιολογικούς ή περιβαλλοντικούς παράγοντες που περιλαμβάνει η έννοια «φύση». Οφείλουμε ωστόσο να αναγνωρίσουμε πως ο Ηρόδοτος τονίζει επίσης στο έργο του την επίδραση που έχει το κλίμα και η γεωγραφία στη διαμόρφωση του συλλογικού θα λέγαμε χαρακτήρα ενός λαού.²⁴

²⁰ Η αξιοπιστία των πληροφοριών του Ηροδότου για την ιερόσυλη συμπεριφορά του Καμβύση έχει αμφισβητηθεί εύλογα, Weimer 2022, σ. 145-147.

²¹ Η λέξη νόμος χρησιμοποιείται με την ευρύτερη έννοια της λέξης που καλύπτει και το εθιμικό δίκαιο, τους λεγόμενους άγραφους νόμους.

²² Μια ανάλογη καταδίκη υπάρχει στο έργο *Περί αληθείας* του σοφιστή Αντιφώντος που σώζεται αποσπασματικά, *Περί αληθείας*, 44, fragment b, col. 2.

²³ Εύστοχα έχουν επισημάνει πολλοί μελετητές πως ο Ηρόδοτος επηρεάστηκε από τις απόψεις των σοφιστών, οι οποίοι ασχολήθηκαν έντονα με αυτά τα ζητήματα, Cartledge 1993, σ. 60, R. Thomas, *Herodotus in Context: Ethnography, Science and the Art of Persuasion*, Cambridge University Press, σ. 128-134.

²⁴ Η Thomas εξετάζει την περίπλοκη σχέση μεταξύ του νόμου και του φυσικού περιβάλλοντος στη διαμόρφωση του εθνικού χαρακτήρα στον Ηρόδοτο και υποστηρίζει πειστικά πως ο νόμος (οι θεσμοί

Οι Ισσηδόνες ήταν ένας λαός που πιθανότατα ζούσε ανατολικά των Ουραλίων.²⁵ Στους Ισσηδόνες υπήρχε επίσης ενδοκανιβαλισμός, δηλαδή μόνο οι συγγενείς έτρωγαν την σάρκα του νεκρού. Ο Ηρόδοτος επισημαίνει ένα επιπλέον ενδιαφέρον στοιχείο: την σύνδεση της ανθρωποφαγίας με τη λατρεία των προγόνων, καθώς οι Ισσηδόνες διατηρούσαν το κεφάλι του νεκρού τους πατέρα και του προσέφεραν θυσίες κάθε χρόνο (Ηροδ. 4.26.2).²⁶ Μάλιστα, ο ιστορικός παρομοιάζει την πρακτική αυτή με τα γενέσια, μια θρησκευτική εορτή που τελούσαν οι Έλληνες προς τιμήν των νεκρών κάθε χρόνο.²⁷ Ακόμα, είναι αξιοσημείωτο το σχόλιο του Ηροδότου πως οι Ισσηδόνες είχαν την φήμη δίκαιων ανθρώπων και άντρες και γυναίκες είχαν στην κοινωνία τους τα ίδια δικαιώματα. Η σύνδεση της δικαιοσύνης με την ισότητα των φύλων δεν ήταν βέβαια καθόλου αυτονόητη στην αρχαιότητα.

Ο μοναδικός λαός στον οποίο ο Ηρόδοτος φαίνεται να καταδικάζει την ανθρωποφαγία είναι οι Ανδροφάγοι, οι οποίοι τοποθετούνται στην Ανατολική Ευρώπη, κάπου μεταξύ της σημερινής Ουκρανίας και της Λευκορωσίας. Η προέλευση τους είναι αβέβαιη,²⁸ εφόσον βέβαια δεχτούμε πως η περιγραφή τους βασίζεται σε κάποιον υπαρκτό λαό. Ο Ηρόδοτος τους παρουσιάζει να αδιαφορούν εντελώς για τη δικαιοσύνη και να μην έχουν καθόλου νόμους (*οὔτε δίκην νομίζοντες οὔτε νόμῳ οὐδενὶ χρεώμενοι*, Ηρόδ. 4.106). Αναμφίβολα υπάρχουν επιρροές από τον Όμηρο και τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει στην Οδύσσεια τους Κύκλωπες. Καθόλου συμπτωματικά, οι Κύκλωπες αποκαλούνται επίσης *ανδροφάγοι* (Οδύσ. 10.200), ενώ τονίζεται πως απουσιάζει σε αυτούς ο σεβασμός για κάθε ηθική σύμβαση.

Πάντως, ο Ηρόδοτος σπεύδει να διευκρινίσει πως δεν υπήρχαν άλλοι ανθρωποφάγοι στην ευρύτερη περιοχή, θέλοντας με τον τρόπο αυτό να αντιτεθεί στην διαδεδομένη αντίληψη πως οι Σκύθες και όσοι πληθυσμοί κατοικούσαν βόρεια του Εύξεινου Πόντου ήταν ανθρωποφάγοι.²⁹ Η αρνητική εικόνα που είχε διαμορφωθεί για τους Σκύθες οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός πως χρησιμοποιούνταν ως δημόσιοι δούλοι στην Αθήνα (και πιθανόν και σε άλλες ελληνικές πόλεις) σε καθήκοντα που σχετίζονταν με την τήρηση της δημόσιας τάξης. Χαρακτηριστικό

και ο τρόπος ζωής) αποτελούν τον πιο καθοριστικό παράγοντα για την εξέλιξη ενός λαού, Thomas 2000, σ. 102-114, 133-134.

²⁵ Στην περιοχή αυτή υπάρχει ένας παραπόταμος του Tobol με το όνομα Isset. Για άλλες θεωρίες σχετικά με τον τόπο κατοίκησης των Ισσηδόνων βλ. Asheri-Lloyd-Corcella 2007, σ. 601.

²⁶ Στο νεκροταφείο του Pazyryk στη Σιβηρία, κοντά στα Αλτάϊα Όρη, έχουν βρεθεί μουμιοποιημένα σώματα από τα οποία έχουν αφαιρεθεί ορισμένα κομμάτια σάρκας, ενδεχομένως για να φαγωθούν, S. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press 1970, σ. 283. Οι Murphy-Mallory 1999, σ. 392-394 θεωρούν πως οι πληροφορίες του Ηροδότου για ανθρωποφαγία στους Ισσηδόνες και άλλους λαούς οφείλονται στην παρεξήγηση μιας ταφικής πρακτικής που συναντάται στο νεκροταφείο του Aymyrlyg στη Σιβηρία. Κατά τη γνώμη μου, τα αρχαιολογικά δεδομένα από διάφορα νεκροταφεία της Σιβηρίας δεν επαρκούν για να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για την αξιοπιστία των μαρτυριών του Ηροδότου.

²⁷ Για τα γενέσια βλ. F. Jacoby, «ΓΕΝΕΣΙΑ. A Forgotten Festival of the Dead», *Classical Quarterly* τ. 38 αρ. 3/4 (1944), σ. 65-75.

²⁸ Η άποψη πως ήταν κάποιο σκυθικό φύλο δεν είναι ιδιαίτερα πιθανή, καθώς ο Ηρόδοτος τονίζει πως ενώ η ενδυμασία τους είναι σκυθική, η γλώσσα τους είναι ιδιαίτερη, 4.106. Ακριβώς λόγω της γλωσσικής διαφοροποίησης έχει διατυπωθεί η υπόθεση πως πρόκειται για λαό φιννικής καταγωγής, ωστόσο οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι ελάχιστες για την εξαγωγή συμπερασμάτων.

²⁹ Ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε τέτοιες φήμες, *Ηθικά Νικομάχεια*, 7.5 (1148b). Ο Στράβων εκφράζει μεγαλύτερη βεβαιότητα για την αξιοπιστία τους, 4.5.4 και κυρίως 7.3.6.

παράδειγμα ο Σκύθης βασανιστής από τις *Θεσμοφοριάζουσες* του Αριστοφάνη. Η αλήθεια είναι ότι η εικόνα των Σκύθων ως ιδιαίτερα αιμοδιψών πολεμιστών αντανακλάται και στον Ηρόδοτο,³⁰ ο οποίος περιγράφει λεπτομερώς την βανανυσότητα που επιδείκνυαν απέναντι στους νεκρούς εχθρούς τους. Χαρακτηριστικά αναφέρει πως έπιναν το αίμα του πρώτου νεκρού που σκότωναν στη μάχη στα πλαίσια μιας διαβατήριας τελετής, για να γίνουν ολοκληρωμένοι πολεμιστές.³¹

Συμπεράσματα

Σε αυτό το μέρος θέλω να εκφράσω ορισμένες σκέψεις που αφορούν γενικά τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε, κατά τη γνώμη μου, να αντιμετωπίζεται το φαινόμενο του κανιβαλισμού στην έρευνα.

Πρώτα απ' όλα, οφείλουμε να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί απέναντι σε μαρτυρίες για περιστατικά κανιβαλισμού, ειδικά όταν προέρχονται από την περίοδο της αποικιοκρατίας. Τέτοιες μαρτυρίες έχουν πολλές φορές τις ρίζες τους σε ξενοφοβικά στερεότυπα και έχουν στόχο να δαιμονοποιήσουν άλλους λαούς με να τους αποδίδουν συμπεριφορές που θεωρούνται απαγορευμένες. Δεν είναι τυχαίο που οι αναφορές σε κανιβαλισμό συνοδεύονται συχνά από κατηγορίες για σεξουαλική διαστροφή, όπως αιμομιξία.³²

Όταν διαθέτουμε ισχυρές ενδείξεις, οφείλουμε να μην ερμηνεύουμε τον κανιβαλισμό μέσα από μια δυτικοκεντρική οπτική αντιμετωπίζοντας τους ανθρωποφάγους ως κατώτερους πολιτισμικά από εμάς. Αντίθετα, πρέπει να έχουμε συνείδηση της πολυπλοκότητας του φαινομένου και να εξετάζουμε την τελετουργική/μαγική διάσταση της ανθρωποφαγίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο συσχετισμός που επισημαίνει ο Ηρόδοτος με τη λατρεία των προγόνων στους Ισσηδόνες.

Τέλος, πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί απέναντι σε θεωρίες που έχουν ερμηνεύσει ενδείξεις για κανιβαλισμό ως σύμπτωμα κοινωνικής κατάρρευσης. Εξέχον παράδειγμα το βιβλίο του Jared Diamond *How Societies Choose to Fail or Succeed*, το οποίο χαρακτηρίζεται από μια έντονη τάση για καταστροφολογία. Στο βιβλίο αυτό ο Diamond διατείνεται πως το νησί του Πάσχα υπέστη μια πληθυσμιακή κατάρρευση πριν από την άφιξη των Ευρωπαίων στο νησί. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι κάτοικοι του νησιού οδηγήθηκαν στο χάος και στον κανιβαλισμό, λόγω ενός λιμού που ξέσπασε μετά την αλόγιστη καταστροφή των φυσικών πόρων του νησιωτικού τους περιβάλλοντος.³³ Δεν θα αναφερθώ εδώ σε όλα τα μεθοδολογικά σφάλματα στα οποία έχει υποπέσει ο διάσημος επιστήμονας, για να καταλήξει στο

³⁰ Για τους Σκύθες στον Ηρόδοτο βλ. F. Hartog, *The Mirror of Herodotus: The Representation of Other in the Writing of History* (μτφρ. J. Lloyd), Berkeley, University of California Press, 2009, ιδίως τις σελίδες 156-172 για τις βάνανσες πρακτικές τους.

³¹ Ηρόδ. 4.64. και Hartog 2009, σ. 168.

³² Βλ. σημ. 4 και 5.

³³ J. Diamond, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, Νέα Υόρκη, Viking Press, 2005, σ. 118.

συγκεκριμένο συμπέρασμα.³⁴ Αυτό που έχει σημασία εδώ είναι πως δεν έχει επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά η ύπαρξη κανιβαλισμού στο νησί του Πάσχα.³⁵ Επιπλέον, η ανθρωποφαγία συναντάται σε αρκετές πολυνησιακές κοινωνίες ως πολιτισμικό φαινόμενο. Επομένως, μάλλον έτσι θα πρέπει να ερμηνευτεί και στο νησί του Πάσχα εφόσον αποδειχτεί υπήρξε. Η επιλογή του Diamond να θεωρεί πως ο κανιβαλισμός μπορεί να εμφανιστεί μόνο υπό ακραίες συνθήκες αποκαλύπτει μια ακόμη πλευρά της δυτικής φαντασίωσης για τον κανιβαλισμό, την αντίληψη πως αν σε μια περίοδο κρίσης δεν υπάρχουν οι αρμόδιοι κρατικοί μηχανισμοί, οι άνθρωποι είναι καταδικασμένοι να φάνε ο ένας τον άλλο.³⁶

Νικήτας Κούρκουλος-Αρδίτης
Μεταπτυχιακός φοιτητής Αρχαίας Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Βιβλιογραφία

Κούρκουλος Ν., *Ουελελέ: Ανάλεκτα από τον Τέταρτο Κόσμο*, Αθήνα, Στάσει Εκκίπτοντες, 2024.

Arens W., *The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthropophagy*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1979.

Asheri D.- Lloyd A.- Corcella A., *A Commentary on Herodotus Books I-IV*, Oxford University Press, 2007.

Cartledge P., *Greeks: A Portrait of Self and Others*, Oxford University Press, 1993.

Diamond J., *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, Νέα Υόρκη, Viking Press, 2005.

Hartog F., *The Mirror of Herodotus: The Representation of other in Antiquity*, Berkeley, University of California Press, 2009.

How W.W.- Wells J., *A Commentary on Herodotus*, Oxford University Press, 1912.

³⁴ Οι θεωρίες του Diamond συνάντησαν αντιδράσεις από τη στιγμή της δημοσίευσης του βιβλίου του. Ειδικά η θεωρία της οικοκτονίας (ecocide) στο νησί του Πάσχα αποδομείται εξαιρετικά στο άρθρο T.L. Hunt- C.P. Lipo, «Ecological Catastrophe, Collapse and the Myth of Ecocide on Rapa Nui (Easter Island)», *Questioning Collapse* (επιμ. P.A. McAnany- N. Yoffee), Cambridge University Press, 2010, σ. 21-44. Βλ. επίσης Ν. Κούρκουλος, *Ουελελέ: Ανάλεκτα από τον Τέταρτο Κόσμο*, Αθήνα, Στάσει Εκκίπτοντες, 2024, σ. 153-188.

³⁵ S. McLaughlin, «Cannibalism and Easter Island: Evaluation, Discussion of Probabilities, and Survey of the Literature on the Subject», *RNJ* 19 (2005), σ. 44. Παρ' ότι ο McLaughlin παραδέχεται πως δεν μπορεί να αποδειχτεί αρχαιολογικά ότι υπήρχε κανιβαλισμός στο νησί του Πάσχα, υπονοεί πως αυτό είναι βέβαιο, αφού το νησί επλήγη από σιτοδεία! "It does not require a quantum leap at all to hypothesize that cannibalism occurred if for no other reason than the need for food. This is, alas, what humans do either out of aggression or desperation or both".

³⁶ Κούρκουλος 2024, σ. 167.

Hunt T.L.- Lipo C.P., «Ecological Catastrophe, Collapse and the Myth of Ecocide on Rapa Nui (Easter Island)», *Questioning Collapse: Human Resilience, Ecological Vulnerability and the Aftermath of Empire* (επιμ. McAnany P.A.- Yoffee N.), Cambridge University Press, 2010, σ. 21-44

Jacoby F., «ΓΕΝΕΣΙΑ. A Forgotten Festival of the Dead», *Classical Quarterly* τ. 38 αρ. 3/4 (1944), σ. 65-75.

King C.R., «The (Mis)uses of Cannibalism in Contemporary Cultural Critique», *Diacritics* τ. 30 αρ.1 (2000), σ. 106-123.

Mallory J.P.- Murphy E.M., «Herodotus and the Cannibals», *Antiquity* τ. 74 (2000), σ. 388-394.

McLaughlin S., «Cannibalism and Easter Island: Evaluation, Discussion of Probabilities, and Survey of the Literature on the Subject», *Rapa Nui Journal* τ. 19 (2005), σ. 30-50.

Rudenko S., *Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1970.

Thomas R., *Herodotus in Context: Ethnography, Science and the Art of Persuasion*, Cambridge University Press, 2000.

Watson K.L., *Insatiable Appetites: Colonial Encounters with Cannibals in the North Atlantic World*, New York University Press, 2015.

Weimer C., *Eating People Is Might: Power and the Representation of Anthropophagy in Antiquity*, Νέα Υόρκη, City University of New York (διδακτορική διατριβή), 2022.

Πρωτογενείς πηγές

Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περί Χριστιανών*

Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*

Αντιφών, *Περί ἀληθείας*

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*

Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες*

Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*

Όμηρος, *Όδύσσεια*

Πλούταρχος, *Περί τῆς Ηροδότου κακοηθείας*

Σούδα λ. *Ηρόδοτος*

Στράβων, *Γεωγραφικά*

**Υιοθετώντας την ταυτότητα του «Άλλου»: εξιθαγενισμένοι
Ευρωπαίοι στην Αμερική κατά τον 16^ο αιώνα. Η περίπτωση του
Γκονθάλο Γκερέρο**

Οι «λευκοί ινδιάνοι». Η ανάδυση μιας υβριδικής ταυτότητας

Κατά τον 16^ο αιώνα, ειδικά δε κατά το πρώτο ήμισυ, και ενόσω η κατάκτηση της Αμερικής βρισκόταν ακόμα εν εξελίξει, έχουν καταγραφεί αρκετές περιπτώσεις Ευρωπαίων που αφού ήρθαν σε επαφή με τις ιθαγενείς κοινωνίες,¹ στη συνέχεια εντάχθηκαν σ' αυτές, υιοθετώντας τη γλώσσα, τον τρόπο ζωής, κάποιες φορές ακόμα και τη θρησκεία τους, και πέρασαν εκεί μεγάλο μέρος ή ακόμα και το υπόλοιπο της ζωής τους. Μέσα από τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα σ' αυτούς τους λευκούς και τους ιθαγενείς, διαμορφώθηκε μια νέα πολιτισμική ταυτότητα, αυτή του «λευκού Ινδιάνου»,² που αντιπροσωπεύει μια άλλη πλευρά της κοινωνικής πραγματικότητας του Νέου Κόσμου, λιγότερο μελετημένη από την ιστορική έρευνα και συνήθως απούσα από την επίσημη ιστορική μνήμη – μια απουσία που επίσης αντανάκλα τις αντιθέσεις μέσα από τις οποίες δημιουργήθηκε η αποικιακή κοινωνία. Ένας βασικός λόγος που το θέμα αυτό δεν έχει απασχολήσει συστηματικά την ιστορική έρευνα είναι ασφαλώς η κατάσταση των πηγών, οι οποίες συνήθως παρουσιάζουν μια ασαφή και συγκεχυμένη εικόνα.³ Λίγες περιπτώσεις είναι κάπως καλύτερα τεκμηριωμένες, ενώ για πολλές άλλες διαθέτουμε μόνο αποσπασματικές ή και εντελώς αόριστες αναφορές.⁴ Επομένως, είναι και εξαιρετικά δύσκολο για την έρευνα να καταλήξει σε μία πλήρη και ακριβή ανάλυση και τυπολογία του φαινομένου, παρότι επρόκειτο για ένα φαινόμενο με σημαντική έκταση (λαμβάνοντας υπόψη το μέγεθος του λευκού πληθυσμού στην Αμερική του 16^{ου} αιώνα). Έτσι, οι περισσότεροι από αυτούς τους «λευκούς Ινδιάνους» παραμένουν «άνθρωποι χωρίς όνομα», καθότι δεν αποτελούσαν και το πλέον προσφιλές θέμα για τους συγγραφείς της εποχής τους, από τη στιγμή που δεν ταίριαζαν ιδιαίτερα στο κυρίαρχο αφήγημα της ανωτερότητας του

¹ Επρόκειτο κυρίως για Ισπανούς και Πορτογάλους, χωρίς όμως να λείπουν οι αναφορές και σε Γάλλους ή Ιταλούς, καθώς και – σπανιότερα – σε Άγγλους και Ολλανδούς. L. Avonto, *Blancos salvajes. Rebeldía y utopía popular en la América de la Conquista*, Μέριδα Βενεζουέλα, Siembraviva Ediciones, 2005, σ. 17-24.

² Avonto 2005, σ. 7.

³ Avonto 2005, σ. 8-16.

⁴ Για παράδειγμα, ο Γασπάρ ντε Καρβαχάλ (Gaspar de Carvajal), στο χρονικό του, που περιγράφει το ταξίδι της πρώτης ισπανικής αποστολής που διέσχισε τον Αμαζόνιο από τις πηγές μέχρι τις εκβολές του, το 1542, αναφέρει ότι σε κάποιο σημείο του ποταμού οι Ισπανοί συνάντησαν μερικούς ιθαγενείς, οι οποίοι τους είπαν ότι εκεί κοντά «υπήρχαν πολλοί χριστιανοί [...] ότι ανάμεσά τους υπήρχαν και δυο λευκές γυναίκες, και ότι άλλοι είχαν πάρει ινδιάνες και είχαν και παιδιά μαζί τους». Ο Καρβαχάλ πιθανολογεί ότι επρόκειτο για τους επιζώντες μιας αποστολής που είχε χαθεί το 1531. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δε μπορεί να εξακριβωθεί, και έτσι τίποτα περισσότερο δε γνωρίζουμε για αυτούς. Γασπάρ ντε Καρβαχάλ, Πεδράριας ντε Αλμέστο, *Ελδorado. Αγκίρε, η μάστιγα του Θεού* (μτφ. Ν. Σώτηρα), Αθήνα, Στοχαστής, 1997, σ. 75.

χριστιανικού πολιτισμού και της «παραδειγματικότητας της ευρωπαϊκής κοινωνικής οργάνωσης».⁵

Οι άνθρωποι αυτοί, τις πιο πολλές φορές, προσέγγισαν τους ιθαγενείς ευρισκόμενοι υπό το καθεστώς ειδικών ή οριακών συνθηκών, ως ναυαγοί, εξόριστοι, λιποτάκτες, στασιαστές, ανυπότακτοι ή φυγάδες από το νόμο.⁶ Αν και σχεδόν ποτέ αυτοί οι ίδιοι δεν πήραν το λόγο για να μας εξηγήσουν την απόφασή τους, στη συμπεριφορά τους θα μπορούσαμε ίσως να διακρίνουμε μία έλλειψη ικανοποίησης, ή ένα είδος δυσφορίας και αμφισβήτησης απέναντι στην κοινωνία από την οποία προέρχονταν, καθώς κι ένα αίσθημα ανεκπλήρωτων προσδοκιών από τη μέχρι τότε πορεία της ζωής τους. Ένα τέτοιο συμπέρασμα ενισχύεται και από το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς αρνήθηκαν, ενώ είχαν τη δυνατότητα, να επιστρέψουν στην «πολιτισμένη» κοινωνία.⁷ Κάποιοι μάλιστα έφτασαν στο σημείο να πολεμήσουν, στο πλευρό των ιθαγενών, εναντίον των συμπατριωτών τους.⁸ Πέρα από τα ιδιαίτερα προσωπικά κίνητρα του καθενός και τις συγκεκριμένες περιστάσεις που τον έφεραν σε πιο στενή επαφή με τους ιθαγενείς, το φαινόμενο αυτών των «λευκών Ινδιάνων» θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως μία εκδήλωση κοινωνικής δυσaráσκειας, ή ως απόρριψη της κυρίαρχης ευρωπαϊκής κουλτούρας, έστω και με τρόπο έμμεσο ή με μια λανθάνουσα μορφή, χωρίς να αποκλείεται και η ρητή καταγγελία και εναντίωση στις ευρωπαϊκές αξίες.⁹ Όλες σχεδόν οι τεκμηριωμένες περιπτώσεις αφορούν σε άτομα προερχόμενα από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.¹⁰ Αν και επρόκειτο για ένα ετερογενές πλήθος, η πλέον πολυάριθμη ομάδα ανάμεσά τους είναι αυτή των «ανθρώπων της θάλασσας» (όσοι συνδέονταν με το ναυτικό επάγγελμα και γενικότερα με τον κόσμο των θαλάσσιων ταξιδιών της εποχής). Πιθανότατα, η ιδιαίτερη κουλτούρα των «ανθρώπων της θάλασσας» - μία υποκατηγορία της ευρύτερης λαϊκής κουλτούρας της εποχής - διευκόλυνε την επαφή τους με την «ετερότητα» που αντιπροσώπευαν οι ιθαγενείς κοινωνίες. Από την άλλη, ο Νέος Κόσμος αντιπροσώπευε μια μεγάλη και ανοιχτή υπόσχεση για την πραγματοποίηση κάθε είδους οραμάτων, ατομικών ή συλλογικών, πολιτικών ή θρησκευτικών, τροφοδοτώντας ταυτόχρονα τη διαμόρφωση της σύγχρονης «ουτοπίας», στις

⁵ Avonto 2005, σ. 15.

⁶ Avonto 2005, σ. 17-34.

⁷ Ακόμα κι αν είχαν διαπράξει κάποιο σοβαρό αδίκημα, επιστρέφοντας θα λάμβαναν σημαντική ανταμοιβή για τις πολυτίμες υπηρεσίες που θα προσέφεραν στη συνέχεια, ως διερμηνείς και οδηγοί αποστολών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο βασιλιάς Μανουέλ Α΄ υποσχόταν χάρη και αμοιβή πεντακοσίων δουκάτων σε όποιον καταδικασμένο και εξορισμένο για έγκλημα επέστρεφε στην Πορτογαλία με χρήσιμες πληροφορίες για τα εδάφη της Βραζιλίας. Στο ίδιο, σ. 24-29, 55-58, 61-62, 135-136.

⁸ Τέτοια είναι και η περίπτωση τουλάχιστον πενήντα ισπανών και μιγάδων στρατιωτών, που αυτομόλησαν στους ιθαγενείς, εκπαιδεύοντάς τους και στη χρήση των πυροβόλων όπλων, κατά τη διάρκεια των πολέμων της Αραουκανίας, στα εδάφη της σημερινής Χιλής, σύμφωνα με τα όσα γράφει στο έργο του, που ολοκληρώθηκε το 1614, ο Νάχερα (Nájera), χρονικογράφος και αξιωματούχος της ισπανικής διοίκησης. Alonso González de Nájera, *Desengaño y reparo de la guerra del Reino de Chile*, Imprenta Ercilla, Σαντιάγο της Χιλής, 1889, σ. 117-122.

⁹ Σύμφωνα με μια μαρτυρία των αρχών του 17^{ου} αιώνα, ο ισπανός ιερέας Χουάν Μπάρμπα (Juan Barba) όχι μόνο επέλεξε να ζήσει με τους ιθαγενείς, αλλά και «βλασφημούσε αυτός ο αποστάτης κληρικός τη Θεία Λειτουργία και τα Μυστήρια, κηρύσσοντας στους Ινδιάνους ενάντια στην πίστη μας, και λέγοντάς τους ότι η βάρβαρη ζωή τους ήταν η καλύτερη και η αληθινή». Παρατίθεται στο Avonto 2005, σ. 51-52.

¹⁰ Avonto 2005, σ. 58-66.

διάφορες παραλλαγές της.¹¹ Σε αυτό το πλαίσιο, η ενσωμάτωση στην κοινωνία του «άλλου» μπορούσε να αποτελέσει μια εναλλακτική λύση στην αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής ή στην ανάγκη απόδρασης από ένα καταπιεστικό κοινωνικό περιβάλλον. Άλλωστε, όσοι αποφάσιζαν να περάσουν τον Ατλαντικό δεν έψαχναν όλοι το ίδιο πράγμα. Ασφαλώς, ένα σημαντικό κίνητρο ήταν η φιλοδοξία του πλουτισμού και της κοινωνικής ανόδου, συχνά όμως αυτό συνυπήρχε με την επιδίωξη ενός διαφορετικού τρόπου ζωής, ίσως πιο αρμονικού και ειρηνικού, ενώ δεν πρέπει να παραβλέπουμε και τις πνευματικές ανησυχίες που παρακινούσαν ορισμένους. Σε κάποιους από αυτούς τους «τυχοδιώκτες» οι κοινωνίες των ιθαγενών προσέφεραν την ευκαιρία «να γίνουν στο Νέο Κόσμο κάτι που ποτέ δε θα μπορούσαν να γίνουν στην Ευρώπη».¹²

Ήδη το 1499 ο Χριστόφορος Κολόμβος, σε μια επιστολή του προς τους Καθολικούς Βασιλείς, παραπονιέται για τη λιποταξία κάποιων ανδρών του, που βρήκαν καταφύγιο στους ιθαγενείς της νήσου Εσπανιόλα (Española).¹³ Στα εδάφη της σημερινής Βραζιλίας, του Ρίο ντε λα Πλάτα και της Παραγουάης το φαινόμενο αυτό ήταν πιο έντονο και διαρκές, κάτι που οφείλεται και σε συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές που εφάρμοζαν πολλές από τις ιθαγενείς φυλές των περιοχών αυτών, που διευκόλυναν την ενσωμάτωση ενός ξένου στη ζωή της κοινότητας.¹⁴ Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι το σύστημα συγγένειας που ίσχυε μεταξύ αυτών των ιθαγενών, γνωστό ως *cuñadío*, επέτρεπε στους λευκούς που εγκαθίσταντο σ' αυτές τις κοινότητες να αποκτήσουν ένα πολύ ευρύ δίκτυο συγγενικών δεσμών, έχοντας πολλά παιδιά από πολλές γυναίκες, με αποτέλεσμα να έρθει έτσι στο φως, σε πολλές περιοχές, μια πρώτη γενιά μιγάδων. Οι σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ όλων αυτών των συγγενών, σε συνδυασμό με την κατοχή γνώσεων και δεξιοτήτων που δε διέθεταν οι ιθαγενείς, έδιναν τη δυνατότητα σε ορισμένους λευκούς, όπως ο Πορτογάλος Ramalho ή ο λεγόμενος «Bachiller» από την Cananea, να απολαμβάνουν αυξημένο κύρος και επιρροή, κάτι που τους αναδείκνυε και σε διαμεσολαβητές μεταξύ των δύο κόσμων, των ιθαγενών και των Ευρωπαίων, είτε επρόκειτο για τη σύναψη μιας στρατιωτικής συμμαχίας είτε για το εμπόριο (κάποιες φορές και το δουλεμπόριο).¹⁵ Ορισμένοι από αυτούς έζησαν στην «άλλη πλευρά», δηλαδή με τους ιθαγενείς, έως το τέλος της ζωής τους, ενώ κάποιοι επέστρεψαν στις τάξεις των Ευρωπαίων, προσφέροντας τις υπηρεσίες τους ως διερμηνείς και οδηγοί σε διάφορες αποστολές, όπως αυτές που οργάνωσε ο Sebastián Caboto (Βενετός στην υπηρεσία της Ισπανίας) από το 1527 και έπειτα, αναζητώντας το «ασημένιο βουνό», στο οποίο αναφερόταν ένας ιθαγενικός μύθος.¹⁶ Αυτός ο μύθος, ιδιαίτερα διαδεδομένος στο Λα Πλάτα και τις γύρω περιοχές, συγχωνεύτηκε εύκολα με τις παραστάσεις που έφεραν στο δικό

¹¹ Βλ. σχ. F. Cantú, «América y utopía en el siglo XVI», *Cuadernos de Historia Moderna Anejos* 2002, I, σ. 45-64.

¹² Avonto 2005, σ. 57.

¹³ Avonto 2005, σ. 38.

¹⁴ Avonto 2005, σ. 26-29.

¹⁵ Κάποιοι, μάλιστα, όπως ο Ramalho και ο επίσης Πορτογάλος Diogo Alvares ή Caramuru (για τους ιθαγενείς), απέκτησαν τόση ισχύ, ώστε να μπορούν να διαπραγματεύονται επί ίσοις όροις ακόμα και με τις αποικιακές αρχές. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Alvares ή Caramuru – αν και αρχικά ήταν συνεργάτης των Γάλλων – κατάφερε να του παραχωρηθούν επισήμως γαίες, το 1534, από τις πορτογαλικές αρχές, ως ανταμοιβή για τη συνεργασία του. Ο Ramalho απέκτησε το 1553, εκτός από γαίες, και τοπικό κυβερνητικό αξίωμα από την πορτογαλική διοίκηση. Avonto 2005, σ. 187- 224.

¹⁶ Avonto 2005, σ. 145-169.

τους φανταστικό οι κονκισταδόρες (conquistadores).¹⁷ Μέσα από την ανάμειξη στοιχείων του ευρωπαϊκού φανταστικού με τις ιθαγενικές αφηγήσεις σχηματίστηκε μια νέα αφήγηση, καθώς και μια νέα φανταστική γεωγραφία, σχετικά με τα «αμύθητα πλούτη» της ηπειρωτικής ενδοχώρας. Ορισμένοι Ευρωπαίοι που ζούσαν ανάμεσα στους ιθαγενείς, όπως ο Enrique Montes, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω διάδοση αυτού του υβριδικού μύθου, που παρακίνησε την προετοιμασία νέων αποστολών για την ανακάλυψη του «ασημένιου βουνού».

Όλες αυτές οι περιπτώσεις αποκαλύπτουν μια διαδικασία πολιτισμικής αφομοίωσης, με αντίστροφη φορά, σε σχέση με την κυρίαρχη πραγματικότητα της εποχής, την αφομοίωση δηλαδή των ιθαγενών λαών στον πολιτισμό των Ευρωπαίων. Η πιο χαρακτηριστική ιστορική φιγούρα-σύμβολο του κυρίαρχου μοντέλου πολιτισμικής αφομοίωσης είναι ίσως η Μαλίντσε (Malinche ή Malintzin, η Doña Marina για τους Ισπανούς),¹⁸ μια γυναίκα που προερχόταν από τα ανώτερα στρώματα της ιθαγενούς κοινωνίας του Μεξικού, πουλήθηκε από την οικογένειά της σε κάποιους εμπόρους και κατέληξε, ως σκλάβα ή υπηρέτρια, στους άρχοντες (κασίκους) μιας επαρχίας των Μάγια, οι οποίοι τη δώρισαν στον Ερνάν Κορτές, τον κατακτητή του Μεξικού, στο πλευρό του οποίου παρέμεινε σε όλες τις εκστρατείες του, ως διερμηνέας και ερωμένη του, προσφέροντας στους Ισπανούς πολύτιμες υπηρεσίες, σε ό, τι αφορά την επικοινωνία τους με τους υπηκόους της αυτοκρατορίας των Αζτέκων, αλλά και με τον ίδιο τον αυτοκράτορα Μοκτεσούμα.

Η περίπτωση του Γκονθάλο Γκερέρο

Τον Μάρτιο του 1511 ένα ισπανικό πλοίο ναυάγησε στα ανοιχτά της Τζαμάικα.¹⁹ Ύστερα από δύο εβδομάδες μέσα σε μια βάρκα, χωρίς προμήθειες, παρασυρμένοι από τα θαλάσσια ρεύματα της Καραϊβικής, όσοι από τους ναυαγούς επέζησαν, έφτασαν τελικά στις ακτές της χερσονήσου του Γιουκατάν, στο σημερινό Μεξικό, ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του πολιτισμού των Μάγια, που τότε βρίσκονταν σε μια περίοδο έντονων εσωτερικών συγκρούσεων.²⁰ Ήταν οι πρώτοι Ισπανοί που έρχονταν

¹⁷ Σχετικά με τις διανοητικές αποσκευές των Ισπανών, ειδικά, κατακτητών βλ. F. Carmona Fernández, «Conquistadores, utopía y libros de caballería», *Revista de Filología Románica* τ. 10, Μαδρίτη, Editorial Complutense, 1993, σ. 11-29.

¹⁸ Σχετικά με τη Μαλίντσε και τη σημασία της συνεισφοράς της για την ευόδωση των ισπανικών σχεδίων, βλ. L. Barjau, «Malintzin en medio de la Conquista», *Historias. Revista de la Dirección de Estudios Históricos* τ. 92 (2015) septiembre-diciembre, σ. 19-36.

¹⁹ Σχετικά με τις συνθήκες του ναυαγίου και την τύχη των επιζώντων, βλ. G. Consuelo Salgado, Gonzalo Guerrero, *Jerónimo de Aguilar y los indígenas de Yucatán: la percepción del "otro"*, Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo (διπλωματική εργασία), 2010, σ. 95-125. Επίσης, L. Barjau, *Náufragos españoles en tierra maya: reconstrucción del inicio de la invasión*, Instituto Nacional de Antropología e Historia, México, 2011, σ. 49-53.

²⁰ Ο πολιτισμός των Μάγια, την εποχή της άφιξης των Ισπανών, βρισκόταν σε περίοδο κάμψης. Οι μεγάλες πόλεις και τα επιβλητικά λατρευτικά κέντρα είχαν εγκαταλειφθεί από καιρό, ενώ πολιτικά κυριαρχούσαν οι έριδες ανάμεσα σε πολλές μικρές τοπικές ηγεμονίες. Ωστόσο, δεν έλειπαν τα σημάδια ανάκαμψης, ιδίως δε στο οικονομικό επίπεδο, με μια σημαντική ανάπτυξη του εμπορίου, τόσο δια ξηράς όσο και δια θαλάσσης. Το γεγονός ότι οι Μάγια μιλούσαν όλοι μία κοινή γλώσσα, ήταν ένας παράγοντας που διευκόλυνε τις οικονομικές και πολιτισμικές ανταλλαγές στο χώρο της χερσονήσου του Γιουκατάν. Βλ. Consuelo Salgado 2010, σ. 49-62.

σε επαφή με τους Μάγια, καθώς καμία ισπανική αποστολή δεν είχε κατευθυνθεί μέχρι τότε προς τις περιοχές αυτές.

Σχετικά με το πώς εξελίχθηκε αυτή η πρώτη συνάντηση μεταξύ Ισπανών και Μάγια, αφηγείται ο Ισπανός χρονικογράφος του 16^{ου} αιώνα Διέγο ντε Λάντα:

«Αυτοί οι κακόμοιροι πέσαν στα χέρια ενός κακού κασίκου που θυσίασε το Βαλδίβια κι άλλους τέσσερις στα είδωλα και στη συνέχεια παρέθεσε συμπόσια (με το κρέας τους) στο λαό κι άφησε τον Αγιλάρ και τον Γκερέρο και πέντε έξι άλλους για να παχύνουν κι αυτοί γκρέμισαν τον τοίχο της φυλακής και το σκάσανε σε κάτι βουνά. Και συναπαντήθηκαν μ' άλλον ηγεμόνα, εχθρό του πρώτου και πιο σπλαχνικό, που τους μεταχειρίστηκε σα σκλάβους. Κι αυτός που διαδέχθηκε τον ηγεμόνα εκείνο τους φέρθηκε μεγαλόψυχα, όμως αυτοί πεθάνανε από τις κακουχίες κι απομείνανε μόνον οι Χερόνιμο ντε Αγιλάρ και Γκονθάλο Γκερέρο από τους οποίους ο Αγιλάρ ήταν καλός χριστιανός και είχε μαζί του το βιβλίο των ωρών κι έτσι γνώριζε το εορτολόγιο. Και σώθηκε με την άφιξη του μαρκησίου Ερνάντο Κορτές, τη χρονιά του 1519, ενώ ο Γκερέρο, καθώς ήξερε καλά τη γλώσσα, πήγε στο *Τσεκτεμάλ*, που είναι η Σαλαμάνκα του Γιουκατάν κι εκεί τον υποδέχθηκε ένας ηγεμόνας της περιοχής [...], ο οποίος τον επιφόρτισε με τα στρατιωτικά όπου και διέπρεψε, νικώντας πολλές φορές τους εχθρούς του αφέντη του και ορμηνεύοντας τους ινδιάνους να πολεμούν, [...] και μ' αυτά, καθώς και με το να συμπεριφέρεται σαν ινδιάνος, κέρδισε πολύ σε υπόληψη και τον παντρέψανε με μιαν πολύ αρχοντικής καταγωγής γυναίκα με την οποία έκανε παιδιά. Γι' αυτό και δε δοκίμασε ποτέ να σωθεί, όπως έκανε ο Αγιλάρ, αλλά προτιμούσε να περιποιείται το κορμί του [...] όπως οι ινδιάνοι και δεν είναι απίστευτο το ότι έγινε ειδωλολάτρης σαν κι αυτούς».²¹

Το 1517 οργανώθηκε η πρώτη ισπανική αποστολή για την εξερεύνηση του Γιουκατάν.²² Οι Ισπανοί, σε δύο περιπτώσεις, συγκρούστηκαν με τους Μάγια και ηττήθηκαν. Σε κάποιες πηγές αναφέρεται ότι στις συγκρούσεις αυτές συμμετείχε και ο Γκερέρο, εναντίον των συμπατριωτών του, αποκαλούμενος για τον λόγο αυτό, από τον χρονικογράφο Φερνάντεθ ντε Οβιέδο, «προδότης» και «αποστάτης». Δε μπορεί, ωστόσο, να εξακριβωθεί, αν πράγματι συμμετείχε και ποιος ήταν ο ρόλος του στα γεγονότα αυτά.²³

Το 1519 έφτασε στις ακτές του Γιουκατάν ο Ερνάν Κορτές με το στόλο του.²⁴ Εκεί πληροφορήθηκε από τους ιθαγενείς διερμηνείς του για την ύπαρξη Ισπανών, επιζώντων ενός ναυαγίου, στην ενδοχώρα της χερσονήσου. Τότε συνέταξε μια επιστολή γι' αυτούς, και έστειλε ορισμένους ιθαγενείς να τους την παραδώσουν και να τους οδηγήσουν στην ακτή, όπου θα τους περίμεναν τα ισπανικά πλοία, στέλνοντας επίσης και λύτρα για την απελευθέρωσή τους, εφόσον θα βρίσκονταν

²¹ Διέγο ντε Λάντα, *Ο πολιτισμός των Μάγια. Εξιστόρηση των πραγμάτων του Γιουκατάν* (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Ν. Πρατσίνης), Αθήνα, Στοχαστής, 1989, σ. 71-72.

²² I. Clendinnen, *Ambivalent Conquests. Maya and Spaniard in Yucatan, 1517-1570*, Cambridge University Press, 2003, σ. 4-14.

²³ Consuelo Salgado 2010, σ. 126-130. Barjau 2015, σ. 86-87.

²⁴ Consuelo Salgado 2010, σ. 86-90.

πιθανότατα σε καθεστώς αιχμαλωσίας. Οι ιθαγενείς αγγελιοφόροι βρήκαν τον Αγιλάρ, κι αυτός έτρεξε να ειδοποιήσει τον Γκερέρο. Όμως ο Γκερέρο αρνήθηκε να γυρίσει πίσω, απαντώντας στον Αγιλάρ ως εξής, σύμφωνα με την αφήγηση του Μπερνάλ Ντίαθ ντελ Καστίγιο:

«Αδερφέ Αγιλάρ, εγώ είμαι παντρεμένος και έχω τρία παιδιά, και με έχουν για κασίκο και αρχηγό στον πόλεμο. Πηγαίνετε στην ευχή του Θεού, καθότι εγώ έχω βαμμένο το πρόσωπό μου και τρυπημένα τα αυτιά μου. Τι θα πουν για μένα οι Ισπανοί όταν θα με δουν έτσι; Και βλέπεις τα παιδάκια μου, τι όμορφα που είναι». [...]. Και ο Αγιλάρ ξανάρχισε να λέει στον Γκονθάλο να σκεφτεί πως ήταν χριστιανός, και πως δε θα έχανε την ψυχή του για μια ινδιάννα. Και αν το έκανε για τη γυναίκα και τα παιδιά, να τους πάρει μαζί του αφού δεν ήθελε να τους αφήσει. Και με άλλα περισσότερα που του είπε και τον προειδοποίησε, δε θέλησε αυτός να έρθει».²⁵

Με την έναρξη των συστηματικών προσπαθειών για την κατάκτηση του Γιουκατάν, το 1527, ο Francisco de Montejo, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του, επιχειρεί εκ νέου να επαναφέρει τον Γκερέρο στις τάξεις των Ισπανών, πιστεύοντας ότι θα μπορούσε να τους προσφέρει πολύτιμη βοήθεια, ως διερμηνέας και γνώστης της περιοχής, και για το σκοπό αυτό του υπόσχεται σπουδαία ανταμοιβή. Ο Γκερέρο απορρίπτει ξανά την πρόσκληση, προσθέτοντας, σύμφωνα με τον Οβιέδο, ότι παραμένει φίλος των Ισπανών.²⁶

Η εκστρατεία για την κατάληψη του Γιουκατάν αποτυγχάνει, και το 1535 ο Montejo αναγκάζεται να αποχωρήσει ηττημένος.²⁷ Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο Γκερέρο έπαιξε σημαντικό ρόλο στη νίκη των Μάγια, μαθαίνοντάς τους να χρησιμοποιούν ευρωπαϊκές τακτικές στο πεδίο της μάχης. Υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις για κάτι τέτοιο, αλλά όχι ρητές αποδείξεις.²⁸

Την Άνοιξη του 1536 οι Μάγια επιχειρούν να εκδιώξουν τους Ισπανούς από κάποιες περιοχές της σημερινής Ονδούρας. Στο πλευρό των τοπικών ηγεμόνων (κασίκων) βρίσκεται και ένας σημαντικός αριθμός πολεμιστών από το Γιουκατάν, μεταξύ αυτών και ο Γκερέρο. Αρχικά οι Ισπανοί βρίσκονται σε δεινή θέση, αλλά καταφθάνουν ενισχύσεις από το στρατό του Πέδρο ντε Αλβαράδο, μαζί με κάποιες συμμαχικές φυλές ιθαγενών. Οι Μάγια τελικά ηττώνται και ο Γκερέρο σκοτώνεται στη μάχη, τουλάχιστον σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός από τους κασίκους που αιχμαλώτισαν οι Ισπανοί.²⁹

Καθώς οι πηγές που αναφέρονται στον Γκερέρο μας δίνουν λίγα στοιχεία – χωρίς να συμφωνούν και πάντα μεταξύ τους³⁰ – η περίοδος της ζωής του με τους Μάγια

²⁵ Bernal Díaz del Castillo, *Historia verdadera de la Conquista de la Nueva España*, edición de Miguel León-Portilla, Crónicas de América 2, editor digital: Himali, 2016, κεφάλαιο XXVII, σ. 165-166.

²⁶ Consuelo Salgado 2010, σ. 164-174.

²⁷ Clendinnen 2003, σ. 20-29.

²⁸ Consuelo Salgado 2010, σ. 174-192.

²⁹ Consuelo Salgado 2010, σ. 192-200.

³⁰ Μία σημαντική διαφωνία μεταξύ των πηγών αφορά το αν πράγματι ο Αγιλάρ μπόρεσε να βρει τον Γκερέρο και να τον ενημερώσει για την άφιξη του Κορτές στο Γιουκατάν, το 1519. Ο Γκόμαρα, που

κινείται κάπου ανάμεσα στην ιστορία και το μύθο.³¹ Κάποιοι έχουν αμφισβητήσει ακόμα και την ύπαρξή του ως ιστορικό πρόσωπο.³² Πάντως, οι Ισπανοί χρονικογράφοι της Κατάκτησης μας έχουν παραδώσει γι' αυτόν μια αφήγηση που, μέσα από τις διαφορετικές εκδοχές της, δεν παύει να «εξεικονίζει μια από τις δυνατές παραλλαγές της σχέσης με τον άλλο».³³ Πρόκειται, ωστόσο, για μια σπάνια περίπτωση, στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, όσον αφορά το βαθμό της ταύτισής του με την ιθαγενή κοινωνία και κουλτούρα. Όπως και άλλοι Ευρωπαίοι την ίδια περίοδο, όπως εν μέρει και ο σύντροφός του ο Αγιλάρ, ο Γκερέρο γνώρισε μια πολύπλοκη διαδικασία μετάβασης από μια κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα σε μια άλλη. Όμως αυτός ήρθε σε πλήρη ρήξη με την προηγούμενη ταυτότητά του, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν, και ίσως θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό συνέβη επειδή ο Γκερέρο βρήκε το δικό του Ελντοράντο (El Dorado) ανάμεσα στους Μάγια του Chetumal.

Η δεύτερη ζωή του Γκονθάλο Γκερέρο

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Γκονθάλο Γκερέρο αποτελεί, εκτός από ιστορική, και μια σημαντική λογοτεχνική φιγούρα.³⁴ Μάλιστα, περισσότερες σελίδες έχουν αφιερωθεί σ' αυτόν από τη λογοτεχνική παραγωγή, παρά από την ιστοριογραφική. Με πρωταγωνιστή τον Γκερέρο έχουν γραφτεί, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα, δώδεκα μυθιστορήματα και ένα θεατρικό έργο. Στα έργα αυτά συχνά επιχειρείται η αναπαράσταση των πιθανών συνειδησιακών διλημμάτων και της διαδικασίας μετασχηματισμού της ταυτότητας του Ισπανού conquistador, μέσα στο εκάστοτε ιδεολογικό πλαίσιο που ο κάθε συγγραφέας έχει επιλέξει όσον αφορά τη νοηματοδότηση της πολιτισμικής εκείνης συνάντησης-σύγκρουσης που αντιπροσωπεύει ο Γκερέρο ως ιστορική φιγούρα.

Ένας από τους λόγους αυτού του ενδιαφέροντος που έχει προσελκύσει ο Γκερέρο, είναι και το ότι η περίπτωσή του έχει αναχθεί σε σύμβολο της μεξικάνικης εθνικής ταυτότητας. Ο Γκονθάλο Γκερέρο έχει θεωρηθεί ο «πατέρας του mestizaje»³⁵ και έχει

πρώτος αφηγήθηκε την ιστορία αυτή, αναφέρει ότι ο Γκερέρο ενημερώθηκε, αλλά αρνήθηκε να πιστρέψει. Francisco López de Gómara, *Historia de la Conquista de México*, Κανάκας Βενεζουέλα, Biblioteca Ayacucho, 2007, σ. 29-31. Το ίδιο υποστηρίζει, όπως είδαμε, και ο Ντίαθ ντελ Καστίγιο. Díaz del Castillo 2016, σ. 165-166.. Αντίθετα, ο Λάντα αναφέρει πως ο Αγιλάρ αφηγήθηκε στον Κορτές «ότι του στάθηκε αδύνατο να ειδοποιήσει το Γκερέρο σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα». Λάντα 1989, σ. 75-76.

³¹ Για μία πιο αναλυτική επισκόπηση των αναφορών που διαθέτουμε από τις πρωτογενείς πηγές σχετικά με τον Γκερέρο, βλ. R. J. Romero, «Texts, Pre-texts, Con-texts: Gonzalo Guerrero in the Chronicles of Indies», *Revista de Estudios Hispánicos* τ. 26 αρ.3 (1992), σ. 345-367.

³² P. Braham, «El feliz cautiverio de Gonzalo Guerrero», *Hispanic Review* τ. 74 αρ.1 (2006), σ. 2.

³³ Τ. Τοντόροφ, *Η κατάκτηση της Αμερικής. Το πρόβλημα του άλλου*, Αθήνα, νήσος, 2004, σ. 294.

³⁴ Βλ. σχ. L. Cowie, «Gonzalo Guerrero: figura histórica y literaria de la Conquista de México», *Cuadernos Americanos* τ. 144 αρ.2 (2013), σ. 185-204.

³⁵ Με τον όρο «mestizaje» αναφερόμαστε στο φαινόμενο της φυλετικής και πολιτισμικής επιμειξίας και ανάμειξης. Εδώ, ειδικά, ο όρος χρησιμοποιείται με βάση το νόημα και τη σημασία του στο πλαίσιο της ιβηρικής αποικιακής κοινωνίας (Iberoamérica).

χαρακτηριστεί ως “El primer mexicano por voluntad propia” (ο πρώτος Μεξικάνος από δική του βούληση).³⁶

Η έννοια του mestizaje, έτσι όπως σχηματίζεται κατά τον 19^ο αιώνα, ως ένας από τους βασικούς άξονες στην κατασκευή του μεξικάνικου εθνικού αφηγήματος, σήμαινε την ανα-νοηματοδότηση και οικειοποίηση μιας υβριδικής-αποικιακής ταυτότητας.³⁷ Στο αρχικό αποικιακό πλαίσιο, το mestizaje λειτούργησε ως μια πρακτική θεμελιώδους σημασίας στη στρατηγική της Κατάκτησης και ως βασικό συστατικό στοιχείο των αποικιακών σχέσεων εξουσίας, καθώς εξασφάλιζε στους Ισπανούς τόσο τις αναγκαίες πολιτικές συμμαχίες όσο και ένα δίκτυο ευρύτερης κοινωνικής συναίνεσης που χρειάζονταν για την επιτυχή έκβαση των στρατιωτικών τους επιχειρήσεων και τη στερέωση των αποικιακών θεσμών.³⁸ Μετά την Ανεξαρτησία και τη συγκρότηση του μεξικάνικου εθνικού κράτους, ο Γκερέρο, σύμβολο της αντίστασης ενάντια στην Κατάκτηση, αναδεικνύεται ως ο αντίποδας της Malinche, συνώνυμου της προδοσίας, σχηματίζοντας έτσι ένα δίπολο ταυτότητας-ετερότητας, αντεστραμμένο σε σχέση με την εποχή της ισπανικής κυριαρχίας. Ωστόσο, αποτελούν εξίσου στοιχεία μιας ταυτότητας, που όπως κάθε ταυτότητα, εξελίσσεται ως ταυτότητα της ταυτότητας και της μη ταυτότητας. Ο Γκερέρο και η Μαλίντσε σηματοδοτούν εξίσου τις απαρχές του mestizaje και της ιστορικής εκείνης διαδικασίας που θα οδηγήσει στη γένεση του μεξικάνικου έθνους, μέσα από την εξέλιξη της αποικιακής κοινωνίας, σε σχέση με την οποία το νέο αυτό έθνος αποτελεί ταυτόχρονα προϊόν και άρνησή της. Στο διήγημά του *Οι δύο όχθες*, ο Κάρλος Φουέντες βάζει τον Χερόνιμο ντε Αγιλάρ να λέει: «ζαλισμένος, αντιλήφθηκα πως ο Χερόνιμο ντε Αγιλάρ δεν χρειαζόταν πια, μετέφραζε τα πάντα το διαβολεμένο θηλυκό, εκείνη η Μαρίνα, κόρη πουτάνας και πουτάνα η ίδια, είχε μάθει να μιλάει τα ισπανικά, η απατεώνισσα, η μπαμπέσα, η παλλακίδα του κατακτητή[...]. Τώρα πια δεν ήταν αποκλειστικά δική μου αυτή η γλώσσα. Τώρα ήταν δική της [...]».³⁹

Βαγγέλης Βάγιας

Κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος Ευρωπαϊκής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

³⁶ Βλ. σχ. J. de Dios González, «Gonzalo Guerrero, primer mexicano por voluntad propia», *Poema* 4, 1997.

³⁷ Βλ. σχ. G. Zermeño, «Mestizaje: arqueología de un arquetipo de la mexicanidad», *Anuario IEHS* τ. 20 (2005), σ. 43-62.

³⁸ L. Catelli, *Arqueología del mestizaje. Colonialismo y racialización*, Ediciones Universidad de la Frontera, Χιλή, 2020, σ. 85-141.

³⁹ C. Fuentes, *Η πορτοκαλιά, ή οι κύκλοι του χρόνου* (μτφρ. Ε. Γιαννοπούλου), Αθήνα, Άγρα, 2003, σ. 36.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Bernal Díaz del Castillo, *Historia verdadera de la Conquista de la Nueva España*, edición de Miguel León-Portilla, Crónicas de América 2, editor digital: HIMALI, 2016.

Alonso González de Nájera, *Desengaño y reparo de la guerra del Reino de Chile*, Σαντιάγο της Χιλής, Imprenta Ercilla, 1889.

Γασπάρ ντε Καρβαχάλ, Πεδράριας ντε Αλμέστο, *Ελδοράδο. Αγκίρε, η μάστιγα του Θεού* (μτφρ. Ντίνα Σώτηρα), Αθήνα, Στοχαστής, 1997.

Διέγο ντε Λάντα, *Ο πολιτισμός των Μάγια. Εξιστόρηση των πραγμάτων του Γιουκατάν* (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Νίκος Πρατσίνης), Αθήνα, Στοχαστής, 1989.

Francisco López de Gómara, *Historia de la Conquista de México*, Καράκας Βενεζουέλα, Biblioteca Ayacucho, 2007.

Δευτερογενής βιβλιογραφία

Avonto L., *Blancos salvajes. Rebeldía y utopía popular en la América de la Conquista*, Μέριδα Βενεζουέλα, Siembraviva Ediciones, 2005.

Barjau L., «Malintzin en medio de la Conquista», *Historias. Revista de la Dirección de Estudios Históricos*, τ. 92 (2015) septiembre-diciembre.

Barjau L., *Náufragos españoles en tierra maya: reconstrucción del inicio de la invasión*, Instituto Nacional de Antropología e Historia, Μεξικό, 2011.

Braham P., «El feliz cautiverio de Gonzalo Guerrero», *Hispanic Review* τ. 74 αρ. 1 (2006).

Cantú F., «América y utopía en el siglo XVI», *Cuadernos de Historia Moderna Anejos* 2002, I, σ. 45-64.

Catelli L., *Arqueología del mestizaje. Colonialismo y racialización*, Ediciones Universidad de la Frontera, Χιλή, 2020.

Carmona Fernández F., «Conquistadores, utopía y libros de caballería», *Revista de Filología Románica* τ. 10, Μαδρίτη, Editorial Complutense, 1993, σ. 11-29.

Clendinnen I., *Ambivalent Conquests. Maya and Spaniard in Yucatan, 1517-1570*, Cambridge University Press, 2003.

Consuelo Salgado G., *Gonzalo Guerrero, Jerónimo de Aguilar y los indígenas de Yucatán: la percepción del "otro"*, Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo (διπλωματική εργασία), 2010.

Cowie L., «Gonzalo Guerrero: figura histórica y literaria de la Conquista de México», *Cuadernos Americanos* τ. 144 αρ.2 (2013), σ. 185-204.

de Dios González J., «Gonzalo Guerrero, primer mexicano por voluntad propia», *Poema* 4, 1997.

Fuentes C., *Η πορτοκαλιά, ή οι κύκλοι του χρόνου* (μτφρ. Ε. Γιαννοπούλου), Αθήνα, Άγρα, 2003.

Romero R. J., «Texts, Pre-texts, Con-texts: Gonzalo Guerrero in the Chronicles of Indies», *Revista de Estudios Hispánicos* τ. 26 αρ.3 (1992), σ. 345-367.

Τοντόροφ Τ., *Η κατάκτηση της Αμερικής. Το πρόβλημα του άλλου* (μτφ. Κ. Καψαμπέλη), νήσος, Αθήνα, 2004.

Zermeno G., «Mestizaje: arqueología de un arquetipo de la mexicanidad», *Anuario IEHS* τ. 20 (2005), σ. 43-62.

**Νοηματοδοτώντας τον «άλλο»: Η ανθρωποφαγία στον πολιτικό και
θρησκευτικό λόγο του Jean de Léry στο *L'Histoire d'un voyage fait en
la terre du Brésil* (1578)**

Για να κατανοήσουμε τον «άλλο» μέσω της ανθρωποφαγίας πρέπει να την εντάξουμε πρώτα στα ιστορικά της συγκείμενα. Η ανθρωποφαγία κατά τον 16^ο αι. είχε επιφορτιστεί με μια σειρά νοημάτων που συνέπλεαν με τα ταξίδια των διάφορων εξερευνητών της εποχής. Η ίδια η έννοια εμφανίζεται πιο συχνά στο λεξιλόγιο των Ευρωπαίων κατά τα τέλη του 15^{ου} αι. με τα ταξίδια του Κολόμβου. Στο *Ημερολόγιό* του, ο Κολόμβος περιέγραψε μια φυλή ιθαγενών, τους Canibales, ως κυνόμορφα όντα με ένα μάτι. Με ορμητήριο τον λόγο του Κολόμβου, οι Carib θα κεντρίσουν το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων και θα φορτιστούν με ένα πολεμοχαρές και κανιβαλιστικό νόημα. Συγκεκριμένα ο Francisco Lopez de Gomara, τον οποίο είχε διαβάσει και ο Jean de Léry, θα τονίσει τη σοδομιστική τους φύση δίνοντας έμφαση σε πρακτικές όπως η ανθρωποθυσία και ο κανιβαλισμός.¹ Αφήνοντας όμως πίσω τους Canibales του Κολόμβου, ο λόγος για τους Τουπιναμπά (Tupinambá) ακολούθησε μια διαφορετική πορεία. Από τις περιγραφές του Amerigo Vespucci στα γράμματά του έως και το έργο του Jean de Léry,² οι κανίβαλοι Τουπιναμπά μετατρέπονται σταδιακά σε σημαντικό όπλο στον ρητορικό λόγο τόσο των καθολικών όσο και των Ουγενότων. Δύο είναι τα βασικά στοιχεία που θα εξεταστούν στην παρούσα εισήγηση ως απότοκο της πρακτικής του κανιβαλισμού στον λόγο του Léry. Το θρησκευτικό θα έρθει να σταθεί δίπλα στο πολιτικό για να γίνει πιο σαφής ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται ο «άλλος» και διερευνάται η ταυτότητά του μέσω του έργου του Léry. Το κοινό στοιχείο που παραμένει σε αυτήν την πρώτη επαφή της Ευρώπης με τον Νέο Κόσμο είναι το «ακατανόητο» αυτών των ανθρώπων, αυτός ο «άλλος» που δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός από τον χριστιανικό κόσμο ωστόσο αρχίζει να αποτελεί σημαντικό τμήμα του.

Καθώς έμφαση του εν λόγω κειμένου αποτελεί το έργο του Jean de Léry, *Η Ιστορία ενός ταξιδιού στη Γη της Βραζιλίας* (*L'Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil*, 1578), είναι ωφέλιμο να εξετάσουμε και την ιστορία του κειμένου. Αν και ο Léry εξέδωσε το έργο του το 1578, αυτό αποτελούσε ένα χρονικό του ιεραποστολικού του ταξιδιού στον Νέο Κόσμο κατά το 1556-8. Το τελικό πλήρωμα της αποστολής αποτελούνταν τόσο από Καθολικούς, υπό την ηγεσία του Villegaignon, όσο και Ουγενότους, μεταξύ των οποίων και ο Léry. Το αποτέλεσμα της αποστολής θα οδηγήσει τους Ουγενότους να διαχωριστούν από τους Καθολικούς καθώς «δεν ένιωθαν ασφάλεια» και να διαφύγουν στην ενδοχώρα όπου και συμβίωσαν για δύο μήνες με τους Τουπιναμπά. Η πρώτη έκδοση της *Ιστορίας του Ταξιδιού* του Léry

¹ C. Nocontelli-Truet, «Consuming Cannibals: Léry, Montaigne, and Communal Identities in Sixteenth-Century France», *Nuevo Texto Critico*, τ. 12, αρ. 1 (1999), σ. 94.

² Nocontelli-Truet 1999, σ. 94-95.

αποτυπώνει τις εμπειρίες του από αυτό το διάστημα,³ και έρχεται ως απάντηση στην *Κοσμογραφία* (La Cosmographie universelle, 1575) του Thevet, ιερέα και ακόλουθο του Vilegagnon. Ο Léry έρχεται να κρίνει το έργο του ως απότοκο της φαντασίας και να απαντήσει με τη δική του μαρτυρία των γεγονότων.⁴ Χαρακτηριστικά αναφέρει πως:

«...κατά το φετινό έτος του 1577, διαβάζοντας την *Κοσμογραφία* του Thevet, παρατήρησα πως δεν επανόρθωσε για τα προηγούμενά του λάθη, αλλά προσπάθησε... χωρίς κάποια δικαιολογία πέρα από την επιθυμία του να κακολογήσει... τους πάστορες -των οποίων μέλος ήμουν και εγώ... Έτσι, για να διορθώσω τα ψεύδη του Thevet, προχώρησα στο να συγγράψω ένα ολοκληρωμένο χρονικό του ταξιδιού μας.»⁵

Το εν λόγω κείμενο όμως δε θα εστιάσει στην πρώτη έκδοση, αλλά στην τέταρτη του 1599-1600 η οποία έφερε πιο κοντά τον πολιτικό και θρησκευτικό λόγο με τον «άλλο». Σε αυτήν την έκδοση ο Léry πρόσθεσε ένα νέο κεφάλαιο το οποίο με αφορμή την πρακτική της ανθρωποφαγίας στρέφει την κριτική του στους Ευρωπαίους και συγκεκριμένα στους Γάλλους συμπατριώτες του.⁶ Για να γίνει κατανοητή αυτήν η κριτική πρέπει να ξεκινήσουμε από την εθνογραφική ματιά του Léry και το βαθμό στον οποίο αυτή επηρεάζεται από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Ο λόγος του Léry διαφοροποιείται αρκετά από των συγχρόνων του σε πολλαπλά επίπεδα. Όπως επισημαίνει ο Frisch, ο τρόπος που αλληλοεπιδρά και δομεί την *Ιστορία του Ταξιδιού* είναι έντονα θρησκευτικός και συγκεκριμένα καλβινιστικός. Ο διαχωρισμός του μυστηρίου -θείο στοιχείο- από την τελετή -πολιτισμικά φορτισμένη- επιτρέπει στον Léry να συμβιώνει με τους Τουπιναμπά και να παρακολουθήσει τα έθιμά τους χωρίς να τα θεωρεί εξ ορισμού κατώτερα και «απολίτιστα». Ο ίδιος μάλιστα πρότεινε εναλλακτικούς τρόπους για την παρασκευή της Θείας Ευχαριστίας όταν αυτό κατέστη αναγκαίο κατά το διάστημα παραμονής του στον Νέο Κόσμο -πρότεινε αντί της χρήσης κρασιού, το οποίο ήταν σε έλλειψη, να χρησιμοποιήσουν το *Caouin*, παραδοσιακό ποτό των Τουπιναμπά, καθώς αυτό έφερε το ίδιο συμβολικό φορτίο για τους Τουπιναμπά όπως το κρασί για τους Χριστιανούς.⁷ Επηρεασμένος από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, κατανοεί τη διαφορετικότητα των Τουπιναμπά και δεν προσπαθεί να συγκρίνει τους διαφορετικούς πολιτισμούς αλλά τους αντιμετωπίζει με όρους πλήρους

³ C. York, «Translating the New World in Jean de Léry's *Histoire d'un voyage fait en la terre du Bresil*», *Charting the Future of Translation History* (επιμ. Georges L. Bastin & Paul F. Bandi), University of Ottawa Press, 2006, σ. 293-95.

⁴ York 2006, σ. 298.

⁵ Jean de Léry, *History of a Voyage to the Land of Brazil* (μτφρ. J. Whatley), Berkeley, University of California Press, 1990, σ. x/vi. Η ελληνική μετάφραση έχει γίνει από εμένα.

⁶ S. D. Juall, «“Beaucoup plus barbares que les Sauvages mesmes”: Cannibalism, Savagery, and Religious Alterity in Jean de Léry's *Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil* (1599-1600)», *L'Esprit Créateur*, τ. 48, αρ. 1 (2008), σ. 59.

⁷ Για τη σημασία της Θείας Ευχαριστίας στον καλβινιστικό λόγο βλ. ενδ. C. Elwood, *The Body Broken: The Calvinist Doctrine of the Eucharist and the Symbolization of Power in Sixteenth-Century France*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1999.

διαφορετικότητας. Ο Frisch αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο Léry αντιλαμβάνεται ότι, όπως το θείο αποτελεί έναν πλήρως ξεχωριστό κόσμο από τον ανθρώπινο, ο οποίος γίνεται κατανοητός μέσω της ανθρώπινης διαμεσολάβησης, έτσι και τα έθιμα των Τουπιναμπά δεν μπορούν να συγκριθούν ως όμοια με τα δικά τους. Αντιθέτως, εστιάζει στην παρακολούθηση και την «μαρτυρία» των γεγονότων. Η ανομοιότητα αποτελεί κεντρικό άξονα της σκέψης του Léry ο οποίος αποδέχεται πως «κρίνουν με τον ίδιο τρόπο, αλλά δεν είναι ίδιοι».⁸

Η συλλογιστική του Léry τον οδηγεί και σε μια δεύτερη ιδιαιτερότητά που γίνεται ορατή και στον εθνογραφικό χαρακτήρα του κειμένου του. Η προσωπική μαρτυρία των γεγονότων τον οδηγεί να απορρίψει τη βιβλιογραφική περιγραφή του Νέου Κόσμου κατά τα πρότυπα του Thevet και να εστιάσει στο εμπειρικό στοιχείο -ο ίδιος πολλαπλές φορές παραπέμπει στον εαυτό του και σε όσα «είδε» και «είπε».⁹ Και η York τονίζει την προσωπική εμπειρία που διέπει το έργο του. Ο Léry καταγράφει μόνο όσα ο ίδιος «γεύτηκε, παρατήρησε, έφαγε ή άκουσε» ενώ κρίνει τον Thevet που εμπλουτίζει την αφήγησή του με δευτερογενείς αναφορές.¹⁰ Τα συμπεράσματα του Frisch για το θεολογικό και θρησκευτικό «βλέμμα» του Léry μπορούν να συμπυκνωθούν σε ένα σχήμα το οποίο μας βοηθάει να κατανοήσουμε καλύτερα τον «άλλο» μέσω της καλβινιστικής σκέψης του Léry. Όπως ο άνθρωπος μέσω της θείας άυλης παρουσίας -αντίστοιχα με τη διαμεσολάβηση του Αγίου Πνεύματος στη Θεία Ευχαριστία- καταφέρνει να αντιληφθεί το θείο, έτσι και ο Léry αναζητάει ένα ενδιάμεσο στάδιο πέραν της μνήμης για να περιγράψει τους Τουπιναμπά. Η διαμεσολάβηση επιτυγχάνεται μέσω ενός χειρόγραφου το οποίο είχε συγγράψει αμέσως μετά το ταξίδι του και τον βοηθά να περιγράψει την εμπειρία του.¹¹ Όσο όμως επιμένει ο Frisch για τη θεολογική διάσταση του λόγου του Léry, ταυτόχρονα ο Scott Jull μας υπενθυμίζει πως δεν πρέπει να ξεχνάμε τα πολιτικά συγκείμενα της εποχής του Léry, και συγκεκριμένα τους Γαλλικούς Θρησκευτικούς Πολέμους.¹² Για τον Jull, ο Léry διερευνά τα έθιμα των Τουπιναμπά, «γιορτάζοντας τις διαφορές μεταξύ τους και αναζητώντας κοινά σημεία», ενώ παράλληλα αξιοποιούσε τον λόγο του για να ασκήσει κριτική στη Γαλλία.¹³ Η θρησκευτική ματιά του Léry όπως την ανέλυσε ο Frisch, δεν αναιρείται, ωστόσο αποτελεί δίοδο για μια σειρά ερωτημάτων που πραγματεύονται ερευνητές όπως ο Jull. Συνοψίζοντας, το θρησκευτικό στοιχείο, εθνογραφικά τουλάχιστον, μπορεί να παρουσιαστεί καλύτερα μέσω της σχέσης ανθρώπινου και θείου. Όπως το χάσμα του θείου με τον άνθρωπο γεφυρώνεται μέσω του Αγίου Πνεύματος που αποτελεί τον «αόρατο» μάρτυρα, έτσι και το βιβλίο του Léry καταφέρνει να αποτυπώσει το Νέο Κόσμο μέσω της μαρτυρίας του χειρόγραφου που συνέγραψε ο ίδιος μετά το ταξίδι.¹⁴ Η ίδια η προσέγγιση του «άλλου» γίνεται με θεολογικούς όρους, μια θρησκευτικότητα όμως που κρύβει την έντονη κριτική του

⁸ A. Frisch, «In a Sacramental Mode: Jean De Léry's Calvinist Ethnography», *Representations*, τ. 77, αρ. 1 (2002), σ. 86-89.

⁹ Frisch 2002, σ. 90.

¹⁰ York 2006, σ. 298.

¹¹ Frisch 2002, σ. 95.

¹² S. D. Jull, «Of Cannibals, Credo, and Custom: Jean de Léry's Calvinist View of Civilization in *Histoire d'un voyage fait en la terre du Bresil (1578)*», *French Literature Series*, τ. 33, 2006, σ. 58-59.

¹³ Jull 2006, σ. 60.

¹⁴ Frisch 2002, σ. 95.

Léry για την πολιτική κατάσταση στην πατρίδα του. Που ακριβώς όμως το θρησκευτικό έρχεται να συναντήσει το πολιτικό;

Αρκετά ενδιαφέρον και προβοκατόρικο μέρος του βιβλίου του Léry δεν είναι άλλο από το 16^ο κεφάλαιό του το οποίο πρόσθεσε στην 4^η έκδοση του 1599-1600, σε μια περίοδο δηλαδή που ακολούθησε το Διάταγμα της Νάντης και τις βιαιότητες των Γαλλικών Θρησκευτικών Πολέμων. Ο Léry παραθέτει μια σειρά παραδειγμάτων που ο ίδιος χαρακτηρίζει ως «βάρβαρα» από διάφορες περιόδους και περιοχές του κόσμου. Ξεφεύγοντας από τη Βραζιλία, πλέον ο Léry στρέφει το συγγραφικό του λόγο προς την Ευρώπη και τη Μικρά Ασία, και επισημαίνει τις βιαιότητες διάφορων σουλτάνων του 15^{ου} αι., του Βλαντ Γ΄ Τσέπες, πρίγκηπα της Βλαχίας, αλλά και Ευρωπαίων όπως των Ισπανών -τόσο έναντι των ιθαγενών του Νέου Κόσμου αλλά και των Προτεσταντών. Πού όμως διασταυρώνονται αυτά τα παραδείγματα, είτε θρησκευτικά είτε πολιτικά, με την ανθρωποφαγία και την προσωπική εμπειρία του Léry από τους Γαλλικούς Θρησκευτικούς Πολέμους; Η απάντηση είναι πιο σύνθετη απ' ό,τι φαντάζει εκ πρώτης όψεως και κρύβεται μέσα στις κατηγορίες ανθρωποφαγίας που διακρίνει σταδιακά στο έργο του ο Léry και που χρησιμοποιούνται εκτεταμένα στον ρητορικό λόγο των Χριστιανών (κυρίως από τη Προτεσταντική μεριά) κατά τον 16^ο αι.¹⁵

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε πως η κυριολεκτική ανθρωποφαγία αποτελεί μόνο μία εκ των μορφών με τις οποίες εμφανίζεται η ανθρωποφαγία στον λόγο του Léry και των συγχρόνων του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η χρήση της λέξης μεταφορικά ή ως μετωνυμία, κυρίως από τους προτεστάντες για να ασκήσουν την κριτική τους έναντι των καθολικών και του Πάπα. Συγκεκριμένα, η «Παπική Κουζίνα», αναφερόμενη στον θάνατο των προτεσταντών στην πυρά, καθώς και ο «κανιβαλισμός» των φτωχών μέσω της εκμετάλλευσής τους από την Καθολική Εκκλησία, αποτέλεσαν μερικά ενδεικτικά ρητορικά εργαλεία των Προτεσταντών.¹⁶ Το μεγαλύτερο όμως ενδιαφέρον το εντοπίζουμε στους διαχωρισμούς που φαίνεται να κάνει ο Léry για την κυριολεκτική πράξη της ανθρωποφαγίας.

Ο διαχωρισμός σε διάφορα «επίπεδα» κανιβαλισμού γίνεται φανερός ήδη από την *Ιστορία της Πολιορκίας της Sancerre* (*Histoire mémorable de la ville de Sancerre*, 1573), όπου αναφέρεται και στους Τουπιναμπά. Χαρακτηριστικά γράφει πως:

«αν και έχω ζήσει για δέκα μήνες... στη γη της Βραζιλίας, και τους έχω δει να τρώνε συχνά ανθρώπινη σάρκα... δεν έχω νιώσει ποτέ τόσο τρόμο όπως αυτόν που βίωσα παρακολουθώντας ένα τόσο λυπηρό θέαμα...»¹⁷

Όπως παρατηρεί ο Truet, αν και ο Léry περιγράφει με απέχθεια τον τρόπο που οι Τουπιναμπά ψήνουν το ανθρώπινο κρέας στο *boucan*, καταλήγει να θεωρεί πιο

¹⁵ Juall 2008, σ. 60-62.

¹⁶ Nocontelli-Truet 1999, σ. 97.

¹⁷ Jean de Léry, *Histoire mémorable de la ville de Sancerre, Au len demain de la Saint-Barthélémy: Guerre civile et famine* (επιμ. Geralde Nakam), Παρίσι, Anthropos, 1975, σ. 293. Η ελληνική μετάφραση έχει γίνει από εμένα.

απεχθές το περιστατικό κανιβαλισμού που αντίκρισε στην πολιορκία της Sancerre,¹⁸ ακριβώς λόγω της σημασίας που μπορεί να του αποδοθεί.¹⁹ Η διαφορά κρίνεται τόσο στον τρόπο όσο και στους αποδέκτες της πρακτικής. Ο Léry ασχολείται εκτενώς με τον κανιβαλισμό των Τουπιναμπά και παρατηρεί με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα έθιμά τους. Οι Τουπιναμπά, σύμφωνα με τον Léry, έτρωγαν μόνο αιχμαλώτους πολέμου, και η ανθρωποφαγία αποτελούσε μέρος των εσχατολογικών τους πεποιθήσεων, πεποιθήσεις οι οποίες βασίζονταν στην τιμή και τον τελετουργικό τους χαρακτήρα. Ο Léry μάλιστα αναλύει και τις προθέσεις τους με την διεξαγωγή πολέμου έναντι κάποιας άλλης φυλής, επισημαίνοντας πως γίνεται για εκδίκηση και όχι για τη γεωγραφική επέκταση της φυλής.²⁰ Μάλιστα περιγράφει έναν τέτοιον αιχμάλωτο πολέμου πριν εκτελεστεί από τους Τουπιναμπά, σύμφωνα με τον οποίο η φυλή του με τη σειρά της θα επιτεθεί και θα αιχμαλωτίσει μέλη των Τουπιναμπά για να τον εκδικηθούν.²¹ Για τον Truet ο βασικός διαχωρισμός είναι η προέλευση της ανθρωποφαγίας καθώς στην γαλλική περίπτωση αφορά μέλη της ίδιας ομάδας (εσωτερικός κανιβαλισμός) ενώ στην περίπτωση των Τουπιναμπά άτομα εκτός της φυλής τους (εξωτερικός).²² Ενδιαφέρον έχει επίσης και ο διαχωρισμός των μορφών ανθρωποφαγίας μεταξύ των Τουπιναμπά. Όπως φροντίζει να αποτυπωθεί και στο βιβλίο του, όταν οι φυλές που μάχονται μεταξύ τους προσπαθούν να φάνε τους εχθρούς τους εν ώρα μάχης, δηλαδή εκτός του τελετουργικού πλαισίου και του ψησίματος του *Boucan*, απεικονίζονται με τερατόμορφα χαρακτηριστικά.²³

Κατά αυτόν τον τρόπο, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις μορφές ανθρωποφαγίας στον λόγο του Léry. Βάσει του συμβολικού φορτίου που φέρουν, ο τελετουργικός κανιβαλισμός των Τουπιναμπά βρίσκεται στην κορυφή της πυραμίδας και ακολουθεί ο βάρβαρος κανιβαλισμός του πολέμου. Στη βάση της τοποθετεί τον ενδο-κανιβαλισμό, μια μορφή κανιβαλισμού που παρατηρεί έντονα στην περίπτωση των συμπατριωτών του. Αυτήν είναι και η λεπτή γραμμή στην οποία το θρησκευτικό βλέμμα του Léry, που αποτελεί μάρτυρα των γεγονότων των «άλλων», μετατρέπει την ανθρωποφαγία σε ρητορικό εργαλείο για να ασκήσει την κριτική του στους συμπατριώτες του. Όπως τονίζει ο Juall, ο Léry θολώνει τα όρια μεταξύ πολιτισμένου και απολίτιστου, μεταξύ Χριστιανού και κανίβαλου. Παρά όμως την ανάλυση του Léry, ο ίδιος φροντίζει να καταστήσει σαφές πως ο ίδιος και τα μέλη του πληρώματος που επέστρεψαν από τη Βραζιλία στις 26 Μαΐου του 1558, παρά το λιμό που έπληξε το καράβι -με αποτέλεσμα να πεθάνουν περίπου τα μισά μέλη του πληρώματος- δεν υπέπεσαν σε κανένα περιστατικό ανθρωποφαγίας.²⁴ Κλείνοντας, μπορούμε να παρατηρήσουμε πιο έντονα σε ορισμένα σημεία τη στάση του Léry απέναντι στην

¹⁸ Ο Léry αναφέρεται στο περιστατικό ανθρωποφαγίας της οικογένειας Potard. Για παραπάνω πληροφορίες βλ. ενδ. Nocontelli-Truet 1999, σ. 98.

¹⁹ Nocontelli-Truet 1999, σ. 100 & L. V. Bôas, «The Anatomy of Cannibalism: Religious Vocabulary and Ethnographic Writing in the Sixteenth Century», *Studies in Travel Writing*, τ. 12, αρ. 1 (2008), σ. 10.

²⁰ Αναφορικά με τα διάφορα είδη κυριολεκτικής ανθρωποφαγίας και μια σύγκριση μεταξύ της *Ιστορίας της Πολιορκίας* και της *Ιστορίας του Ταξιδιού* του Léry ενδ. βλ. A. A. Duker, «The Protestant Israelites of Sancerre: Jean de Léry and the Confessional Demarcation of Cannibalism», *Journal of Early Modern History*, τ. 18 (2014), σ. 263-64.

²¹ Juall 2008, σ. 58-60.

²² Nocontelli-Truet 1999, σ. 100.

²³ Juall 2008, σ. 60-61.

²⁴ Juall 2006, σ. 65 & Léry 1990, σ. 208-215.

πρακτική της ανθρωποφαγίας, τον τρόπο που αντιλαμβάνεται σε θεολογικό επίπεδο τον «άλλο» καθώς και τον πολιτικό λόγο που αναπτύσσει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το παρακάτω απόσπασμα, στο οποίο η νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου έρχεται να σταθεί δίπλα στον κανιβαλισμό των Τουπιναμπά:

«Ακόμη, όταν μιλάμε για την βίαιη πράξη ενός να δαγκώνει και να τρώει την ανθρώπινη σάρκα, δεν έχουμε συναντήσει τέτοιους ανθρώπους στις περιοχές μας εδώ πέρα, ακόμα και ανάμεσα σε αυτούς που φέρουν το όνομα του Χριστιανού (...) οι οποίοι δεν ικανοποιούνται σκοτώνοντας βίαια τους εχθρούς τους, αλλά αδυνατούν να τιθασεύσουν τη δίψα τους για αίμα παρά μόνο άμα φάνε το συκώτι και τις καρδιές τους; (...) Και χωρίς να πάμε πιο μακριά, τι συμβαίνει στη Γαλλία; (...) Κατά τη διάρκεια της αιματηρής τραγωδίας που ξεκίνησε στο Παρίσι κατά τις 24 Αυγούστου του 1572 (...) το λίπος των ανθρώπινων σωμάτων (...) δεν πουλιόταν δημόσια σε αυτόν με την καλύτερη προσφορά; Τα συκώτια, τις καρδιές και άλλα μέρη του σώματος –δεν τα έτρωγαν (...);»²⁵

Όπως επισημαίνει ο Truet, παρ' ότι ο Léry κατακρίνει γενικά τον κανιβαλισμό, μέσω των διάφορων κατηγοριών που έχει παρουσιάσει, φροντίζει να κάνει σαφές πως οι καθολικοί «κανίβαλοι» σε αυτήν την περίπτωση είναι πολύ χειρότεροι των «απολίτιστων» του Νέου Κόσμου.²⁶

Τρία είναι λοιπόν τα βασικά σημεία στα οποία μπορούμε να σταθούμε. Η θρησκευτικότητα του Léry διέπει το εθνογραφικό του βλέμμα και τον τρόπο με τον οποίο παρατηρεί τον «άλλο», -δηλαδή μετατρέπεται σε «μάρτυρα» των γεγονότων. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως όμως, η θρησκευτική ματιά του Léry δεν πρέπει να γίνεται αθώα αντιληπτή μόνο με αυτόν τον τρόπο. Ο Léry, ως γέννημα της εποχής του αξιοποιεί τα «όπλα» που του δίνονται για να εξοπλίσει τον ρητορικό του λόγο και να μιλήσει για τη Γαλλία των Θρησκευτικών Πολέμων. Η διαχείριση της πολιτισμικής διαφοράς των Τουπιναμπά και των Χριστιανών μετατρέπεται σε ένα εργαλείο που καθορίζει ταυτοτικά τους Καθολικούς της Γαλλίας. Μέσω των διάφορων μορφών κανιβαλισμού που αξιοποιούνται στον ρητορικό λόγο των Ουγενότων, συνδυαστικά με τις κατηγορίες που ο ίδιος ο Léry περιγράφει, φέρνει τον Χριστιανό δίπλα από τον «βάρβαρο» και μέσω του κανιβαλισμού τον τοποθετεί πιο χαμηλά στην «ηθική πυραμίδα» που πλάθει ο λόγος του. Όπως συμπεραίνει και ο Juall, αντλώντας από τον Frank Lestrigrant,²⁷ ο «άλλος» για τον Léry δεν περιορίζεται στον Νέο Κόσμο, αλλά αποτελεί μια ρευστή κατηγορία στην οποία ο καθένας μπορεί να διολισθήσει. Ο Léry φροντίζει να δώσει βάση σε ανόμοια ζεύγη, όπως η συμβίωση των Τουπιναμπά με τους Ουγενότους, και παράλληλα στην αδυναμία ειρηνικής συμβίωσης των Καθολικών με τους Ουγενότους στη Γαλλία. Οι πράξεις και τα νοήματα που φέρουν είναι αυτά που οδηγούν τις διάφορες ομάδες να μετατραπούν

²⁵ Léry 1990, σ. 132.

²⁶ Nocontelli-Truet 1999, σ. 104.

²⁷ Ενδεικτικά για το έργο του Lestrigrant σχετικά με την πρακτική του κανιβαλισμού βλ. F. Lestrigrant, *Cannibals: The Discovery and Representation of the Cannibal from Columbus to Jules Verne* (μτφρ. R. Morris), Berkeley, University of California Press, 1997.

στον βάρβαρο «άλλο». Όπως οι Τουπιναμπά διεξάγουν δικαιολογημένο πόλεμο για εκδίκηση, έτσι παράλληλα όσοι ασκούν αδικαιολόγητο πόλεμο λόγω των θρησκευτικών τους διαφορών καταλήγουν να είναι πιο βάρβαροι, και κατά προέκταση «άλλοι», από τους κανίβαλους του Νέου Κόσμου.²⁸ Η πολιτισμική διαφορά -μέσω του θρησκευτικού- ακολουθεί στοιχεία της «κανιβαλιστικής» καθολικής ταυτότητας -μέσω του πολιτικού- στα πλαίσια μιας ευρύτερης συμβίωσης ασαφών και συνεχώς μεταβλητών «άλλων».

Βασίλης Καραμπούλας

Υποψήφιος διδάκτορας Ευρωπαϊκής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Βιβλιογραφία

Bôas, L. V., «The Anatomy of Cannibalism: Religious Vocabulary and Ethnographic Writing in the Sixteenth Century», *Studies in Travel Writing*, τ. 12, αρ. 1 (2008), σ. 7-27.

Duker, A. A., «The Protestant Israelites of Sancerre: Jean de Léry and the Confessional Demarcation of Cannibalism», *Journal of Early Modern History*, τ. 18 (2014), σ. 255-86.

Elfwood, C., *The Body Broken: The Calvinist Doctrine of the Eucharist and the Symbolization of Power in Sixteenth-Century France*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1999.

Frisch, A., «In a Sacramental Mode: Jean De Léry's Calvinist Ethnography», *Representations*, τ. 77, αρ. 1 (2002), σ. 82-106.

Juall, S. D., «Of Cannibals, Credo, and Custom: Jean de Léry's Calvinist View of Civilization in Histoire d'un voyage faict en la terre du Bresil (1578)», *French Literature Series*, τ. 33 (2006), σ. 51-68.

Juall, S. D., «“Beaucoup plus barbares que les Sauvages mesmes”: Cannibalism, Savagery, and Religious Alterity in Jean de Léry's Histoire d'un voyage faict en la terre du Brésil (1599-1600)», *L'Esprit Créateur*, τ. 48, αρ. 1 (2008), σ. 58-71.

de Léry, J., Histoire mémorable de la ville de Sancerre, *Au len demain de la Saint-Barthélémy: Guerre civile et famine* (επιμ. Geralde Nakam), Παρίσι, Anthropos, 1975.

de Léry, J., *History of a Voyage to the Land of Brazil* (μτφρ. J. Whatley), Berkeley, University of California Press, 1990.

²⁸ Juall 2006, σ. 69-70.

Lestrigant, F., *Cannibals: The Discovery and Representation of the Cannibal from Columbus to Jules Verne* (μτφρ. R. Morris), Berkeley, University of California Press, 1997.

Nocontelli-Truet, C., «Consuming Cannibals: Lery, Montaigne, and Communal Identities in Sixteenth-Century France», *Nuevo Texto Critico*, τ. 12, αρ. 1 (1999), σ. 93-114.

York, C., «Translating the New World in Jean de Lery's *Histoire d'un voyage fait en la terre du Bresil*», *Charting the Future of Translation History* (επιμ. Georges L. Bastin & Paul F. Bandi), University of Ottawa Press, 2006, σ. 293-307.

Ετερότητα και Ένοπλες Δυνάμεις την περίοδο του Μεσοπολέμου: Όψεις των σχέσεων μεταξύ των αξιωματικών

Η ετερότητα αποτελεί μία διευρυμένη έννοια και εκτείνεται σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής. Κύριο χαρακτηριστικό της αποτελεί η διαφοροποίηση μεταξύ των χαρακτηριστικών ενός υποκειμένου από ένα άλλο. Ως όρος δεν περιορίζεται μόνο για να χαρακτηρίσει άτομα διαφορετικής εθνικής ή κοινωνικής ομάδας, αλλά και για να ξεχωρίσει άτομα που ανήκουν εντός κοινών ομάδων. Για παράδειγμα, οι πολίτες ενός κράτους που συμμετέχουν σε ένα πολιτικό κόμμα αντιμετωπίζουν με όρους ετερότητας τους πολίτες ενός αντίπαλου κόμματος. Το ίδιο συμβαίνει και με τους υποστηρικτές των αθλητικών ομάδων, ενώ η ετερότητα είναι αυτή που καθορίζει πολλές φορές τη σχέση μεταξύ των ατόμων.

Η παρούσα ανακοίνωση θέτει στο επίκεντρο τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν στο σώμα των αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Αρχικά παραθέτει το ιστορικό υπόβαθρο της κρίσης μεταξύ των αξιωματικών καθώς και το πολιτικό πλαίσιο της εξεταζόμενης περιόδου. Σταχυολογεί τις αιτίες που οδήγησαν στο σχίσμα εντός του στρατεύματος και στη δημιουργία διαφορετικών ομάδων συμφερόντων. Επιπλέον, αναλύει τον τρόπο με τον οποίο η μία ομάδα αντιμετώπιζε την άλλη, κυρίως όταν βρισκόταν σε θέση ισχύος.

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι να αναδείξει την θέση των «άλλων» εντός του στρατεύματος σε μία περίοδο έντονων πολιτικών παθών, κοινωνικοοικονομικών αλλαγών αλλά και αυξημένης επέμβασης των Ενόπλων Δυνάμεων στην πολιτική. Ακόμη, παρατίθενται πραγματικά γεγονότα από την μεσοπολεμική περίοδο, ενώ επιχειρείται και σύγκριση με αντίστοιχες περιπτώσεις από την Τουρκία και χώρες της νοτίου Ευρώπης όπως η Ισπανία και η Πορτογαλία. Τέλος, εξάγονται συμπεράσματα για την ελληνική περίπτωση.

Η συγκρότηση των Ενόπλων Δυνάμεων και οι αρχικές εσωτερικές διαφοροποιήσεις

Το ελληνικό κράτος έλαβε επίσημη αναγνώριση ως ανεξάρτητη πολιτική οντότητα στις 22 Ιανουαρίου 1830, με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου. Ήδη από το 1828 ο Ιωάννης Καποδίστριας ξεκίνησε το titanic έργο συγκρότησης της Ελλάδας, κυριολεκτικά από το μηδέν. Ένας από τους τομείς που απέδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα ήταν εκείνος της σύστασης τακτικών Ενόπλων Δυνάμεων, με σκοπό την άμυνα του κράτους και την εξασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας. Η δημιουργία

τους απαιτούσε αφενός κεφάλαια για την απόκτηση στρατιωτικού εξοπλισμού και αφετέρου την επάνδρωσή τους με εκπαιδευμένα στελέχη.¹

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και την άφιξη του βασιλιά Όθωνα, η οργάνωση του στρατού πέρασε υπό την εποπτεία των Βαυαρών. Από τις πρώτες αποφάσεις της αντιβασιλείας ήταν η απαγόρευση της οπλοφορίας και η θέσπιση της θανατικής ποινής για όσους θα προέβαιναν στη σύσταση ένοπλης ομάδας, ενώ η ίδια ποινή θα ίσχυε και για όσους οπλαρχηγούς δεν θα συμμορφωνόταν με την απόφαση της κυβέρνησης για αφοπλισμό των τμημάτων τους.² Στη συνέχεια αποφάσισε τη διάλυση των άτακτων σωμάτων, δίνοντας τη δυνατότητα σε υπαξιωματικούς και στρατιώτες να καταταχθούν στον Στρατό.³

Μία πρώτη γεύση για το κλίμα που επικρατούσε στις τάξεις των αξιωματικών και οπλιτών δίνει ο τότε υπολοχαγός Χριστόφορος Νέεζερ. Στα απομνημονεύματά του τονίζει πως η αντιβασιλεία αδίκησε πολύ τους Έλληνες που για τόσα χρόνια έριξαν το αίμα τους στα πεδία των μαχών υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας, διότι προώθησε στα υψηλά αξιώματα «αχρείους άνδρες». Επιπλέον, ο Βαυαρός αξιωματικός αποκαλεί τους οπλίτες συμπατριώτες του, που κατήλθαν στην Ελλάδα, ως «συρφετό του γερμανικού λαού» και καταλογίζει ως λάθος της αντιβασιλείας το γεγονός πως δαπάνησε μεγάλα χρηματικά ποσά για εκείνους, ενώ θα μπορούσε να εκπαιδεύσει και να εξοπλίσει ορθά τους Έλληνες.⁴

Έναντι των Βαυαρών αξιωματικών βρέθηκαν οι παλαιοί αγωνιστές της Επανάστασης του 1821. Σε μία κίνηση προσεταιρισμού τους και παράλληλα αποτροπής συμμετοχής τους σε αντιπολιτευτικές ενέργειες, αλλά και προκειμένου να δώσει λύση στο βιοποριστικό πρόβλημά τους, καθώς μέρος αυτών έμεινε εκτός του τακτικού στρατού, ο ελληνικός θρόνος συγκρότησε ένα τιμητικό σώμα με τίτλο «Φάλαγγα». Στα στελέχη της Φάλαγγας επιτράπηκε να φέρουν τον οπλισμό που είχαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, να φορούν τη φουστανέλα αντί της στολής με παντελόνια και επιπλέον τους απονεμήθηκε ο αργυρός σταυρός με μορφή αριστείου. Το τιμητικό αυτό σώμα έπαψε να υφίσταται μετά τον θάνατο και των τελευταίων αγωνιστών.⁵

Η είσοδος του Κωνσταντίνου στον στρατό και οι πρώτες τριβές

Σημείο τομής – το πρώτο – στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των αξιωματικών αποτέλεσε η είσοδος στις Ένοπλες Δυνάμεις του τότε διαδόχου Κωνσταντίνου, πρωτότοκου υιού του βασιλιά Γεωργίου Α'. Γεννημένος το 1868, ο Κωνσταντίνος έμελλε να πρωταγωνιστήσει στο μελλοντικό δίπολο του Εθνικού Διχασμού. Ενστερνιζόμενος πλήρως της αρχής και επιδιώκοντας την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, εισήλθε στη Σχολή Ευελπίδων και στη συνέχεια ενίσχυσε τις

¹ Α. Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Αθήνα, Πεδίο, 2019, σ. 58-75

² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, 4 Μαρτίου 1833

³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, 8 Μαρτίου 1833

⁴ Χ. Νέεζερ, *Απομνημονεύματα των πρώτων ετών της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου*, Κωνσταντινούπολη, Τυπογραφείο Κορομηλά, 1911, σ. 26-27.

⁵ Νέεζερ 1911, σ. 193-210.

στρατιωτικές του σπουδές στο Βερολίνο.⁶ Η «σταδιοδρομία» του διαδόχου στις Ένοπλες Δυνάμεις είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός κύκλου ευνοημένων αξιωματικών, τους οποίους προικοδοτούσε με μετεκπαιδεύσεις στο εξωτερικό αλλά και τοποθετήσεις πλησίον των Αθηνών.⁷

Η εύνοια των συγκεκριμένων αξιωματικών οδήγησε στο σχηματισμό μιας αντίπαλης ομάδας, η οποία αντιμετώπιζε με αγανάκτηση τους ευνοημένους συναδέλφους τους και εκφράστηκε δυναμικά λίγα χρόνια αργότερα με το κίνημα στο Γουδί. Πριν προχωρήσουμε όμως στο 1909, θα επιχειρήσουμε ένα χρονολογικό πισωγύρισμα για να σημειώσουμε μία ακόμη σημαντική όψη στις σχέσεις των αξιωματικών κατά τον 19^ο αιώνα. Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1864, οι εν ενεργεία αξιωματικοί αποκτούσαν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι, με την υποχρέωση να τίθενται σε διαθεσιμότητα έως τη λήξη της βουλευτικής τους θητείας. Μάλιστα, λάμβαναν και άδεια ενός μήνα πριν τη διεξαγωγή των εκλογών.⁸

Η επιθυμία εκλογής στο βουλευτικό αξίωμα υποχρέωνε τον υποψήφιο σε παραχωρήσεις αλλά και διευκολύνσεις στους υφισταμένους του. Επομένως, για ένα μέρος των αξιωματικών οι σχέσεις μετατράπηκαν σε πελατειακές, ενώ ακόμη πιο παράδοξο ήταν το γεγονός πως οι στρατιωτικοί τέως βουλευτές δεν έχαναν τη θέση τους στην επετηρίδα, αλλά προάγονταν ανεξαρτήτως του πραγματικού χρόνου υπηρεσίας. Το συγκεκριμένο παράδοξο γεγονός αναφέρει στα απομνημονεύματα του ο μετέπειτα αρχιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, ο οποίος επισημαίνει την εξέλιξη ορισμένων αξιωματικών στους ανώτατους βαθμούς με γνώμονα την κομματική τους προσφορά και όχι την επαγγελματική τους κατάρτιση και σταδιοδρομία.⁹

Οι Έλληνες αξιωματικοί διαχωρίστηκαν σε μοναρχικούς και φιλελεύθερους/συνταγματικούς, όπου ανήκαν κυρίως οι νεότεροι σε ηλικία. Παρά την οδυνηρή ήττα στον πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1897 και τις κατηγορίες που αποδόθηκαν στον ίδιο τον Κωνσταντίνο, η κυβέρνηση Θεοτόκη θεσμοθέτησε τη θέση Γενικού Διοικητή του Στρατού και συνεπακόλουθα την ανάθεση της στον διάδοχο. Η εξάρτηση μέρους των αξιωματικών από το παλάτι και τον στενό κύκλο του Κωνσταντίνου αυξήθηκε ακόμη περισσότερο και κάποιες φορές μάλιστα εις βάρος του αξιόμαχου των Ενόπλων Δυνάμεων. Όπως παρατήρησε εύστοχα ο Πέτρος Λυκούδης, «άμα εις πρίγκιψ αναλάβει διοίκηση μονάδας, το μεν επιτελείο μεταβάλλεται σε αυλή, οι δε επιτελείς σε αυλικούς».¹⁰

Η διαιώνιση της συγκεκριμένης παραφωνίας προκάλεσε μεταξύ άλλων την εκδήλωση του προνουντσιαμένου τον Αύγουστο του 1909. Ένα από τα αιτήματα των εξεγερμένων αξιωματικών αποτέλεσε η απομάκρυνση των μελών της βασιλικής οικογένειας από το στράτευμα. Παρά την εύκολη επικράτηση του κινήματος, παρουσιάστηκε απόκλιση μεταξύ των μελών του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Οι πιο

⁶ Π. Τζανετάκος, «Γεννήθηκε για να διαδεχθεί τον Μαρμαρωμένο Βασιλιά», *Η εποχή των βασιλέων: 50 χρόνια μετά την επίλυση του Πολιτειακού*, Αθήνα, Καθημερινή, 2024, τ. Γ', σ. 16-23.

⁷ Μ. Παντουβάκης, *Στρατός και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1909: Από την αναδιοργάνωση στην παρέμβαση*, Αθήνα, Ασίνη, 2019, σ. 325-327.

⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, 17 Νοεμβρίου 1864

⁹ Λ. Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις 1896-1920*, Αθήνα, Λαβύρινθος, 2020, τ. Α', σ. 6.

¹⁰ Παντουβάκης 2019, σ. 385-389.

χαμηλόβαθμοι θεωρούσαν τους πιο υψηλόβαθμους συντηρητικούς, ενώ οι δεύτεροι τους πρώτους φιλόδοξους και ριζοσπάστες. Η άφιξη του Βενιζέλου και η σταδιακή επιστροφή στην πολιτική ομαλότητα δεν όξυνε περαιτέρω τις σχέσεις, με εξαίρεση την στάση του υποπλοίαρχου Τυπάλδου.¹¹

Οι δύο σημαντικότεροι αξιωματικοί που ανήκαν στον κύκλο του Κωνσταντίνου ήταν αδιαμφισβήτητα ο Ιωάννης Μεταξάς και ο Βίκτωρ Δούσμανης. Ο τελευταίος επέκρινε τους συναδέλφους του που συμμετείχαν στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, αποκαλώντας τους «αυτόκλητους σωτήρες που ήθελαν να σώσουν την Ελλάδα». Σύμφωνα με τον ίδιο, το κίνημα προκάλεσε σοβαρό πλήγμα στην πειθαρχία του στρατεύματος και υπογράμμισε πως οι αξιωματικοί όφειλαν να εκφράζουν την δυσαρέσκεια τους για τα τεκταινόμενα υποβάλλοντας την παραίτηση τους, ενώ απέδωσε την επιτυχία των Βαλκανικών Πολέμων στη δράση των νομιμόφρονων αξιωματικών. Παράλληλα, επισήμανε πως η συγκεκριμένη στάση άνοιξε το κουτί της Πανδώρας για κινήματα που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα την περίοδο 1916-1936.¹²

Ο Εθνικός Διχασμός και το Κίνημα Εθνικής Αμύνης

Το 1914 ξεκίνησε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος μεταξύ των δυνάμεων της Αντάντ και των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Ο εκλεγμένος πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος τάχθηκε εξ αρχής υπέρ της συμμετοχής του ελληνικού βασιλείου στο πλευρό της Αντάντ, με την άμεση υποστήριξη της γειτονικής Σερβίας. Στον αντίποδα, ο πλέον βασιλιάς Κωνσταντίνος τάχθηκε υπέρ της ουδετερότητας, λόγω των συγγενικών του δεσμών με τον Γερμανό αυτοκράτορα αλλά και της προτίμησης του στο πρωσικό σύστημα διακυβέρνησης. Παράλληλα όμως, δεν προέκρινε την ένταξη σε σχηματισμό που θα τον έφερε αντίπαλο με τις ναυτικές Μεγάλες Δυνάμεις. Την άποψη του μονάρχη ενστερνίστηκαν τόσο ο Μεταξάς όσο και ο Δούσμανης.¹³

Η ασυμφωνία μεταξύ ανώτατου άρχοντα και προέδρου της κυβέρνησης ξεκίνησε ως διαφωνία επί της εξωτερικής πολιτικής, εξελίχθηκε σε συνταγματική κρίση με την παράβαση του Συντάγματος από τον βασιλιά και κατέληξε σε εθνική κρίση με τον σχηματισμό δύο αντίπαλων παρατάξεων. Σε αυτή την κρίση δεν έμεινε ανεπηρέαστο το σώμα των αξιωματικών, με τον Θρασύβουλο Τσακαλώτο να υποστηρίζει πως «τα πολιτικά πάθη, αν για όλες τις υπηρεσίες αποτελούν σεισμική δόνηση, για το στρατό είναι θεομηνία».¹⁴ Θρυαλλίδα των εξελίξεων αποτέλεσε η παράδοση του Ρούπελ και αργότερα της Ανατολικής Μακεδονίας στα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα τον Μάιο και Αύγουστο του 1916 αντίστοιχα.

Στις 17 Αυγούστου εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη το Κίνημα Εθνικής Αμύνης από αξιωματικούς της Βόρειας Ελλάδας, το οποίο χαιρέτησε ο Βενιζέλος και ανέλαβε την

¹¹ Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, σ. 33-37.

¹² Β. Δούσμανης, *Απομνημονεύματα: Ιστορικές σελίδες τās οποίας έζησα*, Αθήνα, Δημητράκος, 1946, σ. 32-33.

¹³ Α. Κλάνης και Μ. Κούμας, *Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, Καθημερινή, 2019, σ. 10-13.

¹⁴ Θ. Τσακαλώτος, *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος: Πως εκερδίσσαμε τους αγώνες μας 1940-1949*, Αθήνα, Ακρόπολις, 1960, σ. 48.

ηγεσία του με τον ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη και τον στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή. Η προσπάθεια όμως της «Τριανδρίας», παρά τη στήριξη της Αντάντ αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς από το σύνολο των 4.500 αξιωματικών του στρατού, μόλις 300 προσχώρησαν σε αυτό. Οι περισσότεροι αξιωματικοί παρέμειναν πιστοί στο Στέμμα και η Εθνική Άμυνα βασίστηκε ως επί το πλείστον σε έφεδρους αξιωματικούς και σε προερχόμενους από τη Σχολή Μονίμων Υπαξιωματικών. Ως επιβράβευση ο Βενιζέλος προχώρησε στην αναγνώριση ενός πλασματικού δεκάμηνου υπηρεσίας με αποτέλεσμα να προκαλέσει έριδες και διχόνοιες, οι οποίες θα ταλάνιζαν το σώμα των αξιωματικών έως τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επρόκειτο για το γνωστό ζήτημα της επετηρίδας.¹⁵

Ανοίγοντας μία παρένθεση, αξίζει να τονίσουμε πως οι αξιωματικοί του Στρατού είχαν διαφορετικές προελεύσεις: κάποιοι από τη Σχολή Ευελπίδων, άλλοι από την Σχολή Μονίμων Υπαξιωματικών και τέλος, κάποιοι άλλοι από την μονιμοποίηση τους ως έφεδροι. Η προέλευση τους παρουσίαζε και κοινωνικές διαφοροποιήσεις, καθώς οι της Ευελπίδων ανήκαν στα λεγόμενα υψηλά κοινωνικά στρώματα, διότι η φοίτηση στη Σχολή, έως τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, απαιτούσε την καταβολή διδάκτρων. Οι υπόλοιποι κατατάσσονταν ως εθελοντές υπαξιωματικοί και στην πορεία της σταδιοδρομίας τους ανέρχονταν στους βαθμούς των αξιωματικών, μάλιστα σε σύντομο χρόνο, λόγω των επ' ανδραγαθία προαγωγών. Παρόμοια εικόνα ίσχυε και στο Βασιλικό Ναυτικό.

Μικρασιατική Εκστρατεία και Μεσοπόλεμος

Τα αποτελέσματα της δυναμικής περιόδου του Εθνικού Διχασμού είχαν αντίκτυπο και στις Ένοπλες Δυνάμεις, καθώς πέραν των προαγωγών των βενιζελικών αξιωματικών προκάλεσαν και την αποστρατεία μέρους των αντιβενιζελικών. Οι παραμένοντες αντιμετώπιζαν με καχυποψία τους ευνοημένους συναδέλφους τους και έπρεπε να διέλθει ικανοποιητικό χρονικό διάστημα αλλά και η συμμετοχή σε πολεμικές επιχειρήσεις προκειμένου να σφυρηλατήσει εκ νέου το πνεύμα της στρατιωτικής πειθαρχίας. «Κατά την ανάληψη των καθηκόντων μου», γράφει ο Νικόλαος Πλαστήρας, «οι αξιωματικοί του 5/42 συντάγματος Ευζώνων δεν διέκειντο ευμενώς προς έναν αντισυνταγματάρχη της Αμύνης και διέκρινα την δυσφορία τους». Παρά τον ενωτικό λόγο που τους εκφώνησε και την χρυσή ευκαιρία πραγματοποίησης της Μεγάλης Ιδέας, παρατήρησε την αδιαφορία και την ψυχρότητα τους.¹⁶

Ήταν η περίοδος που το σώμα των αξιωματικών διαιρέθηκε σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, λαμβάνοντας εκατέρωθεν προνόμια και διώξεις. Την περίοδο 1917-1920 η παντοδυναμία του βενιζελισμού προκάλεσε την φυλάκιση, απόταξη και αποστρατεία αξιωματικών για πολιτικούς λόγους. Οι τελευταίοι αντιμετώπιζαν τους Αμυνίτες συναδέλφους τους ως φατρία από τυχοδιώκτες που στηρίχθηκαν στις γαλλικές λόγχεις για την επιβολή του πολιτικού τους ταγού. Οι Αμυνίτες δυναμίτισαν

¹⁵ Σ. Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού 1915-1922*, Αθήνα, Ψυχογιός, 2019, σ. 68-69.

¹⁶ Αναμνήσεις από την εκστρατεία της Ουκρανίας 1919, Αρχείο Πηνελόπης Δέλτα «Νικόλαος Πλαστήρας», Αθήνα, Ερμής, 1989, σ. 9.

περαιτέρω το κλίμα με τον στρατηγό Δαγκλή να κάνει λόγο για «παντός είδους αδικίας, μεροληψίας και παρανομίας» από την πλευρά του Θεόδωρου Πάγκαλου, ο οποίος εξελίχθηκε σε ισχυρό στρατιωτικό παράγοντα του βενιζελισμού.¹⁷

Η νίκη της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης τον Νοέμβριο του 1920 προκάλεσε την αποστρατεία βενιζελικών αξιωματικών, αλλά σε μικρότερο βαθμό σε σχέση με το 1917. Η Μικρασιατική Καταστροφή οδήγησε στην επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας από τους Νικόλαο Πλαστήρα – Στυλιανό Γονατά – Δημήτριο Φωκά και στην εκτέλεση της αντιβενιζελικής ηγεσίας. Οι αξιωματικοί χωρίστηκαν αυτή τη φορά σε δύο στρατόπεδα: όσους επιθυμούσαν την άμεση εκδίωξη του βασιλιά Γεωργίου Β' και τη διατήρηση του υφιστάμενου καθεστώτος, με κύριους εκπροσώπους τους Πάγκαλο και Κονδύλη και σε όσους επιθυμούσαν την επιστροφή στην ομαλότητα και την επαναφορά του στρατού στα αμιγώς υπηρεσιακά του έργα.¹⁸

Η τελευταία μερίδα ήταν εκείνη που οργάνωσε και εκδήλωσε το αντικίνημα της 22^{ης} Οκτωβρίου 1923, με επικεφαλής τους μετριοπαθείς βενιζελικούς υποστράτηγους Λεοναρδόπουλο και Γαργαλίδη. Η αποτυχία του όμως είχε ως αποτέλεσμα την απόταξη 1.248 αξιωματικών, κυρίως αντιβενιζελικών πολιτικών φρονημάτων και την πλήρη βενιζελοποίηση του σώματος των αξιωματικών.¹⁹ Κατά τον Γονατά, το κίνητρο των επικεφαλής ήταν καθαρά προσωπικό, διότι η προαγωγή του νεότερου τους Πάγκαλου σε στρατηγό διοικητή της Στρατιάς Έβρου, προκάλεσε τη δυσαρέσκεια τους.²⁰

Οι απότακτοι του 1923 μετατράπηκαν σε *personae non gratae* στους κύκλους των βενιζελικών αξιωματικών. Το παραπάνω έγινε ιδιαίτερα εμφανές όταν κατά το 1926, η Οικουμενική Κυβέρνηση έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα επαναφοράς τους κατόπιν πίεσεων του Λαϊκού Κόμματος. Ο στρατιωτικός ηγέτης του βενιζελισμού, στρατηγός Αλέξανδρος Οθωναίος, εξέφρασε την αντίθεση του στο ενδεχόμενο επιστροφής των συναδέρφων του και πίεσε την κυβέρνηση με επικείμενο στρατιωτικό πραξικόπημα, το οποίο ο ίδιος δεν θα μπορούσε να αποτρέψει. Τελικά, η κυβέρνηση δεν υποχώρησε στις απειλές του Οθωναίου και 341 αξιωματικοί επέστρεψαν στο στράτευμα. Σημαντικό ρόλο στη στάση της κυβέρνησης διαδραμάτισε η απόφαση υποστήριξης του απόστρατου, αλλά με ιδιαίτερα ερείσματα στο στρατό Πλαστήρα, η οποία προκάλεσε διάρρηξη στις σχέσεις του με τον Οθωναίο.²¹ Ο τελευταίος, ως βραχύβιος πρωθυπουργός τον Μάρτιο του 1933 και σε μία πράξη ρεβανσισμού δεν προσέφερε αμνηστία στον Πλαστήρα για το κίνημα της 6^{ης} Μαρτίου, παρά την απαίτηση του ίδιου του Βενιζέλου.

Η επιστροφή των αποτάκτων όμως δεν έτυχε ευμενούς υποδοχής από μία μερίδα συναδέρφων τους. Αντίθετα, αντιμετωπίστηκαν με καχυποψία και περιφρόνηση, ενώ οι περισσότεροι εξ' αυτών μετατέθηκαν στην παραμεθόριο με το πρόσχημα της εξασφάλισης του πολιτεύματος. «Το μίσος και η καχυποψία μεταξύ

¹⁷ Π. Δαγκλής, *Αναμνήσεις – Έγγραφα – Αλληλογραφία*, Αθήνα, 1965, τ. Β', σ. 205.

¹⁸ Επιστολή Μεταξά προς Σπετσιώτη, 4 Μαρτίου 1923, Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, Γενικά Αρχεία του Κράτους, φακ. 27

¹⁹ Ι. Δασκαρόλης, «Κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου: Το στρατιωτικό πραξικόπημα που προσκαλούσε και παρακαλούσε», *Σελίδες Ιστορίας*, Αθήνα, Καθημερινή, 2024, σ. 146-147.

²⁰ Σ. Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Ελληνική Πρωτοπορία, 1958, σ. 276-277.

²¹ Βερέμης 2018., σ. 182-192.

των αξιωματικών», αναφέρει ο στρατηγός Γεώργιος Φεσσόπουλος, «ήταν ανάλογη της εν Ρωσία κρατούσης τοιαύτης. Το αυτί του χαφιέ και του διαβολέως παρίσταται πανταχού, εις τον περίπατο, εις τας φιλικάς συναντήσεις, εις τας υπηρεσιακάς συγκεντρώσεις».²²

Συμπεράσματα

Καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου το σώμα των αξιωματικών τιμαριοποιήθηκε υπό την ηγεσία διάφορων στρατιωτικών παραγόντων, είτε εν ενεργεία, είτε εν αποστρατεία. Ο Θάνος Βερέμης κάνει λόγο για πελατειακές σχέσεις μεταξύ προστατών και πελατών, με σκοπό την εκπλήρωση προσωπικών επιδιώξεων. Πράγματι, ένα μέρος των αξιωματικών παρέμεινε πιστό στον Πλαστήρα, ένα άλλο στον Κονδύλη, ένα μικρότερο στον Πάγκαλο, ενώ κάποιοι άλλοι παρέμεναν αντιβενιζελικοί με φιλοβασιλικά αισθήματα. Οι μεταξύ τους σχέσεις χαρακτηρίζονταν από καχυποψία και θέληση για επιβολή της μιας ομάδας κατά της άλλης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι δίκες για το βενιζελικό κίνημα του 1935, όπου αρκετοί αξιωματικοί προέβαιναν σε υπερβολές ή ψευδείς μαρτυρίες προκειμένου να επιβαρυνθεί η θέση των συναδέρφων τους. Επιπλέον, ιδιαίτερα ντροπιαστικές ήταν οι τελετές στρατιωτικής καθαίρεσης των αξιωματικών που καταδικάστηκαν, καθώς οι συνάδερφοι τους δεν δίστασαν να τους πίνουν, να τους υβρίζουν, ακόμη και να επιχειρήσουν χειροδικίες εναντίον τους. Για πράξεις εμπάθειας, ανανδρίας και έλλειψης στρατιωτικού πνεύματος, έκανε λόγο ο Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν.²³

Επιπροσθέτως, παρά την γενική αμνηστία που προσέφερε ο βασιλιάς Γεώργιος Β' στους κινηματίες και το πνεύμα ενότητας που επέδειξε κατά την πρώτη περίοδο της επιστροφής του στην Ελλάδα, ο υπουργός ναυτικών Τριανταφυλλάκος ζήτησε από τους εν ενεργεία αξιωματικούς του ναυτικού να μην αποκαταστήσουν τις σχέσεις με τους επαναπατρισθέντες συναδέρφους τους.²⁴ Αντίθετα όμως, υπήρξαν και περιπτώσεις συναδερφικής αλληλεγγύης μεταξύ των αξιωματικών με χαρακτηριστικό παράδειγμα την στάση του υπουργού ναυτικών Σοφοκλή Δούσμανη, ο οποίος απέστειλε στην Ιταλία τον πλωτάρχη Αθανασίου, για να διαπραγματευτεί με τους φυγάδες αξιωματικούς του ναυτικού την υπό όρους σταδιακή επαναφορά τους στην Ελλάδα και στο ναυτικό.²⁵ Τέλος, κατά τη διάρκεια της δίκης για τα γεγονότα της 1^{ης} Μαρτίου στην Αθήνα, ο πρόεδρος του στρατοδικείου υποστράτηγος Μπακόπουλος τήρησε ιδιαίτερα μετριοπαθή στάση κατά των κατηγορουμένων.

Ο διαχωρισμός των αξιωματικών σε διαφορετικές φατρίες με βάση τα προσωπικά κίνητρα σταδιοδρομικής εξέλιξης, αλλά και υποστήριξης συγκεκριμένης πολιτικής παράταξης δεν αποτελεί ελληνική αποκλειστικότητα. Οι χώρες της Γηραιάς

²² Γ. Φεσσόπουλος, *Η διχόνοια των αξιωματικών μας και η διάλυση του στρατού μας στην Μικρά Ασία*, Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2007, σ. 163-188.

²³ Α. Μαζαράκης - Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Ίκαρος, 1948, σ. 408.

²⁴ Διαταγή Τριανταφυλλάκου προς Αρχηγείο Στόλου, αρ. πρωτ. 1943, 24 Δεκεμβρίου 1935, Αρχείο Βασιλείου Κύρη, ΕΛΙΑ-MIET, φακ. 1

²⁵ Υπόμνημα Αθανασίου για απότακτους 1935, Νοέμβριος 1935, Αρχείο Σοφοκλή Δούσμανη, ΕΛΙΑ-MIET, φακ. 11.1

Ηπείρου έχουν να επιδείξουν διαχωρισμούς και έριδες μεταξύ των αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων τους. Επιγραμματικά θα αναφέρουμε τις χώρες της Ιβηρικής Χερσονήσου, όπου οι αξιωματικοί της Ισπανίας και της Πορτογαλίας διαχωρίστηκαν αρχικά σε μητροπολιτικούς και αποικιοκράτες και στη συνέχεια σε μοναρχικούς και δημοκρατικούς. Συγγενέστερο παράδειγμα με την ελληνική περίπτωση είναι αυτό της γείτονος Τουρκίας. Κατά την περίοδο βασιλείας του Αβδούλ Χαμίτ Β΄ οι αξιωματικοί είχαν διχαστεί σε «επαγγελματίες» και σε «παλατιανούς», με τους δεύτερους να χαίρουν της σουλτανικής εύνοιας και τους πρώτους να αποτελούν τον πυρήνα της δύναμης που οδήγησε στο Κίνημα των Νεότουρκων το 1908.²⁶

Κλείνοντας, όσον αφορά την Ελλάδα η μεταπολίτευση του 1974 αποτέλεσε την ταφόπλακα της εμπλοκής του στρατού στην πολιτική, την εισαγωγή ενός συστήματος δικαιότερης σταδιοδρομικής εξέλιξης με την θεσμοθέτηση κριτηρίων και επαγγελματικών προσόντων και φυσικά τη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των αξιωματικών, οι οποίοι έπαψαν σταδιακά να διαχωρίζονται με βάση τις ιδεολογικές τους πεποιθήσεις. Η οριστική επιστροφή των αξιωματικών στα υπηρεσιακά τους καθήκοντα στηρίχθηκε στην βελτίωση των συνταγματικών θεσμών, στην ενίσχυση του κοινοβουλευτισμού σε ευρωπαϊκό επίπεδο και στην εξάλειψη του Εθνικού Διχασμού.

Μιλτιάδης Παρλάντζας

Υποψήφιος διδάκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Πηγές

Αρχειακές

Αρχείο Βασιλείου Κύρη, ΕΛΙΑ-MIET

Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, Γενικά Αρχεία του Κράτους

Αρχείο Πηνελόπης Δέλτα «Νικόλαος Πλαστήρας», Αθήνα, Ερμής, 1989

Αρχείο Σοφοκλή Δούσμανη, ΕΛΙΑ-MIET

²⁶ Σ. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης: Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Αθήνα, Πατάκης, 2020, σ. 45-46.

Βιβλιογραφία

Βερέμης Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018.

Γονατάς Σ., *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Ελληνική Πρωτοπορία, 1958.

Δαγκλής Π., *Αναμνήσεις – Έγγραφα – Αλληλογραφία*, Αθήνα, 1965, τ. Β'.

Δούσμανης Β., *Απομνημονεύματα: Ιστορικές σελίδες τās οποίας έζησα*, Αθήνα, Δημητράκος, 1946.

Η εποχή των βασιλέων: 50 χρόνια μετά την επίλυση του Πολιτειακού, Αθήνα, Καθημερινή, 2024, τ. Γ'.

Κλάψης Α., *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Αθήνα, Πεδίο, 2019.

Κλάψης Α. και Κούμας Μ., *Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, Καθημερινή, 2019.

Μαζαράκης - Αινιάν Α., *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Ίκαρος, 1948.

Νέεζερ Χ., *Απομνημονεύματα των πρώτων ετών της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου*, Κωνσταντινούπολη, Τυπογραφείο Κορομηλά, 1911.

Παντουβάκης Μ., *Στρατός και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1909: Από την αναδιοργάνωση στην παρέμβαση*, Αθήνα, Ασίνη, 2019.

Παρασκευόπουλος Λ., *Αναμνήσεις 1896-1920*, Αθήνα, Λαβύρινθος, 2020, τ. Α'.

Πλουμίδης Σ., *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης: Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Αθήνα, Πατάκης, 2020.

Ριζάς Σ., *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού 1915-1922*, Αθήνα, Ψυχογιός, 2019.

Τσακαλώτος Θ., *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος: Πως εκερδίσαμε τους αγώνες μας 1940-1949*, Αθήνα, Ακρόπολις, 1960.

Φεσσόπουλος Γ., *Η διχόνοια των αξιωματικών μας και η διάλυση του στρατού μας στην Μικρά Ασία*, Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2007.

Περιοδικά

Σελίδες Ιστορίας, Αθήνα, Καθημερινή, 2024

Η εργαλειοποίηση της τέχνης στην προπαγάνδα της ετερότητας κατά τον ισπανικό εμφύλιο: το παράδειγμα του Ignacio Zuloaga

Εισαγωγή

Ο ισπανικός εμφύλιος ξεκίνησε τον Ιούλιο του 1936. Μετά την επικράτηση του Λαϊκού Μετώπου (Frente Popular), ενός εκλογικού συνασπισμού μετριοπαθών και ριζοσπαστών υπό τον Μανουέλ Αθάνια (Manuel Azaña Díaz, 1880-1940), στις εκλογές Φεβρουαρίου 1936, σχηματίστηκε κυβέρνηση συνεργασίας από μέλη του Εργατικού Κόμματος Ισπανίας (PSOE), του Κομμουνιστικού Κόμματος Ισπανίας (PCE) και της Ένωσης Δημοκρατικών (UR)¹. Η νέα κυβέρνηση, ωστόσο, απέτυχε να ανατρέψει την πόλωση που επικρατούσε στη χώρα ήδη από την εγκαθίδρυση της Δεύτερης Ισπανικής Δημοκρατίας (1931), αφενός λόγω της άρνησής της να συνεργαστεί με κεντρώες και κεντροδεξιές παρατάξεις, αφετέρου γιατί η προσοχή της ήταν στραμμένη στη ριζοσπαστική μερίδα των πολιτικών της, η στήριξη της οποίας ήταν απαραίτητη για να παραμείνει στην εξουσία. Ως εκ τούτου, διατήρησε μια εξαιρετικά ανεκτική στάση απέναντι στην αναρχία που κυριαρχούσε στη χώρα ως η ηθική εναλλακτική στη διαφθορά του πολιτικού συστήματος και την υποκρισία της Εκκλησίας² η οποία εκδηλώθηκε με εξεγέρσεις, δολοφονίες ιερέων και πολιτοφυλάκων, εμπρησμούς εκκλησιών, παράνομη κατάληψη εδαφών και βίαια επεισόδια στις επαρχίες³. Η κατάσταση επιδεινώθηκε εξαιτίας των υψηλών επιπέδων ανεργίας, της υποτίμησης του νομίσματος και της απαίτησης για αμνηστία στους πολιτικούς κρατούμενους που είχαν φυλακιστεί για τη συμμετοχή τους στην επανάσταση του 1934.

Υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του στρατού αποφασισμένοι μετά την ήττα του Εθνικού Μετώπου στις εκλογές να καταφύγουν σε εμπόλεμα μέσα⁴, ιδρύουν σχεδόν ταυτόχρονα με το εκλογικό αποτέλεσμα ένα εθνικό δίκτυο συνωμοτών με σκοπό να βάλουν τέλος στην αναρχία και να εγκαθιδρύσουν μια δικτατορία, κατά το πρότυπο του «Νέου Κράτους» του Σαλαζάρ (António de Oliveira Salazar, 1889-1970) στην Πορτογαλία. Επικεφαλής του δικτύου ήταν μια τριανδρία που αποτελούνταν από τους Εμίλιο Μόλα (Emilio Mola y Vidal, 1887-1937), Χοσέ Σανχούρχο (José Sanjurjo y Sacanell, 1872-1932) και Φρανθίσκο Φράνκο (Francisco Franco Bahamonde, 1882-1975). Ο Αθάνια γνώριζε την ύπαρξη της συνωμοσίας, ωστόσο, αποφασισμένος να μην ανασυγκροτήσει τον στρατό προκειμένου να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει

¹ S. G. Payne, *The Spanish Civil War*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2012, σ. 37-39.

² A. Beevor, *The Battle for Spain*, Λονδίνο, Orion House, 2006, σ. 114.

³ M. Álvarez Tardío, «El ‘desordenado empuje del Frente Popular’. Movilización y violencia política tras las elecciones de 1936», *Revista de Estudios Políticos* τ. 177 (2017), σ. 147-179. doi: <https://doi.org/10.18042/cepc/rep.177.05>

⁴ Beevor 2006, σ. 184.

τυχόν εξεγέρσεις εναντίον του από τους ριζοσπάστες της κυβέρνησης⁵, περιορίζεται στη μετάθεση στρατιωτικών με επιρροή σε θέσεις μακριά από την πρωτεύουσα, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Σώματα της Ισπανικής Φάλαγγας στρατολογούνταν καθ' όλη τη διάρκεια της οργάνωσης του πραξικοπήματος ενώ οι ατυχείς μεταθέσεις που είχε διατάξει ο Αθάνια έφεραν τον Φράνκο εγγύτερα στο πιο σημαντικό σώμα του στρατού, τους 40.000 άντρες που βρίσκονταν στο Μαρόκο (από ένα σύνολο 100.000 σε όλη τη χώρα) και τον Μόλα -ο οποίος είχε μετατεθεί στην Παμπλόνα- πιο κοντά στους 8.000 Καρλιστές (συντηρητικά, φιλομοναρχικά μέλη κινήσεων υπέρ της απολυταρχίας) που αποτελούσαν την παραστρατιωτική ομάδα των Ρεκετέ (Requeté)⁶. Ο Φράνκο ταξιδεύει από τις Κανάριες Νήσους, όπου είχε μετατεθεί, στο ισπανικό Μαρόκο, απ' όπου ξεκινάει και το πραξικόπημα της 18^{ης} Ιουλίου το οποίο σηματοδοτεί την έναρξη του εμφυλίου πολέμου.

Η Προπαγάνδα

Ο πόλεμος είχε εξ αρχής ιδεολογικό πρόσημο εκατέρωθεν⁷: για τους μεν δημοκρατικούς ήταν μια μάχη για την ελευθερία ενάντια στην τυραννία· για τους εθνικιστές μια σταυροφορία του χριστιανικού ιδεώδους ενάντια στις κόκκινες ορδές κομμουνιστών και αναρχικών. Και οι δύο πλευρές χρησιμοποίησαν από την αρχή του πολέμου προπαγανδιστικά μέσα για να επικοινωνήσουν το μήνυμά τους τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και διεθνώς, με τη βοήθεια τόσο της ΕΣΣΔ και της Κομιντέρν όσο και της ναζιστικής Γερμανίας και φασιστικής Ιταλίας αντίστοιχα⁸.

Οι Δημοκρατικοί είχαν ισχυρό έρεισμα στην εξουσία: είχαν κερδίσει τις εκλογές, είχαν μεγάλη στήριξη από τον λαό λόγω της ετερογένειας των διάφορων πολιτικών και ιδεολογικών οπτικών που είχαν τα μέλη τους και φυσικά είχαν το επιχείρημα πως υπερασπίζονταν μια δημοκρατία την οποία οι εθνικιστές είχαν διαρρήξει δια της βίας⁹. Ο Φράνκο -μόνος ηγέτης των Εθνικιστών μετά τον θάνατο των Σανχούρχο και Μόλα, το 1936 και 1937 αντίστοιχα- ξεκινά να χτίζει την προπαγάνδα του κατασκευάζοντας πρώτα μια άλλη ταυτότητα για τους Δημοκρατικούς, προκειμένου η δική του να προκύψει ως αντίλογος αυτής. Σκοπός του ήταν φυσικά, αντιστρέφοντας τις ισορροπίες που είχαν de facto επικρατήσει λόγω του πραξικοπήματος του οποίου είχε ηγηθεί για την ανατροπή της εκλεγμένης κυβέρνησης, να πλήξει την κυρίαρχη θέση των Δημοκρατικών και τη στήριξη που λάμβαναν από τον λαό και να ανακηρυχθεί προστάτης της Ισπανίας.

Η προπαγάνδα ήταν σημαντικό όπλο στη δημιουργία αυτής της ταυτότητας, καθώς «η αναπαράσταση διαφορετικών κοινωνικών ρόλων ελέγχεται πάντα από την ομάδα

⁵ Payne 2012, σ. 39-45.

⁶ Beevor 2006, σ. 270.

⁷ Payne 2012, σ.162.

⁸ D. Kowalsky, «Stalin and the Spanish Civil War, 1936–1939: The new historiography», *Revisioning Stalin and Stalinism: Complexities, Contradictions and Controversies* (επιμ. J. Ryan & S. Grant). Λονδίνο, Bloomsbury Academic, 2021, σ. 51–62.

⁹ F. J. Romero Salvadó, *Twentieth-century Spain: politics and society in Spain, 1898–1998*. Χάμψαϊρ Αγγλία, Palgrave, 1999, σ. 90.

που έχει τη μεγαλύτερη πολιτική δύναμη»¹⁰. Καθώς κατά την έναρξη του πολέμου η ισχύς των δύο παρατάξεων δεν ήταν δεδομένη (ο στρατός βρισκόταν σε κακή κατάσταση, οι πολιτικές συμμαχίες ήταν εύθραυστες και η στήριξη του λαού άνισα διαμοιρασμένη), η κατασκευή ταυτοτήτων με βάση την ετερότητα θα όριζε εν μέρει ποια ομάδα κατέχει τη μεγαλύτερη πολιτική δύναμη και ως εκ τούτου επικρατεί (ή φαίνεται πως επικρατεί) στην εμφύλια σύγκρουση.

Ο Φράνκο προσπάθησε να καταστείλει το αφήγημα της κυριαρχίας των Δημοκρατικών με μια ισχυρή προπαγάνδα, η οποία είχε τρεις ελαφρώς αντικρουόμενους προσανατολισμούς: (1) να κατηγορήσει όλους τους Δημοκρατικούς -συμπεριλαμβανομένων και των εξόριστων- ότι αποτελούσαν το κομμουνιστικό κακό, διαλύοντας έτσι τις πολλαπλές ταυτότητές τους, (2) να καταστείλει τη δημοσίευση ειδήσεων που θα μπορούσε να βάλει σε κίνδυνο αυτήν την εικόνα και (3) να επιβάλει μια γενική πολιτική σιωπής και λήθης αναφορικά με οποιαδήποτε πληροφορία για το πού βρίσκονταν και τι έκαναν¹¹.

Σκοπός της δημιουργίας μιας ενιαίας εικόνας της αντίπαλης πλευράς ήταν να παρακάμψει αυτό που ουσιαστικά συντηρούσε τα θεμέλια των Δημοκρατικών: την ετερογένειά τους. Τους αντιμετώπιζε όλοι ανεξαιρέτως ως εγκληματίες που προσπαθούσαν να αποδράσουν από το χέρι της δικαιοσύνης, μασόνους, κομμουνιστές, ξένους, αντι-Ισπανούς, αιρετικούς και άθεους (όλες οι κατηγορίες είναι χαρακτηριστικές των κοινωνικά «απόκληρων» στη θεωρία της Ετερότητας¹²) βασιζόμενος σε φόβους κυριαρχούσαν στην Ισπανία από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα λόγω της αποδυνάμωσης της χώρας μετά την απώλεια των τελευταίων της αποικιών (με τη Συνθήκη των Παρισίων, το 1898, παραδίδει την Κούβα, το Πουέρτο Ρίκο και το Γκουάμ στις ΗΠΑ, και πουλάει τις Φιλιππίνες έναντι 20 εκ. δολαρίων), και οι οποίοι κλιμακώνονταν λόγω της ανόδου των μολσεβίκων στην εξουσία, της ίδρυσης του Κ.Κ. Ισπανίας, και της απομόνωσης της χώρας κατά τον Α' Π.Π. από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Στιγματίζονται επίσης με απλουστευτικές και αναληθείς επιθέσεις κατά του χαρακτήρα και των αξιών τους, ως «επιπόλαιοι, αχρείοι, προδότες», ως «ψυχικά ασταθείς, ψυχοπαθείς, ανισόρροποι, εκφυλισμένοι», ακόμη και ως υπερβολικά «θηλυκοί», χρησιμοποιώντας στερεότυπα και ταμπού της περιόδου για την ψυχική υγεία και τη θέση των γυναικών προκειμένου να αναδειχθεί η ακαταλληλότητά τους ως στρατιωτικοί και ηγέτες της χώρας¹³¹⁴.

¹⁰ Z. Baumann, *Modernity and Ambiguity*, Κέιμπριτζ, Polity Press, 2007, σ. 102-107.

¹¹ M. Folch-Serra, «Propaganda in Franco's Time», *Bulletin of Spanish Studies* τ. 89 αρ. 7-8 (2012), σ. 227-240. <https://doi.org/10.1080/14753820.2012.731570>

¹² S. Abdul Magied, «Othering, Identity, and Recognition: The Social Exclusion of the Constructed 'Other'», *Future Journal of Social Science* τ.1, αρ. 1, 5, 2022. <https://digitalcommons.aaru.edu.jo/fjss/vol1/iss1/5/>

¹³ van Loon, A., Goldberg, A. & Srivastava, S.B., «Imagined otherness fuels blatant dehumanization of outgroups», *Commun Psychol* 2, τ. 39 (2024). <https://doi.org/10.1038/s44271-024-00087-4>

¹⁴ F. Sevillano Calero, «La Propaganda y la construcción de la cultura de guerra en España durante la guerra civil», *Studia Historica* τ. 32 (2014), σ. 225-237. <https://revistas.usal.es/uno/index.php/0213-2087/article/view/12526/12852>

Η κατασκευή της ταυτότητας για την αντίπαλη παράταξη ήταν έτσι ένα ανεκτίμητο εργαλείο για την κατασκευή της ταυτότητας των ίδιων εθνικιστών¹⁵ καθώς «ό,τι δεν είμαι εγώ, είναι ο άλλος»¹⁶. Οι δημοκρατικοί πλαισιώνονται έτσι ως εκ διαμέτρου αντίθετοι των εθνικιστών, αλλά και αντιστρόφως ανάλογοι αυτών: παρουσιάζοντάς τους ως απειλή κατά του ισπανικού έθνους, ο Φράνκο δίνει στους εθνικιστές τον ρόλο του διώκτη, του προστάτη και του υπερασπιστή των καθολικών αξιών της «πραγματικής» Ισπανίας, με τη δύναμη του καθενός να εξαρτάται από την απώλεια της δύναμης του άλλου.

Το παράδειγμα του Ignacio Zuloaga

Τέτοια μηνύματα συχνά διαδίδονταν μέσω της τέχνης. Οι καλλιτέχνες της πρωτοπορίας συχνά δημιουργούσαν έργα που αποτελούσαν προέκταση της πολιτικής κατάστασης στην Ευρώπη¹⁷ με αποτέλεσμα η τέχνη να γίνεται συχνά όχημα προπαγανδιστικών μηνυμάτων. Μέσα σε αυτή τη σχέση πολιτικού-καλλιτεχνικού η Γκερνίκα (Guernica, 1937) του Πάμπλο Πικάσο θα αποτελέσει μια από τις προσπάθειες του δημοκρατικού στρατού να επικοινωνήσει το δίκαιο του αγώνα του στο εξωτερικό. Ο μνημειακών διαστάσεων πίνακας ο οποίος απεικονίζει τον βομβαρδισμό της ομώνυμης πόλης στη Χώρα των Βάσκων από τον εθνικιστικό στρατό, εκτέθηκε στο Ισπανικό Περίπτερο της Διεθνούς Έκθεσης του Παρισιού, φερέφωνο της Ισπανικής Δημοκρατίας, και πυροδότησε τη συστηματική χρήση της τέχνης από τον Φράνκο ως προπαγανδιστικό μέσο, με μια αντίστοιχη συμμετοχή σε διεθνή έκθεση, στην Μπιενάλε της Βενετίας του επόμενου χρόνου (1938).

Ο Φράνκο στρατολόγησε αρκετούς ζωγράφους για τη δημιουργία προπαγανδιστικών έργων, ωστόσο σύντομα ο Ιγνάθιο Θουλοάγα (1870-1945) ξεχώρισε μεταξύ αυτών. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να οφείλεται στις πολιτικές θέσεις του ζωγράφου αλλά και στον τρόπο με τον οποίο ζωγράφιζε το ισπανικό τοπίο¹⁸. Ο Θουλοάγα είχε βαθιά αντικομμουνιστικές και εθνικιστές θέσεις, τις οποίες είχε εκφράσει στην αλληλογραφία προς τους πατρωνές του, αλλά και δημόσια, μέσω του κειμένου του “Aviso al Mundo”, στο οποίο κατηγορούσε για την καταστροφή της ισπανικής τέχνης την «Μόσχα και τους Ισπανούς σκλάβους της»¹⁹. Πίστευε στην «καθαρότητα» του ισπανικού παραδοσιακού τοπίου με αποτέλεσμα το έργο του να κατηγορηθεί συχνά ότι διαδίδει στο εξωτερικό μια στερεοτυπική εικόνα της Ισπανίας,

¹⁵ J.-F. Staszak, «Other/Otherness», *International Encyclopedia of Human Geography*, δεύτερη έκδοση (επιμ. Audrey Kobayashi), Elsevier, 2020, σ. 25-31, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102295-5.10204-5>

¹⁶ E. Leach, *Social Anthropology*, Γλασκόβη, Fontana Paperbacks, 1982, σ. 62.

¹⁷ I. Szemán, AESTHETICS AND POLITICS AFTER THE AVANT-GARDE [Review of Art and Revolution: Transversal Activism in the Long Twentieth Century, by G. Raunig & A. Derieg], *Criticism* τ. 50 αρ. 2 (2008), σ. 313–317. <http://www.jstor.org/stable/23128746>.

¹⁸ J. Novo González, «Ignacio Zuloaga y su utilización por el Franquismo», *Eusko Ikaskuntza. María Díaz de Haro* τ. 11 αρ. 1 (2006), σ. 233-243

¹⁹ E. Storm, «Crushed between Gauguin and Picasso: Ignacio Zuloaga's Depictions of Spain and the Politics of Nationalism», *Poetry, Politics and Pictures: Culture and Identity in Europe, 1840-1914* (επιμ. I. Hanson, W. J. Rhoden and E.E. Snyder), Βέρνη, Peter Lang, 2013, σ. 67-91.

ως χώρας σκοτεινής και οπισθοδρομικής²⁰. Ζωγράφιζε ταυρομάχους, χωρικούς, χορευτές φλαμένκο και τσιγγάνους, και το έργο του είχε έντονες επιρροές από τον Goya, τον Velazquez και τον El Greco²¹. Ο ίδιος απαντούσε στην κριτική λέγοντας ότι δεν έψαχνε την ομορφιά αλλά τον «χαρακτήρα» του ισπανικού λαού και υπερασπιζόταν την ύπαρξη μιας Ισπανίας πιο αυθεντικής.

Το έργο του Θουλοάγα κατά τη δεκαετία του 1930 μορφώθηκε και διαμορφώθηκε ως ένα συμβολικό τέχνασμα το οποίο χάρη στη διαχρονική φύση του θα λειτουργούσε μόνιμα ως σημείο αναφοράς στο οποίο οι εθνικιστές θα μπορούσαν να επιστρέφουν συνεχώς. Ένα από τα πρώτα έργα που φιλοτεχνήθηκαν για αυτόν τον σκοπό και δέχθηκε προπαγανδιστικές αναγνώσεις από τους εθνικιστές, ήταν Το Αλκάθαρ στις Φλόγες (El Alcázar en Llamas, 1937), ένας πίνακας-αντίλογος στην Γκερνίκα του Πικάσο.

Το Αλκάθαρ, ένα οχυρό στην πόλη του Τολέδο, πολιορκήθηκε από τις 21 Ιουλίου ως τις 27 Σεπτεμβρίου 1936 από τον δημοκρατικό στρατό και βομβαρδίστηκε στο διάστημα αυτό αρκετές φορές. Οι δημοκρατικοί υποχώρησαν μετά από δύο μήνες πολιορκίας προς τα βορειοδυτικά υπό την πίεση του εθνικιστικού στρατού που είχε μεταφερθεί εκεί από τη Μαδρίτη.

Ο Θουλοάγα το ζωγραφίζει από μια απόσταση, περιτριγυρισμένο από σύννεφα καπνού που καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο κομμάτι του πάνω μέρους του πίνακα ενώ στο πρώτο πλάνο αποδίδει ένα βραχώδες τοπίο, ζώα και πράσινο που συναποτελούν την χαρακτηριστικότερη σύνθεση της ισπανικής επαρχίας. Δίνει έτσι μέσω του πίνακα αυτού μια εικόνα της «αυθεντικής» Ισπανίας, μιας χώρας κατά βάση αγροτικής -οι ρυθμοί εκβιομηχάνισής της ήταν εξαιρετικά αργοί συγκριτικά με τις χώρες του Βορρά- που αντέχει τις αντιξοότητες: το οχυρό στέκεται όρθιο στο βάθος παρά τον βομβαρδισμό του.

Λόγω της έκτασης που πήρε το γεγονός στον Τύπο, ο αυτουργός του βομβαρδισμού ήταν ήδη γνωστός και η εργαλειοποίηση του πίνακα κατασκεύαζε την ταυτότητά του ως το αντίθετο αυτής της «ισπανικότητας» την οποία και διαταράσσει. Ο Φράνκο μετέτρεψε την πολιορκία σε προπαγανδιστικό αφήγημα αυταπάρνης, ηρωισμού και πίστης²² και ο πίνακας συνέβαλε στην απεικόνιση, ταυτόχρονα, και των δύο ταυτοτήτων που είχε κατασκευάσει: αφενός η παράδοση, η ηθική ανωτερότητα, η στωικότητα στο ισπανικό τοπίο· αφετέρου η καταστροφή, η ηθική διάβρωση, το αποτέλεσμα της εισβολής του ξένου στοιχείου στην Ισπανία. Το έργο απέσπασε το Χρυσό Βραβείο Μουσολίνι στην Μπιενάλε της Βενετίας, το 1938.

Η χρήση της ζωγραφικής ως εργαλείο στην προπαγάνδα θα συνεχιστεί καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου, αλλά και μετά το τέλος του, προκειμένου να σταθεροποιήσει την εξουσία του νεοσύστατου δικτατορικού καθεστώτος. Το 1941, ο Θουλοάγα θα

²⁰ E. Astakhova, «The “Black Spain” of Zuloaga and the “White Spain” of Sorolla in the historical context». *Cuadernos Iberoamericanos*, τ. 2 (2018), σ. 40–47. <https://doi.org/10.46272/2409-3416-2018-2-40-47>

²¹ F. Marías and J. Roe, «The Brilliance and Gloom of a Passion: Zuloaga and El Greco». *Art in Translation* τ. 7 αρ. 4, (2015), σ. 460–519. <https://doi.org/10.1080/17561310.2015.1108129>

²² La Liberacion de Alcazar de Toledo, 70 anos de ABC, 1936. https://prieodecordoba.es/wp-content/uploads/2022/08/paz_00542.pdf

ζωγραφίσει το El Caudillo (Ο Αρχηγός), πορτραίτο του Φράνκο με την ισπανική σημαία μπροστά σε ένα κλασικό, «ισπανικό», βραχώδες τοπίο. Ο τίτλος “El Caudillo” από τις αρχές του πολέμου ήταν συνυφασμένος με τον Φράνκο και έναν από τους κατασκευασμένους μύθους του ως του «νικηφόρου στρατηγού», «σωτήρα της Ισπανίας», κ.α.²³ Ο Φράνκο απεικονίζεται σε μια στάση χαρακτηριστική στην απόδοση ιστορικών προσωπικοτήτων, αυστηρός, στωικός, μπροστά από ένα αντίστοιχα στωικό τοπίο, κρατώντας την σημαία του μοναρχικού κράτους, την οποία είχε επαναφέρει στη θέση της σημαίας της Β’ Ισπανικής Δημοκρατίας που έφερε σε μωβ χρώμα την τελευταία της λωρίδα. Φέροντας την πρώτη στα πορτραίτα του απολάμβανε τη σύνδεσή του με σύμβολα της μοναρχικής/βασιλικής ισχύος και εξουσίας προκειμένου να προωθήσει τον ρόλο του ως σωτήρα της Ισπανίας και της μοναρχίας και της αποκατάστασης της Ισπανίας ως ισχυρής, αποικιοκρατικής δύναμης.

Συμπεράσματα

Η προπαγάνδα της ετερότητας κατά τον Ισπανικό Εμφύλιο ήταν ένα ανεκτίμητο εργαλείο στην κατασκευή ταυτοτήτων. Διαχωρίζοντας τη θέση του και επιβάλλοντας την ταυτότητά του ως κυρίαρχου υπερασπιστή των αξιών και του ιδεώδους της παραδοσιακής Ισπανίας, ο Φράνκο μπορούσε να δικαιολογήσει και να νομιμοποιήσει βία, διώξεις, λογοκρισία, και φυσικά μια εξουσία που κατέκτησε δια της βίας. Στιγματίζει τους δημοκρατικούς με μια ασυμμετρία στη δυναμική των σχέσεων που είναι κεντρική στην κατασκευή ταυτοτήτων και τους χρησιμοποιεί για να δημιουργήσει αφηγήματα που εξυπηρετούν τη δική του προσφορά στο έθνος: ανάλογα με την δράση που ήθελε να έχει, δημιουργούσε την ανάλογη αντίδραση - πολλές φορές εκ των προτέρων- οδηγώντας έτσι σε έναν αντίλογο που κατηγοριοποιεί τις δύο ομάδες σε «εμείς» και «οι άλλοι».

Η χρήση της ζωγραφικής σε αυτή τη στρατηγική είναι μεγάλης σημασίας· αφενός γιατί η ζωγραφική είναι ένα μέσο με μεγάλη διάρκεια στο χρόνο, αφετέρου γιατί η εικόνα επικοινωνείται πιο εύκολα και γρήγορα σε μεγαλύτερα μεγέθη πληθυσμού. Οι πίνακες του Ιγνάθιο Θουλοάγα αναπαράχθηκαν καθ’ όλη τη διάρκεια του πολέμου μέσω του Τύπου στον ισπανικό λαό ο οποίος στα μέσα της δεκαετίας του 1930 ήταν κατά το ένα τρίτο αναλφάβητος.²⁴ Ταυτόχρονα, η φήμη και τα βραβεία με τα οποία τιμήθηκε ο ζωγράφος στο εξωτερικό συνέβαλαν στη δύναμη του αφηγήματος της προπαγάνδας που επικοινωνούσαν τα έργα του.

Γαβριέλλα Κουρτίδου

Απόφοιτη MA Arts and Cultural Management, QMU, φοιτήτρια ΘΙΣΤΕ, ΑΣΚΤ

²³ M. A. Giménez Martínez, «Del caudillaje a la "Monarquía del 18 de Julio": Perfil jurídico-político de la Jefatura del Estado español durante el gobierno de Francisco Franco», *Revista De Estudios Histórico-Jurídicos*, τ. 36, (2014). <https://www.rehj.cl/index.php/rehj/article/view/716>

²⁴ F. J. Beltran Tapia, «Enclosing literacy? Common lands and human capital in Spain, 1860–1930», *Journal of Institutional Economics* τ. 9 αρ.4 (2013), σ. 491–515. doi:10.1017/S1744137413000209.

Βιβλιογραφία

Abdul Magied, S., «Othering, Identity, and Recognition: The Social Exclusion of the Constructed “Other”», *Future Journal of Social Science*, τ. 1 αρ.1 (2022) <https://digitalcommons.aaru.edu.jo/fjss/vol1/iss1/5/>

Álvarez Tardío, M., «El "desordenado empuje del Frente Popular". Movilización y violencia política tras las elecciones de 1936», *Revista de Estudios Políticos* τ. 177 (2017), σ. 147-179. <https://doi.org/10.18042/cepc/rep.177.05>

Astakhova, E., «The “Black Spain” of Zuloaga and the “White Spain” of Sorolla in the historical context» *Cuadernos Iberoamericanos* τ. 2 (2018), σ. 40–47. <https://doi.org/10.46272/2409-3416-2018-2-40-47>

Baumann, Z., *Modernity and Ambiguity*, Κέιμπριτζ, Polity Press, 2007.

Beevor, A., *The Battle for Spain*, Λονδίνο, Orion House, 2006.

Folch-Serra, M., «Propaganda in Franco’s Time», *Bulletin of Spanish Studies* τ. 89 αρ.7–8 (2012), σ. 227–240. <https://doi.org/10.1080/14753820.2012.731570>

Giménez Martínez, M. Á., «Del caudillaje a la "Monarquía del 18 de Julio": Perfil jurídico-político de la Jefatura del Estado español durante el gobierno de Francisco Franco», *Revista De Estudios Histórico-Jurídicos* τ. 36 (2014). <https://www.rehj.cl/index.php/rehj/article/view/716>

Kowalsky, D., «Stalin and the Spanish Civil War, 1936–1939: The new historiography», *Revisioning Stalin and Stalinism: Complexities, Contradictions and Controversies* (επιμ. J. Ryan and S. Grant), Λονδίνο, Bloomsbury Academic, 2021. <http://dx.doi.org/10.5040/9781350122994.ch-003>

La Liberacion de Alcazar de Toledo, 70 anos de ABC, 1936. https://priegodecordoba.es/wp-content/uploads/2022/08/paz_00542.pdf

Leach, E., *Social Anthropology*, Γλασκώβη, Fontana Paperbacks, 1982.

Marías, F., and Roe, J., «The Brilliance and Gloom of a Passion: Zuloaga and El Greco», *Art in Translation* τ. 7 αρ.4 (2015), σ. 460–519. <https://doi.org/10.1080/17561310.2015.1108129>

Novo González, J., «Ignacio Zuloaga y su utilización por el Franquismo», *Eusko Ikaskuntza. María Díaz de Haro* τ. 11 αρ.1 (2016), σ. 233-243.

Payne, S. G., *The Spanish Civil War*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2012.

Romero Salvadó, F. J., *Twentieth-century Spain: politics and society in Spain, 1898–1998*, Χάμψσαιρ Αγγλία, Palgrave, 1999.

Sevillano Calero, F., «La Propaganda y la construcción de la cultura de guerra en Espana durante la guerra civil», *Studia Historica* τ. 32 (2014),σ. 225-237. <https://revistas.usal.es/uno/index.php/0213-2087/article/view/12526/12852>

Staszak, J-F., «Other/Otherness», *International Encyclopedia of Human Geography*, δεύτερη έκδοση(επιμ. Audrey Kobayashi), Elsevier, 2020. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102295-5.10204-5>

Storm, E., «Crushed between Gauguin and Picasso: Ignacio Zuloaga's Depictions of Spain and the Politics of Nationalism», *Poetry, Politics and Pictures: Culture and Identity in Europe, 1840-1914* (επιμ. I. Hanson, W. J. Rhoden and E.E. Snyder), Βέρνη, Peter Lang, 2013.

Szemán, I., «AESTHETICS AND POLITICS AFTER THE AVANT-GARDE», Review of Art and Revolution: Transversal Activism in the Long Twentieth Century», *Criticism* τ. 50 αρ. 2 (2008), σ. 313–317. <http://www.jstor.org/stable/23128746>.

van Loon, A., Goldberg, A. and Srivastava, S.B., «Imagined otherness fuels blatant dehumanization of outgroups.» *Commun Psychol* 2 τ. 39 (2024). <https://doi.org/10.1038/s44271-024-00087-4>

Tapia, F.J. B., «Enclosing literacy? Common lands and human capital in Spain, 1860–1930», *Journal of Institutional Economics* τ. 9 αρ. 4 (2013), σ. 491–515. doi:10.1017/S1744137413000209.

Αποικιοκρατικός λόγος στην Υποσαχάρεια Αφρική· η περίπτωση της Γερμανίας και της Βρετανίας κατά τον ύστερο 19^ο αιώνα

Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση επιχειρεί να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο ο αποικιοκρατικός λόγος επέδρασε καθοριστικά στη διαμόρφωση της ταυτότητας τόσο του αποικιοκράτη όσο και του αποικιοκρατούμενου. Θα εξεταστούν κεντρικοί τόποι για την ανάπτυξη της ταυτότητας των Ευρωπαίων αποικιοκρατών-Αφρικανών αποικιοκρατούμενων, όπως το ζήτημα της ειρήνης και του πολέμου, του κράτους δικαίου και της ασφάλειας, της εργασιακής ηθικής και τέλος της θρησκείας. Ακολούθως θα αναλυθεί στο ζήτημα των διαφοροποιήσεων στο στυλ αποικιακής εξουσίας μεταξύ των Ευρωπαϊκών εθνών. Τέλος θα αναπτυχθούν ορισμένες σκέψεις για τη σημασία της μελέτης του αποικιοκρατικού λόγου και των αποικιακών ταυτοτήτων στο σήμερα.

Στο πλαίσιο των μετα-αποικιακών σπουδών έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην διαμορφωτική λειτουργία του λόγου και της αφήγησης, στην οποία στηρίχθηκε το αποικιακό εγχείρημα. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο θεμελιωτής των μετα-αποικιακών σπουδών στο έργο του *Culture and Imperialism*, Edward Said, μπορεί η κύρια μάχη του ιμπεριαλισμού να δίνεται ως προς τον έλεγχο της γης και του εδάφους, ωστόσο μια ακόμη κρίσιμη μάχη διεξάγεται στο πεδίο των αφηγήσεων ή καλύτερα των αφηγημάτων.¹ Ο Said θέτει έναν δομικό προβληματισμό: δεν πρέπει να αντιμετωπίσουμε τον αποικιοκρατικό λόγο απλώς ως ένα πρόσχημα για την αποικιακή εξάπλωση, αλλά αντίθετα να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ακόμη και ηθικοί άνθρωποι υιοθέτησαν το αποικιοκρατικό αφήγημα.² Αντιστρόφως, ο αποικιακός λόγος συχνά υιοθετήθηκε και από τοπικές ελίτ. Χαρακτηριστικά ο πολιτικός φιλόσοφος Φραντς Φανόν υποστήριζε ότι η από-αποικιοποίηση της σκέψης των αποικιοκρατούμενων ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την πραγματική πολιτική χειραφέτηση.³

Ιστορικό πλαίσιο

Στην πρώτη φάση της αποικιακής κατάκτησης μπορούμε να διαπιστώσουμε τον καταλυτικό ρόλο του αποικιοκρατικού λόγου, ο οποίος δομείται γύρω από την ιδέα της εκπολιτιστικής αποστολής. Η περίφημη *mission civilisatrice* είναι μια κεντρική

¹ E. Said, *Culture and Imperialism*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 1994, σ. xiii.

² Said 1994, σ. 10.

³ F. Fanon, *The Wretched of the Earth*, Νέα Υόρκη, Grove Press, 1968, Βλ. Πρώτο κεφάλαιο: «on Violence».

έννοια για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των ευρωπαϊκών κρατών κατά τον ύστερο 19^ο αιώνα. Μέσα από την επαφή με το αποικιακό «άλλο», τα ευρωπαϊκά κράτη ετεροπροδιορίζονται, προβάλλοντας τα οφέλη του δυτικού ευρωπαϊκού πολιτισμού, σε αντίθεση με την «πρωτόγονη» κατάσταση των αποικιακών υποκειμένων. Παράλληλα, αναδείκνυναν το εθνικό σθένος τους και την ικανότητά τους ως αποικιακοί εξουσιαστές.⁴ Η διαδικασία ήταν δυναμική, η ταυτότητα των αποικιακών κρατών δεν ήταν δεδομένη αλλά καθορίστηκε ακριβώς σε διάδραση με το αποικιοκρατούμενο άλλο. Ταυτόχρονα, μέσα από την κοινή εμπειρία του αποικιακού εγχειρήματος, συγκροτήθηκε μια έστω συγκεχυμένη ευρωπαϊκή ταυτότητα. Όπως εύστοχα υποστηρίζει η Γερμανίδα Ιστορικός Ulrike Lindner, η αποικιοκρατία ήταν μεταξύ άλλων ένα κοινό ευρωπαϊκό project.⁵

Μια δεύτερη κρίσιμη ιδεολογική βάση της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας ήταν το ψευδο-επιστημονικό ιδεολόγημα του κοινωνικού δαρβινισμού. Αυτό εδραζόταν στην πεποίθηση ότι όπως συμβαίνει στο ζωικό βασίλειο, έτσι και στην περίπτωση των ανθρώπινων φυλών, οι πιο ισχυρές ήταν προδιαγεγραμμένο, θεμιτό και δίκαιο να κυριαρχήσουν εις βάρος των πιο αδύναμων. Σε αυτό το ιεραρχικά δομημένο σύστημα οι μαύρες φυλές της Αφρικής θεωρούνταν ότι ανήκαν στο κατώτερο επίπεδο, σε αντίθεση με τους λευκούς Ευρωπαίους που βρίσκονταν στην επιτομή της πολιτισμικής εξέλιξης.⁶ Συνδυαστικά, η εκπολιτιστική αποστολή και ο κοινωνικός δαρβινισμός, δημιουργούσαν ένα ευρύ ιδεολογικό ρεπερτόριο. Στο ένα άκρο υπήρχε μια πατερναλιστική αντιμετώπιση των ιθαγενών, οι οποίοι κάποια αόριστη στιγμή θα εξυψώνονταν πολιτισμικά ώστε να είναι κατάλληλοι για αυτοκυβέρνηση, όμως μέχρι εκείνη τη στιγμή θα έπρεπε να υπόκεινται στον έλεγχο και την εξουσία των Ευρωπαίων.⁷ Στο άλλο άκρο υπήρχε μια κατάφορα ρατσιστική αντιμετώπιση που αγνοούσε τους αποικιοκρατούμενους ως ασήμαντες, αναλώσιμες υπάρξεις στην υπηρεσία (ή το έλεος) του αποικιακού εξουσιαστή.⁸ Χαρακτηριστικά ο Cecil Rhodes, σε μια εξόχως ρατσιστική δήλωση αναφορικά με τις διαφορές ανάμεσα σε ένα παιδί και τους μαύρους ιθαγενείς, ισχυριζόταν ότι:

⁴ D. Van Laak, *Über Alles in der Welt, Deutscher Imperialismus im 19. und 20. Jahrhundert*, Μόναχο, CH Beck, 2005, σ. 57.

⁵ U. Lindner, «Colonialism as a European project in Africa before 1914? British and German concepts of colonial rule in Sub-Saharan Africa», *Zeitschrift für Globalgeschichte und Vergleichende Gesellschaftsforschung* τ. 19, Heft 1, σ. 88-106.

⁶ <https://www.britannica.com/topic/social-Darwinism>

⁷ F. Fabri, *Bedarf Deutschland der Kolonien? Eine politisch-ökonomische Betrachtung*, Gotha, Perthes, 1879, σ. 35-37.

⁸ Ενδεικτικός αυτής της διάστασης είναι ο εγκλεισμός ιθαγενών σε στρατόπεδα συγκέντρωσης τόσο από τους Βρετανούς στη διάρκεια του Δεύτερου Πολέμου κατά των Μπόερς (1899-1902) όσο και από τους Γερμανούς κατά τον πόλεμο τους εναντίον των Nama-Herero και τη συνακόλουθη γενοκτονία (1904-1907).

“Ndebele unlike children may be shot when they get out of hand. You should kill all you can, it serves as a lesson to them when they talk things over at night... and they fear you.”⁹

Κοινός παρονομαστής ωστόσο παρέμενε η σαφής και προγραμματική διάκριση του Ευρωπαίου εξουσιαστή με τον Αφρικανό εξουσιαζόμενο.

Πεδίο μελέτης και αναφοράς της παρούσας εισήγησης είναι ο χώρος της Υποσαχάρειας Αφρικής, ένα κατεξοχήν αποικιακό περιβάλλον του ύστερου 19^{ου} αιώνα. Ειδικότερα, θα μελετηθεί ο αποικιοκρατικός λόγος των Βρετανών στον χώρο της Νότιας Ροδεσίας και ο αντίστοιχος Γερμανικός στο Γερμανικό Προτεκτοράτο Νότιας Δυτικής Αφρικής. Η συγκριτική προσέγγιση αποσκοπεί αφενός να αναδείξει τις κοινές ιδεολογικές καταβολές της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας και αφετέρου να παρουσιάσει τις ιδιαίτερες αποχρώσεις του αποικιοκρατικού λόγου, οι οποίες ήταν συνυφασμένες με τις εθνικές ιδιαιτερότητες του αποικιοκράτη. Θα ακολουθήσει μια πολύ σύντομη ιστορική αναδρομή, προκειμένου να τεθεί με σαφήνεια το πλαίσιο εντός του οποίου διατυπώθηκε και διαδόθηκε ο αποικιοκρατικός λόγος.

Το 1884, η Γερμανική Κυβέρνηση έθεσε υπό την προστασία της την περιοχή που είχε αγοράσει ο Γερμανός έμπορος, Adolf von Luderitz, στην περιοχή της σημερινής Ναμίμπια.¹⁰ Ακολούθως ιδρύθηκε το Γερμανικό προτεκτοράτο Νότιας Δυτικής Αφρικής, η πρώτη υπερπόντια γερμανική αποικία. Η κρατική συγκρότηση το πρώτο διάστημα ήταν νωχελική, η εξουσία ισχνή, ενώ ο τοπικός πληθυσμός των Herero και Nama εκδήλωνε την έντονη δυσaráσκεια του.¹¹

Έξι χρόνια αργότερα, η Βρετανική Εταιρία Νότιας Αφρικής, ένας θεσμός με βασιλική εξουσιοδότηση και στενή διασύνδεση με την κυβέρνηση του Cape ανέλαβε την κατάληψη της επονομαζόμενης Ροδεσίας, στη σημερινή Ζιμπάμπουε.¹² Εκεί έθεσε τις βάσεις για ένα Επιχειρηματικό-Καπιταλιστικό κράτος, που ως στόχο είχε να απομυζήσει τις πλουτοπαραγωγικές πηγές τις περιοχής προς όφελος των ευρωπαίων εποίκων-μετόχων της Εταιρίας, καθώς και να απαλλοτριώσει το μεγαλύτερο μέρος της γης και του ζωικού κεφαλαίου από τον ιθαγενή πληθυσμό. Στην περιοχή κατοικούσαν οι αφρικανικές φυλές Shona και Ndebele.¹³

⁹ W. Beinart, «Cecil Rhodes: Racial Segregation in the Cape Colony and Violence in Zimbabwe», *Journal of South African Studies*, τ. 48, αρ. 3 (2022), σ. 592.

¹⁰ Ανώνυμου αρθρογράφου, «Deutsche und Englische Ansprüche an der Küste Südafrikas», εφ. *Kölnische Zeitung*, 20/06/1884, σ. 1.

¹¹ F. Fabri, *Fünf Jahre Deutscher Kolonialpolitik, Rück-und Ausblicke*, Gotha, Friedrich Andreas Benthies, 1889, σ. 61-67.

¹² J.S. Galbraith, *Crown and Chapter: the early years of the British South Africa Company*, Berkeley, University of California Press, 1974, σ. 47.

¹³ Britannica, The Editors of Encyclopedia, <https://www.britannica.com/money/British-South-Africa-Company>. Ημερομηνία επίσκεψης ιστοσελίδα 10/2/2025.

Πόλεμος και Ειρήνη

Ένα από τα κυριότερα αφηγήματα αφορά στη φιλοπόλεμη φύση των αφρικανικών φυλών. Στην περίπτωση της Ροδεσίας, ο Βρετανός στρατηγός Baden-Powell, μετέπειτα ιδρυτής του σώματος των προσκόπων, επέκρινε έντονα τη φυλή των Ndebele, επειδή διεξήγε διαρκώς επεκτατικούς πολέμους και επιδρομές έναντι των φιλήσυχων Shona.¹⁴ Πανομοιότυπη είναι η αναφορά του Γερμανού Λουθηρανού πάστορα Friedrich Fabri για τη «φλεγματική» φυλή των Nama, οι οποίοι συνεχώς επιτίθονταν στους ήρεμους Herero.¹⁵

Στο ιδιαίτερο αποικιακό συγκείμενο του Γερμανικού Προτεκτοράτου Νότιας Δυτικής Αφρικής, ο ρόλος και το καθήκον των Ευρωπαίων θα ήταν να κυριαρχήσουν και να εγκαθιδρύσουν την τάξη και την ασφάλεια. Η επιβολή ενός κράτους δικαίου κατά τα μητροπολιτικά πρότυπα, η συγκρότηση σύγχρονων καπιταλιστικών δομών και η κυριαρχία του ελεύθερου εμπορίου, θα επέφεραν την ειρήνη, θα εξασφάλιζαν την συστηματική πρόοδο και θα συνέβαλλαν ώστε οι αφρικανικές φυλές να περάσουν στο επόμενο βήμα της πολιτισμικής εξέλιξης.¹⁶ Αντίστοιχα στη Ροδεσία οι Ευρωπαίοι, φορείς του σύγχρονου πολιτισμού θα τον διέδιδαν και στις αποικίες. Αρχικά, θα δημιουργούσαν σιδηρόδρομο, ο οποίος κατά το 19^ο αιώνα συνιστούσε μετωνυμία της προόδου. Βεβαίως, κανείς Ευρωπαίος δεν ανέφερε πως η δημιουργία ενός σιδηροδρομικού δικτύου βασιζόταν σε αγγαρείες και στην πολύ σκληρή εργασία του ντόπιου πληθυσμού. Η ευρύτερη οικονομική ανάπτυξη θα οδηγούσε τη Ροδεσία, σύμφωνα με τον Cecil Rhodes, «από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό».¹⁷

Εργασία

Ένα δεύτερο κανονιστικό αποικιακό αφήγημα αφορά στην εργασία των ιθαγενών. Οι Γερμανοί και οι Βρετανοί επέβαλλαν τεχνηέντως, μέσω της φορολογίας, το σύστημα της μισθωτής εξαρτημένης εργασίας στους ιθαγενείς. Με δεδομένη την μικρή ευρωπαϊκή παρουσία στις εν λόγω περιοχές, ήταν αναγκαία η εργασία των ιθαγενών τόσο στη γη όσο και στα ορυχεία. Πέραν της εμπέδωσης της αποικιακής εξουσίας, η φορολογία εξωθούσε τους ιθαγενείς σε μορφές εξαρτημένης εργασίας ώστε να αποπληρώσουν τους φόρους.¹⁸ Παράλληλα, θεωρούνταν ότι θα καθιστούσε τους ιθαγενείς νομοταγείς μεταφέροντας ευρωπαϊκά ήθη και πολιτισμικές αξίες.

¹⁴ R. Baden-Powell, *The Matabele Campaign 1896*, Λονδίνο, Methuen & Company, 1897, σ. 29-30.

¹⁵ Fabri 1889, σ. 59.

¹⁶ Fabri 1889, σ. 21-22.

¹⁷ F. Verschoyle, *Cecil Rhodes; his political life and speeches, 1881-1900*, Λονδίνο, Champman & Hall, 1900, σ. 488-492.

¹⁸ D. N. Beach, *War and Politics in Zimbabwe 1840-1900*, Harare, Mambo Press, 1986, σ. 78.

Γενικώς, κύριο μέλημα των ευρωπαίων ήταν να επιβάλλουν την καπιταλιστική εργασιακή ηθική.¹⁹

Σε αυτό το πλαίσιο εντοπίζουμε συνεχώς σε αφηγήσεις Ευρωπαίων εποίκων το παράπονο περί τεμπελιάς των ιθαγενών, οι οποίοι αρνούνταν να εργαστούν συστηματικά. Ενδεικτική είναι η στάση Βρετανίδων εποίκων στο Ακρωτήριο, οι οποίες αγανακτούσαν με τις ιθαγενείς οικιακές υπηρέτριες, τιμωρώντας τις ορισμένες φορές με βίαιο τρόπο.²⁰ Η διαχείριση του ιθαγενούς εργατικού δυναμικού συνιστούσε βασικό πρόβλημα για τις εποίκους και βασικό αντικείμενο συζήτησης:

“She told me some amazing things about her Kaffir servants, asking me what I thought of them as domestics; emphasizing the fact that I was sure to fare as she had done, and experience the usual difficulties in handling the native element in connection with colonial housekeeping”.²¹

Αντίστοιχα, Βρετανοί κατηγορούσαν τους ιθαγενείς στη Ροδεσία ότι εξεγείρονταν, επειδή λόγω της έμφυτης τεμπελιάς τους δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της οργανωμένης εργασίας.²² Φυσικά, αντιλαμβανόμαστε πως οι αναφορές στην έμφυτη τεμπελιά επιδίωκαν να δικαιολογήσουν τις βίαιες μεθόδους επιβολής της καπιταλιστικής εργασιακής νόρμας, οι οποίες τεκμηριώνονται από την αναφορά Βρετανού αξιωματούχου.²³ Μάλιστα, η φυλετική διαφορά, η «κατώτερη φύση» των ντόπιων νομιμοποιούσε βιαιότερες μορφές επιβολής σε σχέση με το ευρωπαϊκό εργατικό δυναμικό.²⁴

Με βάση λοιπόν το ευρωπαϊκό αφήγημα, η επιβολή της οργανωμένης εργασίας δε θα συνέβαλλε μόνο στην οικονομική ανάπτυξη των αποικιών, αλλά και στην πολιτισμική εξέλιξη του τοπικού πληθυσμού. Πέραν της μεταβολής των αποικιοκρατούμενων σε νομοταγή και φορολογούμενα υποκείμενα, η συστηματική εργασία θα οδηγούσε στην κατίσχυση του βιομηχανικού συστήματος, το οποίο θα λειτουργούσε ως ανάχωμα στο μιλιταριστικό πνεύμα των ιθαγενών.²⁵ Το ζήτημα τις

¹⁹ J. Rochfort Maguire, *Cecil Rhodes: A Biography and Appreciation by Imperialist. With Personal Reminiscences by Dr. Jameson: Two Portraits of Mr. Rhodes and A Map of South Africa*, Λονδίνο, Chapman & Hall, 1897, σ. 205-206.

²⁰ S. Dagut, «Gender, Colonial “Women's History” and the Construction of Social Distance: Middle-Class British Women in Later Nineteenth-Century South Africa», *Journal of Southern African Studies*, τ. 23, αρ. 3, 2000, σ. 562-568.

²¹ E.A. Hutton, *Swallow home; or, my first two years of married life spent in South Africa*, Λονδίνο, Elliot Stock, 1889, σ. 75.

²² F.C. Selous, *Sunshine and Storm in Rhodesia*, Λονδίνο, Rowland Ward & Company, 1896, σ. x.

²³ Report by Deputy Commissioner Sir R.I.R. Martin in Salisbury on the Native Administration of the British South Africa Company, 16/01/1897, σ. 4. Η πηγή είναι προσβάσιμη στην ιστοσελίδα: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015082124705&seq=29>

(Ημερομηνία πρόσβασης ιστοσελίδας: 10/2/2025).

²⁴ Said 1994, σ. xi.

²⁵ Rochfort Maguire 1897, σ. 205.

εργασίας επομένως, συνιστούσε μια ακόμη καίρια διαφορά μεταξύ του αποικιοκρατικού «εγώ» και του αποικιοκρατούμενου «άλλου».

Εθνική αποστολή

Μια ακόμα βασική πτυχή του αποικιοκρατικού λόγου αφορά στη συγκρότηση της ταυτότητας του αποικιακού εξουσιαστή. Ο διαπρύσιος υποστηρικτής της γερμανικής αποικιακής εξάπλωσης, Friedrich Fabri, προσδιόριζε τη συγκρότηση αποικιών ως το μεγαλύτερο κοινωνικό-πολιτισμικό κίνημα της εποχής, δηλαδή του ύστερου 19^{ου} αιώνα και τον λαό που συγκροτεί τις περισσότερες αποικίες ως τον πλέον ακμαίο.²⁶ Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Βρετανός Frederick Young, διακεκριμένος εκπρόσωπος της βρετανικής αυτοκρατορικής ιδέας, υποστήριζε πως η Βρετανία είναι το περιούσιο αποικιακό έθνος, προγραμματισμένο να δημιουργήσει αποικίες και να διαδώσει τον αγγλοσαξονικό πολιτισμό ανά την υφήλιο.²⁷ Η δημιουργία και η συντήρηση μιας ακμάζουσας αυτοκρατορίας ήταν συνυφασμένη με τα εθνικά αφηγήματα της εποχής, καθώς αναδείκνυε το κύρος, το σθένος και το ανώτερο πολιτισμικό επίπεδο του εκάστοτε αποικιοκρατικού έθνους.

Θρησκεία

Το κατεξοχήν ταυτοτικό στοιχείο που διέκρινε τους ιθαγενείς της Υποσαχάρειας Αφρικής με τους Ευρωπαίους ήταν η θρησκεία. Η διάδοση του Χριστιανισμού λειτούργησε ως μείζον νομιμοποιητικό αφήγημα για τους Γερμανούς και τους Βρετανούς στην περιοχή. Η διάδοση του Χριστιανισμού θεωρούνταν ως μια από τις σημαντικότερες ωφέλειες που προσέφεραν οι αποικιοκράτες στις περιοχές που προσαρτούσαν.²⁸ Στην πράξη, η βίβλος λειτουργούσε ως προάγγελος της αποικιακής εξάπλωσης διότι εξοικείωνε τον ιθαγενή πληθυσμό με τις ευρωπαϊκές πολιτισμικές νόρμες και πεποιθήσεις.²⁹ Τόσο οι Γερμανοί στη Ναμίμπια, όσο και οι Βρετανοί στη Ροδεσία απέρριπταν την τοπική θρησκεία ως ειδωλολατρική και δεισιδαίμονα. Θεωρούσαν ότι αυτή εμπορούνταν από προλήψεις, με αποτέλεσμα να εμποδίζει την πολιτισμική εξέλιξη και την επιστημονική πρόοδο των ιθαγενών.

Η αποκήρυξη της τοπικής θρησκείας βέβαια εξυπηρετούσε μια βασική στόχευση των αποικιοκρατών, την αποδόμηση της παραδοσιακής πνευματικής εξουσίας των ιθαγενών και του ευρύτερου συμβολικού τους συστήματος, ώστε να αποδεχθούν πιο εύκολα την αποικιακή εξουσία. Χαρακτηριστικά, κοινός τόπος στις εξεγέρσεις ιθαγενών τόσο στη Ροδεσία όσο και στη Ναμίμπια, υπήρξε η παρουσία ενός ηλικιωμένου πνευματικού ηγέτη, ο οποίος υποστήριζε ότι ερχόταν σε άμεση επαφή με το θεό και δήλωνε emphatically ότι οι ιθαγενείς έπρεπε να εξεγερθούν χωρίς φόβο,

²⁶ Fabri 1879, σ. 107.

²⁷ F. Young, *Imperial Federation of Great Britain and her colonies, in letters*, Λονδίνο, S.W. Silver, 1876, σ. ix.

²⁸ Hutton 1889, σ. 68-69.

²⁹ Fabri 1879, σ. 96-97.

καθώς οι σφαίρες των Ευρωπαίων θα μετατρέπονταν σε νερό ή κάποιο άλλο ακίνδυνο υλικό.³⁰ Οι Βρετανοί και οι Γερμανοί βεβαίως επέκριναν αυτούς τους «προφήτες», κατηγορώντας τους ότι φανατίζουν τον κόσμο εις βάρος τους. Αυτό που δεν αντιλαμβάνονταν, ή δεν ήθελαν να αντιληφθούν ήταν πως οι «προφήτες» αυτοί επιτελούσαν την λειτουργία τους ως μια πνευματική και ενίοτε πολιτική εξουσία, που ήθελε να εκδιώξει τους αποικιοκράτες και να αποκαταστήσει το προγενέστερο status quo.³¹

Διαφορές στο αποικιακό στυλ

Πέραν ωστόσο των ομοιοτήτων μεταξύ των αποικιοκρατικών δυνάμεων, παρατηρούμε και μια απόπειρα προσδιορισμού του ιδιαίτερου αποικιακού στυλ του εκάστοτε αποικιακού έθνους. Σε αυτό το πλαίσιο, το παράδειγμα της Υποσαχάρειας Αφρικής είναι ενδεικτικό. Ειδικότερα, οι δύο μείζονες αποικιοκρατικές δυνάμεις, Γερμανία και Βρετανία συγκρίνονταν ως προς τον τρόπο άσκησης της αποικιακής εξουσίας. Από τη μία οι Βρετανοί ισχυρίζονταν ότι ασκούσαν το πιο δίκαιο σύστημα αποικιακής εξουσίας, το οποίο είχε ως στόχο την πολιτισμική εξέλιξη των ίδιων των ιθαγενών. Επέκριναν το γερμανικό σύστημα ως άκαμπτο, ανίκανο να προσαρμοστεί στις τοπικές ιδιαιτερότητες της εκάστοτε αποικίας, δυσκίνητο και γραφειοκρατικό. Επιπρόσθετα το χαρακτήριζαν σκληρό και ενίοτε βίαιο. Από την άλλη οι Γερμανοί σαφώς βασίστηκαν στο βρετανικό αποικιακό μοντέλο, διαφοροποιήθηκαν όμως από αυτό σε ορισμένα σημεία διότι το θεωρούσαν ιδιαίτερα φιλελεύθερο και μαλθακό έναντι των ιθαγενών. Σε αυτό το στοιχείο απέδιδαν και τις όποιες αποτυχίες του. Την κριτική αυτή συμμερίζονταν ακόμη και κάποιοι Βρετανοί, που θαύμαζαν τον «επιστημονικό» τρόπο άσκησης της γερμανικής αποικιακής εξουσίας.³²

Αυτές οι στερεοτυπικές περιγραφές του αποικιακού στυλ ανταποκρίνονται στα «εθνικά χαρακτηριστικά» που ήθελε να προβάλλει καθεμία από τις δύο αποικιοκρατικές δυνάμεις. Από τη μια η φιλελεύθερη Βρετανία και από την άλλη η σκληρή, αποτελεσματική Γερμανία που είχε καταβολές από τη μιλιταριστική Πρωσία. Ταυτόχρονα κατανοούμε και κάποιες ιδεολογικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Στη Βρετανία είχε ριζώσει βαθύτερα η πεποίθηση της *mission civilisatrice*, η ιδέα του περιούσιου αποικιοκρατικού έθνους. Αντίθετα στη Γερμανία εκφραζόταν μια πιο τεχνοκρατική αντίληψη γύρω από την αποικιακή εξάπλωση, που έδινε έμφαση στην αποτελεσματικότητα και την επιστημονική, υλικοτεχνική πρόοδο, χωρίς να χαρακτηρίζεται από τον βρετανικό ιδεαλισμό.³³ Η διαφορά αυτή ενδεχομένως σχετίζεται με την αργοπορημένη εδραίωση της γερμανικής αποικιακής ιδεολογίας σε σχέση με τη βρετανική, η οποία είχε μακρά ιστορία και διαδρομή. Εν προκειμένω

³⁰ Baden-Powell 1897, σ. 33-34, Fabri 1889, σ. 85.

³¹ K.J. Kaoma, «African Religion and Colonial Rebellion: The Contestation of Power in Colonial Zimbabwe's Chimurenga of 1896-1897», *Journal for the Study of Religion*, τ. 29, αρ. 1 (2016), σ. 66.

³² U. Lindner, *Koloniale Begegnungen, Deutschland und Großbritannien als Imperialmächte in Afrika 1880–1914*, Φρανκφούρτη, Campus, 2011, σ. 79-85.

³³ Lindner 2011, σ. 74-75.

συναντάμε μία ακόμη εκδοχή ετεροπροσδιορισμού, αυτή τη φορά ανάμεσα σε δύο ευρωπαϊκά αποικιοκρατικά έθνη.

Οι ταυτότητες στο σήμερα-ορισμένες σκέψεις

Σήμερα, σε μια εποχή που η πολιτική των ταυτοτήτων (identity politics) έχει κυριαρχήσει, η μελέτη της συγκρότησης των αποικιακών ταυτοτήτων καθίσταται αναγκαία. Και τούτο διότι ένας κοινός τόπος είναι οι εξουσιαστικές δομές που ορίζουν την πολιτική των ταυτοτήτων αφενός και την αποικιοκρατική νοοτροπία αφετέρου. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει μια σαφής περιχαράκωση του ανώτερου «εγώ» από το υποδεέστερο «άλλο». Μόνο που ενώ στο αποικιακό συγκείμενο, το κυρίαρχο «εγώ» ρητά εξέφραζε την επιθυμία να επιβληθεί στο αποικιοκρατούμενο άλλο, στο σήμερα οι κυρίαρχες πολιτικές, κοινωνικές, έμφυλες, θρησκευτικές, σεξουαλικές ταυτότητες επιδιώκουν να διαωνίσουν την ηγεμονία τους, προβάλλοντας τον εαυτό τους ως απειλούμενο. Μπορεί οι ευθέως ρατσιστικές ιδεολογίες να έχουν απομυθοποιηθεί σε σχέση με το αποικιακό παρελθόν, ωστόσο ο μηχανισμός συγκρότησης των κυρίαρχων ταυτοτήτων παραμένει παρόμοιος, εκ βάθρων ιεραρχικός και σε άμεση διάδραση με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες.

Σήμερα, χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η θεωρία της μεγάλης αντικατάστασης, η αντίληψη δηλαδή ότι οι Μουσουλμάνοι απεργάζονται την καταστροφή του Δυτικού Χριστιανικού πολιτισμού και την αντικατάσταση του με τον μουσουλμανικό. Η θεωρία αυτή βρίσκεται στον πυρήνα της πρόσφατης ισλαμοφοβικής έκρηξης. Η πραγματική δύναμη αυτής της θεωρίας, όπως και των αποικιακών αντίστοιχων της, της εκπολιτιστικής αποστολής και του κοινωνικού δαρβινισμού, βρίσκεται στο γενικευτικό, στερεοτυπικό της χαρακτήρα. Τέτοιου είδους ιδεολογήματα αποτρέπουν την πραγματική διαπολιτισμική επικοινωνία διότι πραγματικός της στόχος είναι η διατήρηση και η ενίσχυση της κυριαρχίας της λευκού, χριστιανικού, δυτικού πολιτισμού. Επανερχόμαστε λοιπόν στον προβληματισμό του Said: Πως γίνεται κατά τα άλλα ηθικοί άνθρωποι στις εκάστοτε κοινωνίες να υιοθετούν πλήρως τέτοιου είδους ψευδοηθικά αφηγήματα; Το ίδιο ερώτημα θα χρειαστεί να θέσει ο ιστορικός του μέλλοντος, όταν κληθεί να μελετήσει το φαινόμενο της Ισλαμοφοβίας στον Δυτικό Κόσμο. Πιθανόν τότε, όπως και ο Said, θα διαπιστώσει την κεντρική θέση που λαμβάνουν τέτοιου είδους ταυτοτικά αφηγήματα στη συλλογική συνείδηση ολόκληρων κοινωνιών.

Αντώνης Χιωτέλλης

Υποψήφιος διδάκτορας Νεότερης Ιστορίας, Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου

Βιβλιογραφία

- Beach, D. N., *War and Politics in Zimbabwe 1840-1900*, Mambo Press, Harare, 1986.
- Beinart, W., «Cecil Rhodes: Racial Segregation in the Cape Colony and Violence in Zimbabwe», *Journal of South African Studies*, τ. 48, αρ. 3 (2022), σ. 581-603.
- Dagut, S., «Gender, Colonial “Women's History” and the Construction of Social Distance: Middle-Class British Women in Later Nineteenth-Century South Africa», *Journal of Southern African Studies*, τ. 23, αρ. 3 (2000), σ. 555-572.
- Fanon, F., *The Wretched of the Earth*, Νέα Υόρκη, Grove Press, 1968.
- Galbraith, J.S., *Crown and Chapter: the early years of the British South Africa Company*, Berkeley, University of California Press, 1974.
- Kaoma, K.J., «African Religion and Colonial Rebellion: The Contestation of Power in Colonial Zimbabwe's Chimurenga of 1896-1897», *Journal for the Study of Religion*, τ. 29, αρ. 1 (2016), σ. 54-84.
- Lindner, U., «Colonialism as a European project in Africa before 1914? British and German concepts of colonial rule in Sub-Saharan Africa», *Zeitschrift für Globalgeschichte und Vergleichende Gesellschaftsforschung*, τ. 19, Heft 1, σ. 88-106.
- Lindner, U., *Koloniale Begegnungen, Deutschland und Großbritannien als Imperialmächte in Afrika 1880–1914*, Φρανκφούρτη, Campus, 2011.
- Said, E., *Culture and Imperialism*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 1994.
- Van Laak, D., *Über Alles in der Welt, Deutscher Imperialismus im 19. und 20. Jahrhundert*, Μόναχο, CH Beck, 2005.

Πρωτογενείς πηγές

- Ανώνυμου αρθρογράφου, «Deutsche und Englische Ansprüche an der Küste Südafrikas» εφ. *Kölnische Zeitung*, 20/06/1884, σ. 1.
- Baden-Powell, R.S.S., *The Matabele Campaign, 1896*, Λονδίνο, Methuen & Company, 1897.
- Fabri, F., *Bedarf Deutschland der Kolonien? Eine politisch-ökonomische Betrachtung*, Gotha, Perthes, 1879.
- Fabri, F., *Fünf Jahre Deutscher Kolonialpolitik, Rück=und Ausblicke*, Gotha, Benthies, 1889.
- Hutton, E.A., *Swallow home; or, my first two years of married life spent in South Africa*, Λονδίνο, Elliot Stock, 1889.

Rochfort Maguire, J., *Cecil Rhodes: A Biography and Appreciation by Imperialist. With Personal Reminiscences by Dr. Jameson: Two Portraits of Mr. Rhodes and A Map of South Africa*, Λονδίνο, Chapman & Hall, 1897.

Selous, F.C., *Sunshine and Storm in Rhodesia*, Λονδίνο, Rowland Ward & Co. Limited, 1896.

Report by Deputy Commissioner Sir R.I.R. Martin in Salisbury on the Native Administration of the British South Africa Company, 16/01/1897. Προσβάσιμη στην ιστοσελίδα: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015082124705&seq=29> (Τελευταία πρόσβαση: 10/02/2025).

Verschoyle, F., *Cecil Rhodes: His Political Life and Speeches, 1881-1900*, Λονδίνο, Chapman & Hall, 1900.

Young, F., *Imperial Federation of Great Britain and her colonies, in letters*, Λονδίνο, S.W. Silver, 1876.

Δικτυογραφία

Britannica, The Editors of Encyclopedia, <https://www.britannica.com/money/British-South-Africa-Company>. Ημερομηνία επίσκεψης ιστοσελίδα 10/2/2025.

Britannica, The Editors of Encyclopedia, <https://www.britannica.com/topic/social-Darwinism>, Ημερομηνία επίσκεψης ιστοσελίδα 10/2/2025.

Η (συν)ύπαρξη των ετεροτήτων εντός της Ρωσικής Ομοσπονδίας

Προτού ξεκινήσουμε την ανάλυση για την συμβίωση των αλλογενών κοινοτήτων εντός της Ρωσικής ομοσπονδίας, θεωρείται σκόπιμη η σύντομη παρουσίαση της επεκτατικής πορείας της Ρωσίας. Τα εδάφη τα οποία ήταν υπό την δυναστεία των Ρουρικιδών κι εκτεινόταν στη σημερινή Ουκρανία, Ρωσία και Λευκορωσία τέθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους υπό μογγολικό έλεγχο στα μέσα περίπου του 13^{ου} αιώνα.¹

Στα επόμενα χρόνια όμως, το Μεγάλο Δουκάτο της Μοσχοβίας αναδείχθηκε στο κυρίαρχο ρωσικό κρατίδιο, το οποίο σταδιακά από τον 15^ο και 16^ο αιώνα κατέκτησε τα παλαιά μογγολικά εδάφη. Ο γάμος όμως του μοσχοβίτη τσάρου Ιβάν Γ' με την ανιψιά του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ενίσχυσε το ιδεολογικό έρεισμα στην ρωσική Ορθοδοξία, καθώς η Μόσχα μέσω αυτού του γάμου θεωρήθηκε ως η «Τρίτη Ρώμη», η συνέχεια δηλαδή της βυζαντινής παράδοσης αλλά και αυτοκρατορίας.² Μετά όμως από μια μακρά περίοδο εσωτερικών αναταραχών στον ρωσικό θρόνο, η τελική επικράτηση του Πέτρου Α' το 1689 αποτέλεσε μια καμπή στη ρωσική ιστορία. Η περίοδος της βασιλείας του συνδέθηκε τόσο με τις εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις που έκανε στο ρωσικό κράτος όσο και με την εδαφική εξάπλωση καθώς κατέλαβε τις ακτές της Βαλτικής και της Μαύρης Θάλασσας καθώς και μέρος της Πολωνίας.³

Οι επεκτατικές επιδιώξεις της αυτοκρατορίας συνεχίστηκαν και μετά την άνοδο στον θρόνο της Αικατερίνης της Μεγάλης το 1762, με τη δολοφονία του συζύγου της Πέτρου Γ' από κοινού με τα αδέρφια Ορλώφ. Η Αικατερίνη προχώρησε σε εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις με σκοπό την εύρυθμη λειτουργία του κράτους, τη βελτίωση της οικονομικής δύναμης της Ρωσίας καθώς και στην προσπάθεια μείωσης της επιρροής της ρωσικής Εκκλησίας.⁴ Ως προς την επέκταση της αυτοκρατορίας, η Αικατερίνη κήρυξε τον πόλεμο στην Οθωμανική αυτοκρατορία και πέτυχε την κατάκτηση των εδαφών γύρω από την Αζοφική Θάλασσα,⁵ επιχειρώντας παράλληλα να αποσταθεροποιήσει την αυτοκρατορία στέλνοντας στο Αιγαίο τον ρωσικό στόλο υπό την ηγεσία των αδερφών Ορλώφ.⁶

Ο ρωσο-οθωμανικός αυτός πόλεμος τελείωσε το 1774 με την υπογραφή της συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή σύμφωνα με την οποία ο Οθωμανός σουλτάνος παύει να έχει υπό τον άμεσο έλεγχο του τους χάνους στη Κριμαία, ανοίγοντας τον

1D. Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου: κοινωνία διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500* (μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή), 7^η ανατύπωση, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2016, σ. 315.

2M. E. Wiesner-Hanks, *Πρώμη Νεότερη Ευρώπη 1450-1789* (μτφρ. Ελένη Καλογιάννη), Αθήνα, Ξιφάρς, 2008, σ. 122.

3Wiesner-Hanks 2008, σ. 368-369.

4Wiesner-Hanks 2008, σ. 370-372.

5D. Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922* (μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 70.

6Δ. Παπασταματίου-Φ. Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Αθήνα, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015, σ. 53.

δρόμο για την ενσωμάτωση του χανάτου στην αυτοκρατορία, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1792, κατέκτησε τη Γεωργία.⁷ Και στον 19^ο αιώνα όμως η Ρωσία θα είχε περαιτέρω εδαφική κέρδη, καθώς το 1812 ενσωμάτωσε την Βεσσαραβία,⁸ ενώ η επέκταση συνεχίστηκε στα ανατολικά με την κατάκτηση της Κεντρικής Ασίας-γνωστής και ως Τουρκεστάν-στη δεκαετία του 1860 αλλά και στη Μαντζουρία στα τέλη του αιώνα.⁹ Νωρίτερα, είχε πετύχει την ενσωμάτωση της Φινλανδίας από τη Σουηδία το 1809, ενώ είχαν προηγηθεί κι οι διαμελισμοί της Πολωνο-λιθουανικής Κοινοπολιτείας ως το 1794.¹⁰

Η Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ το 1917, ναι μεν μείωσε την έκταση της αυτοκρατορίας αλλά η πολιτική του Στάλιν ουσιαστικά την διατηρούσε στο προσκήνιο με άλλο πρόσημο (είναι γνωστή η φράση τού ότι «παραλάβαμε μια αυτοκρατορία και πρέπει να την διατηρήσουμε»). Η δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης μετά το τέλος του Ρωσικού εμφυλίου πολέμου, έφερε νέα δεδομένα στο προσκήνιο. Από τη μία πλευρά ο Στάλιν θεωρούσε ότι οι νέες κρατικές οντότητες που προέκυψαν στα εδάφη της αυτοκρατορίας, θα έπρεπε να ενσωματωθούν στο κράτος ως αυτόνομες οντότητες. Από την άλλη πλευρά όμως, ο Λένιν πίστευε ότι η ιδέα αυτή του Στάλιν θα συνδεόταν με τον ρωσικό σφωβινισμό, κάτι το οποίο ήταν μη επιθυμητό για το κομματικό κράτος, προκρίνοντας την ιδέα για την δημιουργία μια ένωσης κρατών νομικά ισότιμων με τη Ρωσία.¹¹

Η διάσπαση όμως της Σοβιετικής Ένωσης αναμφίβολα προκάλεσε σημαντικά εσωτερικά προβλήματα, καθώς από τη μία πλευρά 30 εκατομμύρια Ρώσοι βρέθηκαν εντός των νέων κρατών που προέκυψαν. Από την άλλη όμως πλευρά, το Κρεμλίνο χρησιμοποιεί τους Ρώσους αυτούς ως μέθοδο άσκησης πίεσης στις κυβερνήσεις των κρατών αυτών.¹² Πέραν όμως του πληθυσμιακού προβλήματος, η νέα Ρωσική Ομοσπονδία είχε και σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Ήδη από τη δεκαετία του 1970, η σοβιετική οικονομία ήταν δύσκαμπτη καθώς όλες οι παραγωγικές διαδικασίες καθορίζονταν «από τα πάνω», με αποτέλεσμα τη δεκαετία του 1980 η κατάσταση να χειροτερεύει. Οι μεταρρυθμίσεις που προσπάθησε να κάνει ο Γκορμπατσώφ μετά την άνοδό του δεν επέφεραν κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα, καθώς απλά επιτάχυναν την επακόλουθη κατάρρευση.¹³

Η εμφάνιση της κρατικής οντότητας της Ρωσίας προκάλεσε διάφορες αναζητήσεις στο εσωτερικό της χώρας για τον χαρακτήρα του νέου αυτού κράτους. Χάρη στο γεγονός πως παλαιότερο ρωσικό κράτος με τα τωρινά σύνορα δεν υπήρξε ποτέ πριν,¹⁴ έπρεπε να αναζητηθεί η νέα σηματοδότηση της έννοιας του Ρώσου και της ίδιας της Ρωσίας. Μερικά ερωτήματα που τέθηκαν ήταν αν η Ρωσία έχει

⁷Quataert 2006, σ. 70-71.

⁸Quataert 2006, σ. 98.

⁹Ι. Δ. Δημάκης, *Σύνοψη της Νεώτερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Από τη Γαλλική επανάσταση μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, 1789-1960*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Αθηνών, 2015, σ. 61.

¹⁰Ρ. Bushkovich, *Ιστορία της Ρωσίας. Πολιτική, οικονομία, κοινωνία, θρησκεία, τέχνες και επιστήμες από τον 9^ο αιώνα έως την περεστρόικα* (μτφρ. Θάλεια Σπανού), Αθήνα, Αιώρα, 2016, σ. 150, 160.

¹¹Bushkovich 2016, σ. 344.

¹²Δ. Β. Τριανταφυλλίδης, *Ρωσία. Ο μεγάλος εχθρός της Δύσης*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2023, σ. 63.

¹³Π. Λιάκουρας, *Το Κυπριακό από τη Ζυρίχη στη Λουκέρνη. Σε αναζήτηση ομοσπονδιακής επίλυσης*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2007, σ. 168.

¹⁴R. Sakwa, *Russian politics and society*, Λονδίνο, Routledge, 1996, σ. 30.

συγκεκριμένα εδαφικά σύνορα. Είναι ένα απλό εθνικό κράτος ή είναι κάτι περισσότερο με αποτέλεσμα να έχει δεδομένα έναν αυτοκρατορικό ρόλο;¹⁵ Ένα ακόμη πρόβλημα που προστέθηκε στην εξίσωση ήταν η ίδια η φύση του κράτους. Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του, το ρωσικό κράτος λειτουργούσε σαν μια αυτοκρατορία βασισμένη στην επέκταση σε έναν βαθμό, με την εδαφική επέκταση και την οικονομική ανάπτυξη να αλληλεπιδρούν και να είναι οι κύριοι παράγοντες του ρωσικού κράτους. Πέραν όμως αυτών των δύο παραγόντων, πρέπει να αναφερθεί και το γεγονός πως οι ίδιοι οι Ρώσοι έχουν αποδώσει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στο κράτος τους, καθώς δεν είναι αποκλειστικά ένα έθνος-κράτος με βάση το δυτικο-ευρωπαϊκό πρότυπο, αλλά θεωρούν ότι υπάρχει για να εκπληρώσει μια ειδική υπερεθνική αποστολή, μια Ρωσική «Μεγάλη Ιδέα» με θρησκευτικό, γεωπολιτικό αλλά και ιδεολογικό περιεχόμενο.¹⁶

Η ίδια η Ρωσία είχε πολύ σοβαρά προβλήματα στο εσωτερικό της στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η εξέγερση στην περιοχή του Καυκάσου και ειδικότερα στην Τσετσενία, όπου οι κάτοικοι της συγκεκριμένης περιοχής κήρυξαν την ανεξαρτησία τους το 1991 από τη Ρωσική Ομοσπονδία, προκάλεσε σημαντικούς εσωτερικούς τριγμούς.¹⁷ Ενδεικτική της κατάστασης είναι η προσπάθεια που έκανε ο ιδιωτικός τηλεοπτικός σταθμός NTV να παρουσιάσει τον πόλεμο κι από την πλευρά των αυτονομιστών, προκαλώντας την οργή Ρώσων στρατιωτικών.¹⁸ Η προβολή της σκληρής πολεμικής πραγματικότητας από τον συγκεκριμένο τηλεοπτικό σταθμό, ενίσχυσε έντονα το αντιπολεμικό μένος των Ρώσων, καθώς η τηλεθέαση άγγιζε ποσοστά άνω του 50%. Ταυτόχρονα, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην διαπραγματευτική προσπάθεια που έκανε η ομοσπονδιακή κυβέρνηση για να απελευθερώσει γύρω στους 1600 ομήρους από αυτονομιστές στο νοσοκομείο της πόλης Μπούντινοβσκ. Πιο συγκεκριμένα, ο αρχηγός της ομάδας αυτής Σαμίλ Μπασάγιεφ έδωσε συνέντευξη στον σταθμό NTV, ωθώντας τον Ρώσο πρωθυπουργό Τσερνομυρντίν να επιτύχει συμφωνία για την λύση της ομηρίας.¹⁹

Παρ' όλα αυτά ακολούθησαν άλλες δύο σοβαρές τρομοκρατικές ενέργειες των Τσετσένων αυτονομιστών. Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια ενός μιούζικαλ σε θέατρο της πρωτεύουσας Μόσχας το 2002, οι τρομοκράτες κράτησαν πάνω από 900 ομήρους, με τους θεατές αρχικά να θεωρούν ότι αυτοί ήταν μέρος της παράστασης.²⁰ Η πιο σοβαρή κρίση όμως προκλήθηκε το 2004, όταν ομάδα τρομοκρατών προχώρησε σε κατάληψη σχολείου στην πόλη Μπεσλάν, με πάνω από 1000 παιδιά και δασκάλους να κρατούνται ως όμηροι.²¹ Η αντίδραση του Κρεμλίνου και στις δύο περιπτώσεις ήταν η άρνηση διαπραγμάτευσης με τους τρομοκράτες και η επέμβαση των ειδικών δυνάμεων της ρωσικής αστυνομίας στους χώρους ομηρίας. Αυτή όμως η λογική προκάλεσε τόσο έναν σημαντικό αριθμό θυμάτων και στις δύο περιπτώσεις,

¹⁵Z. Brzezinski, *Η μεγάλη σκακιέρα. Η αμερικανική υπεροχή και οι γεωστρατηγικές της επιλογές* (μτφρ.: Ελένη Αστερίου), Αθήνα, Λιβάνη, 1998, σ. 169-170.

¹⁶Brzezinski 1998, σ. 171.

¹⁷Λιάκουρας 2007, σ. 168.

¹⁸A. Οστρόφσκι, *Η επινόηση της σύγχρονης Ρωσίας* (μτφρ. Θ. Αναγνωστόπουλος), Αθήνα, Επίκεντρο, 2017, σ. 213-214.

¹⁹Οστρόφσκι 2017, σ. 218-220.

²⁰Οστρόφσκι 2017, σ. 327.

²¹Οστρόφσκι 2017, σ. 336

όσο και ένα κύμα στήριξης όμως της κυβέρνησης, καθώς αυτές οι καταστάσεις ομηρίας μεταδίδονταν ζωντανά από την ρωσική τηλεόραση. Η λογική αυτή περί μη διαπραγματεύσεως με τρομοκράτες, αποσκοπούσε στο να επαναφέρει εντός της ρωσικής κοινωνίας το αίσθημα ασφάλειας που εξέλειπε, λόγω των περασμένων αναταραχών τόσο στην Τσετσενία όσο και της οικονομικής κατάστασης του κράτους.

Μέσα στα παραπάνω οικονομικά προβλήματα καθώς και προβλήματα εσωτερικής ασφάλειας, η διαδοχή του Προέδρου Γέλτσιν από τον Πούτιν το 2000 δεν ήταν περίεργη εξέλιξη. Η αποκοπή των επιχειρηματιών που προέκυψαν μέσω της πλήρους απουσίας γενικότερου ελέγχου από την οικονομία, ήταν μια βασική παράμετρος του καθεστώτος Πούτιν. Αυτή η ανάγκη όμως, τον οδήγησε και στον προσεταιρισμό εκείνων των παραγόντων που θα ήταν φιλικά προσκείμενοι σε εκείνον. Η γενικότερη κατάσταση εντός της Ρωσίας ήταν η προσπάθεια να σταθεροποιηθεί το κράτος, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίζει τις οποιεσδήποτε εσωτερικές απειλές. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, η κατάσταση να είναι σχετικά φιλελεύθερη με τον κρατικό έλεγχο όμως να είναι εμφανής παντού. Η κατάσταση άλλαξε αρχικά το 2008, όταν η Γεωργία επεδίωξε να επανακτήσει τις αποσχισμένες περιοχές της Αμπχαζίας και της Νότιας Οσετίας. Το Κρεμλίνο θεώρησε ότι η εξέλιξη αυτή θα έθιγε σοβαρά τα ρωσικά γεωπολιτικά συμφέροντα στη περιοχή του Καυκάσου, με αποτέλεσμα να αποφασιστεί η ρωσική επέμβαση που οδήγησε σε επικράτηση εντός ολίγων ημερών, διατηρώντας τις περιοχές αυτές *de facto* αποσχισμένες υπό ρωσική επιρροή.

Οι εξελίξεις στην Ουκρανία το 2014 ενεργοποίησαν τα εθνικιστικά αντανάκλαστικά του Κρεμλίνου, καθώς η ανατροπή του Ουκρανού φιλορώσου προέδρου Βίκτορ Γιανουκόβιτς και η έκρηξη μαζικών διαδηλώσεων στο Κίεβο, ώθησαν τον Ρώσο πρόεδρο να προχωρήσει στην προσάρτηση της Κριμαίας. Η ενέργεια αυτή βρήκε σύμφωνο ένα σημαντικό μέρος της κοινωνίας, με την δημοτικότητα του Πούτιν να ανέρχεται από το 60% στο 80%.²² Οι αντιδράσεις όμως των Ουκρανών ήταν τόσο έντονες που ανάγκασαν τον Πούτιν να προχωρήσει σε μια νέα μέθοδο πολέμου, τον υβριδικό πόλεμο. Για την κατάληψη της Κριμαίας χρησιμοποιήθηκαν Ρώσοι στρατιώτες που δεν είχαν διακριτικά, οι οποίοι έγιναν γνωστοί ως οι «ευγενικοί πράσινοι άνθρωποι».

Γενικότερα, η προσπάθεια των δυτικών χωρών να εντάξουν στους θεσμούς τους την Ουκρανία-με ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας να είναι υπέρ αυτής-έχει κινητοποιήσει το Κρεμλίνο να αποτρέψει αυτή την εξέλιξη, καθώς θα δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα ως προς την γεωπολιτική της θέση. Αποφάσισε λοιπόν, να κινηθεί προς την χρήση διαφόρων μέσων- όχι όμως απευθείας χρήση των πολεμικών όπλων-παρατείνοντας για πολύ καιρό την σύγκρουση στην Ουκρανία. Η εκλογή όμως του Ουκρανού Προέδρου Ζελένσκι το 2019, και ιδίως η προσέγγιση του Κιέβου με τους δυτικούς θεσμούς όπως το NATO, ώθησε τη Ρωσία να ξεκινήσει κι επίσημα την πλήρη πολεμική σύγκρουση με την Ουκρανία το 2022, η οποία είναι ακόμη εν εξέλιξη.²³ Στον πόλεμο αυτό όμως, παρατηρούμε ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των Ρώσων στρατιωτών προέρχονται από τις μη σλαβικές εθνότητες, κυρίως από τις

²² Οστρόφσκι 2017, σ. 355.

²³ J. Mankoff, *Russia's war in Ukraine. Identity, History and Conflict*, Ουάσινγκτον, CSIS, 2022, σ. 4-5.

περιοχές της Τουβά, της Μπουργιάτίας και της Καλμίκιας στην Άπω Ανατολή. Υπάρχει παράλληλα και ένας σημαντικός αριθμός Τσετσένων στρατιωτών, που είναι πιστοί στη Μόσχα και είναι ενταγμένοι στον ρωσικό στρατό, ενώ όσοι Τσετσένοι κατάφεραν να επιζήσουν από τους πολέμους της δεκαετίας του 1990, έχουν ενταχθεί στον ουκρανικό στρατό.

Σε μια συνολική εικόνα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η ομοσπονδιακή κυβέρνηση, έχει δείξει το απαιτούμενο ενδιαφέρον προκειμένου να μην αποσπαστούν οι περιοχές αυτές. Τα όποια προβλήματα αντιμετωπίζουν αυτές οι κοινωνίες, οφείλονται κατά κύριο λόγο στη μεγάλη γεωγραφική απόσταση που τις χωρίζει από τη Μόσχα. Είναι ενδεικτικό άλλωστε ότι ουκ ολίγοι λογοτέχνες που προέρχονται από αυτές τις περιοχές νιώθουν και Ρώσοι μεταξύ άλλων, όπως συμβαίνει με την Αλίσα Γκανίεβα, η οποία ενώ σπούδασε και ζει στη Μόσχα, έχει μεγαλώσει στη Δημοκρατία του Νταγκεστάν ενώ έχει ζήσει και σε αβαρικό ορεινό χωριό.²⁴

Συμπερασματικά, παρατηρούμε τα εξής: η άλλοτε κραταιά Ρωσική αυτοκρατορία και Σοβιετική Ένωση, μετά το 1991, προσπαθεί να βρει τον βηματισμό της σε ένα σχετικά άγνωστο περιβάλλον. Η οικονομική ανέχεια και η σχετική αμηχανία για τον προσδιορισμό της νέας ταυτότητας του Ρώσου, προκάλεσε αρχικά ποικίλες αναζητήσεις κι απορίες. Η έκρηξη όμως του πολέμου στην Τσετσενία, σε συνδυασμό με την άνοδο στην Προεδρεία του Πούτιν, δείχνει ότι η ρωσική κοινωνία στράφηκε προς μια σχετικά συντηρητική κατεύθυνση, η οποία ευθυγραμμίζεται με τις αυτοκρατορικές και σοβιετικές κανονικότητες.

Κωνσταντίνος Ζύκας

Κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σχέσεων, ΠΑΠΕΙ

Βιβλιογραφία

Brzezinski Z., *Η μεγάλη σκακιέρα. Η αμερικανική υπεροχή και οι γεωστρατηγικές της επιταγές* (μτφρ. Ελένη Αστερίου), Αθήνα, Λιβάνη, 1998.

Bushkovich P., *Ιστορία της Ρωσίας. Πολιτική, οικονομία, κοινωνία, θρησκεία, τέχνες και επιστήμες από τον 9ο αιώνα έως την περεστρόικα* (μτφρ. Θάλεια Σπανού), Αθήνα, Αιώρα, 2016.

Δημάκης Ι. Δ., *Σύνοψη της Νεώτερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Από τη Γαλλική επανάσταση μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, 1789-1960*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Αθηνών, 2015.

Λιάκουρας Π., *Το Κυπριακό από τη Ζυρίχη στη Λουκέρνη. Σε αναζήτηση ομοσπονδιακής επίλυσης*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2007.

²⁴Δ. Β. Τριανταφυλλίδης, *Ρωσία: Pro et Contra*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2024, σ. 181-182.

Mankoff J., *Russia's war in Ukraine. Identity, History and Conflict*, Ουάσιγκτον, Center for Strategic and International Studies, 2022.

Nicholas D., *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου: κοινωνία διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500* (μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή), 7^η ανατύπωση, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2016.

Οστρόφσκι Α., *Η επινόηση της σύγχρονης Ρωσίας. Η διαδρομή από την ελευθερία έως τον πόλεμο του Πούτιν*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2022.

Παπασταματίου Δ.-Κοτζαγεώργης Φ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Αθήνα, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015.

Quataert D., *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922* (μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006.

Sakwa R., *Russian politics and society*, Λονδίνο, Routledge, 1996.

Τριανταφυλλίδης Δ. Β., *Ρωσία. Ο μεγάλος εχθρός της Δύσης*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2023.

_____, *Ρωσία: Pro et Contra*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2024.

Wiesner-Hanks M. E., *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη 1450-1789* (μτφρ. Ελένη Καλογιάννη), Αθήνα, Ξιφαράς, 2008.

Πρόγραμμα ημερίδας

10:00-10:30

Χαιρετισμοί

10:30- 12:00

Η ανάδειξη της ετερότητας μέσα από την αρχιτεκτονική, την τέχνη και την μουσική

Συντονισμός : Ηλίας Κωνσταντινίδης

Κωνσταντίνα Μαρκόγλου: Τα μνημεία «των άλλων». Η διαχείριση της οθωμανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα μέσα από τη μελέτη περίπτωσης του Ιμαρέτ της Κομοτηνής.

Αλέξανδρος Παπαδοκωνσταντάκης : Η εικόνα του «Άλλου» μέσα από το τσιμέντο : Ο εμποτισμός του αστικού ιστού με γραπτές συνδηλώσεις (graffiti) και η ψυχολογική ενσάρκωση των τοίχων. Το παράδειγμα της πόλης των Χανίων.

Νίκος Πλούμης: Μαύρη μουσική στη λευκή Αμερική - Η εισαγωγή αφρικανικών μοτίβων στην αφροαμερικανική τζαζ μουσική ως μέσο επιτονισμού της ετερότητας και σφυρηλάτησης μιας διακριτής ταυτότητας στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά τα μέσα του 20ου αιώνα

12:15- 13:15

Φύλο και Ετερότητα

Συντονισμός : Νίκος Πλούμης

Μαρία Πλέσσα : Αψηφώντας τους κανόνες. Γυναίκες της νότιας Γαλλίας στον ύστερο Μεσαίωνα.

Αντώνι Τριανταφυλλόπουλο : «Λιλά Τρόμος» - Η λιγότερο γνωστή πλευρά του Μακαρθισμού

13:30 – 14:30

Αμφισβήτηση μιας κυρίαρχης αντίληψης για την εθνοτική καταγωγή

Συντονισμός: Νικήτας Κούρκουλος - Αρδίτης

Ελένη Γουργουλέτη: «Μινωίτες ή Μυκηναίοι στην Κνωσό;»: Αναδιατυπώνοντας το παλαιό ερώτημα γύρω από την κοινωνική και πολιτισμική αλλαγή της Τελικής Ανακτορικής περιόδου.

Σπύρος Αυγερινόπουλος: Η πιθανή οστρογοτθική καταγωγή του αυτοκράτορα Ηρακλείου: Μία νέα υπόθεση

16:00 – 17:30

Νοηματοδοτήσεις της ανθρωποφαγίας και του διπόλου πολιτισμένου/απολίτιστου

Συντονισμός : Ορέστης Μπεφάνης

Νικήτας Κούρκουλος – Αρδίτης: Η ανθρωποφαγία στις Ιστορίες του Ηροδότου και οι σύγχρονες (παρ)ερμηνείες του φαινομένου του κανιβαλισμού

Βαγγέλης Βάγιας: Υιοθετώντας την ταυτότητα του «Άλλου»: εξιθαγενισμένοι Ευρωπαίοι στην Αμερική κατά τον 16 ο αιώνα. Η περίπτωση του Γκονθάλο Γκερέρο.

Βασίλης Καραμπούλας : Νοηματοδοτώντας τον «άλλο»: Η ανθρωποφαγία στον πολιτικό και θρησκευτικό λόγο του Jean de Léry

17:45- 19:15

Ετερότητα στον στρατό, στον σωφρονισμό και στον πόλεμο

Συντονισμός: Αντώνι Τριανταφυλλόπουλο

Ορφέας Πρωτοψάλτης: «Αναζητώντας τους φυλακισμένους στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: Μεθοδολογικές και αρχειακές προκλήσεις»

Μιλτιάδης Β. Παρλάντζας : Ετερότητα και Ένοπλες Δυνάμεις την περίοδο του Μεσοπολέμου: Όψεις των σχέσεων μεταξύ των αξιωματικών

Γαβριέλλα Κουρτίδου: Η Εργαλειοποίηση της Τέχνης στην Προπαγάνδα της Ετερότητας κατά τον Ισπανικό Εμφύλιο: το Παράδειγμα του Ignacio Zuloaga

19:15- 20:15

Αποικιοκρατικές Αυτοκρατορίες και Μετασοβιετικός Κόσμος

Συντονισμός: Άλεξ Κάντζιας - Ρόντε

Αντώνης Χιωτέλλης: Αποικιοκρατικός λόγος στην Υποσαχάρεια Αφρική· η περίπτωση της Γερμανίας και της Βρετανίας κατά τον ύστερο 19 ο αιώνα.

Αλέξανδρος Ζύκας: Η (συν)ύπαρξη των ετεροτήτων εντός της Ρωσικής Ομοσπονδίας

Συμμετέχοντες/συμμετέχουσες

Αυγερινόπουλος Σπύρος, Αρχαιολόγος, απόφοιτος του ΠΜΣ «Βυζαντινός Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία», ΕΚΠΑ

Βάγιας Βαγγέλης, απόφοιτος του ΠΜΣ «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης», ΕΚΠΑ

Γουργουλέτη Ελένη, , απόφοιτος του ΠΜΣ « Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία», ΕΚΠΑ

Ζύκας Αλέξανδρος, απόφοιτος του ΠΜΣ στις Διεθνείς κι Ευρωπαϊκές Σπουδές του Τμήματος

Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του ΠΑΠΕΙ

Κάντζιας – Ρόντε Άλεξ, Υποψήφιος Διδάκτορας Ευρωπαϊκής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Καραμπούλας Βασίλης, απόφοιτος ΠΜΣ «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και ιστορίας της Τέχνης», ΕΚΠΑ

Κούρκουλος - Αρδίτης Νικήτας, Μεταπτυχιακός φοιτητής του ΠΜΣ « Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία», ΕΚΠΑ

Κουρτίδου Γαβριέλλα, απόφοιτος MA Arts and Cultural Management, QMU, φοιτήτρια ΘΙΣΤΕ ΑΣΚΤ

Κωνσταντινίδης Ηλίας, Υποψήφιος Διδάκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Μαρκόγλου Κωνσταντίνα, Αρχαιολόγος- Απόφοιτη ΔΠΜΣ «Διαχείριση Μνημείων: Αρχαιολογία, Πόλη, Αρχιτεκτονική», ΕΚΠΑ.

Μπεφάνης Ορέστης, μεταπτυχιακός φοιτητής του ΠΜΣ «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης», ΕΚΠΑ

Παπαδοκωνσταντάκης Αλέξανδρος, ανεξάρτητος ερευνητής

Παρλάντζας Β. Μιλτιάδης, Υποψήφιος Διδάκτωρ Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Πλέσσα Μαρία, Υποψήφια Διδακτόρισα Ευρωπαϊκής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Πλούμης Νίκος, μεταπτυχιακός φοιτητής του ΠΜΣ «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης», ΕΚΠΑ

Πρωτοψάλτης Ορφέας, Υποψήφιος Διδάκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Τριανταφυλλόπουλο Αντώνι, μεταπτυχιακό φοιτητό του ΠΜΣ «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης», ΕΚΠΑ

Χιωτέλλης Αντώνης, υποψήφιος διδάκτορας νεότερης Ιστορίας, Ελεύθερο πανεπιστήμιο Βερολίνου

Επιστημονική και Οργανωτική Επιτροπή

Ζήκα Κωνσταντίνα

Ζούβελος Κώστας

Κούρκουλος - Αρδίτης Νικήτας

Μπεφάνης Ορέστης

Πλούμης Νίκος

Πρωτοψάλτης Ορφέας

Φίντζος – Βαβλής Αναστάσης